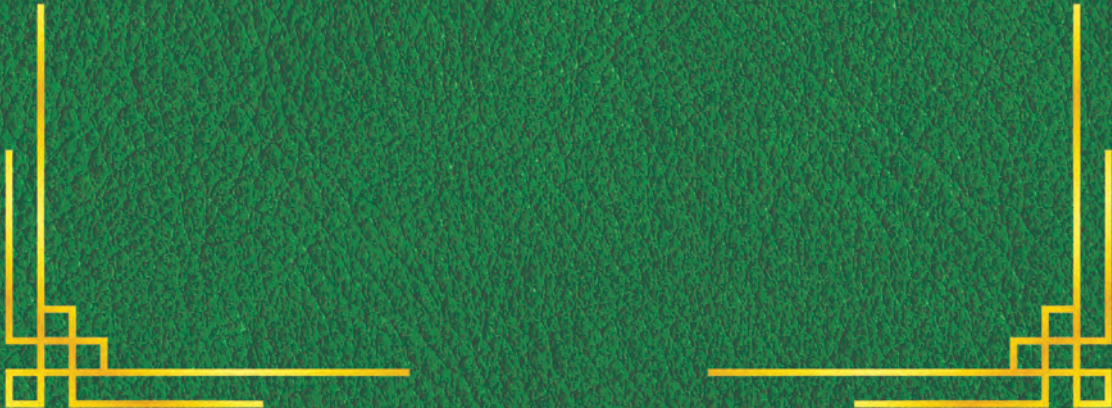

ІЛЛЯ МЕЧНИКОВ
В ОДЕСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

образ, світогляд, доробок

160
років

*Розвиток науки
в Одеському національному
університеті
імені І. І. Мечникова*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Серія: Розвиток науки в Одеському національному університеті
імені І. І. Мечникова
Серія заснована у 2010 році

Головний редактор
доктор юридичних наук,
професор ***В. І. Труба***

Редакційна колегія серії:

В. О. Іваниця, д-р біол. наук, проф. (заступник головного редактора);
В. В. Глебов, канд. іст. наук, доц.; ***О. В. Григор'єв***, канд. політ. наук, доц.;
Л. М. Дунаєва, д-р політ. наук, проф.; ***В. В. Заморев***, канд. біол. наук, доц.;
О. А. Іванова, д-р наук із соц. комунікацій, проф.; ***М. І. Кошкін***, канд. фіз.-
мат. наук; ***Н. О. Кравченко***, д-р філол. наук, проф.; ***В. Г. Кушнір***, д-р іст.
наук, проф.; ***І. А. Ломачинська***, д-р екон. наук, проф., ***В. В. Менчук***, канд.
хім. наук, доц.; ***М. І. Ніколаєва***, канд. політ. наук, доц., ***Ю. А. Ніцук***, д-р
фіз.-мат. наук, проф.; ***М. Г. Сербов***, д-р екон. наук, проф.; ***А. В. Смітюх***,
д-р юрид. наук, проф., ***Л. І. Стрій***, канд. філол. наук, доц.; ***Л. М. Токарчук***,
д-р юрид. наук, проф.; ***В. В. Яворська***, д-р геогр. наук, проф.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
БІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

Серія «Розвиток науки в Одеському національному університеті
імені І. І. Мечникова»
Випуск: Біологія. Історія. Філософія

**ІЛЛЯ МЕЧНИКОВ
В ОДЕСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ:
образ, світогляд, доробок**

Монографія

Одеса
ОНУ
2025

УДК 929Мечников:378.4(477.74-25)
М557

Автори:

Хмарський В. М., д-р іст. наук, проф.; *Кузнєцов В. О.*, канд. іст. наук, доц.;
Голубович І. В., д-р філос. наук, проф.; *Шевцов С. П.*, д-р філос. наук, проф.;
Алексєєнко М. В.; *Пружина В. П.*

Упорядники:

Купріянова Н. М., *Васильченко Т. В.*

Науковий редактор:

Хмарський В. М., д-р іст. наук, проф.

Відповідальний редактор:

Суровцева О. В.

Літературний редактор:

Стрій Л. І., канд. філол. наук, доц.

Бібліографічний редактор:

Купріянова Н. М.

Рецензенти:

Снівак М. Я., акад. НАНУ, д-р біол. наук, проф., дир. Ін-ту мікробіології і вірусології імені Д. К. Заболотного НАНУ;

Коваль І. М., д-р політ. наук, проф., заслужений діяч науки і техніки, секр. Одес. міськради

Рекомендовано до друку вченою радою ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 8 від 25 березня 2025 р.

Ілля Мечников в Одеському університеті: образ, світогляд, до-
М557 робок [Електронний ресурс] : монографія / В. М. Хмарський,
В. О. Кузнєцов, І. В. Голубович [та ін.] ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Меч-
никова, Наук. б-ка ; упоряд.: Н. М. Купріянова, Т. В. Василь-
ченко ; наук. ред. В. М. Хмарський ; відп. ред. О. В. Суровцева ;
літ. ред. Л. І. Стрій ; бібліогр. ред. Н. М. Купріянова ; підгот. іл.:
М. В. Алексєєнко, В. О. Кузнєцов. – Електрон. текст. дан. (1 файл :
74,5 МБ). – Одеса : ОНУ, 2025. – 256 с., [8] арк. іл. – (Розвиток науки в
Одеському національному університеті ; Вип.: Біологія. Історія. Філо-
софія).

ISBN 978-617-689-565-7

Монографія присвячена видатному біологу, одному із засновників еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології, лауреату Нобелівської премії у галузі фізіології та медицини, професору Іллі Мечникову. Наукова робота об'єднала сучасних істориків, філософів, біологів та бібліографів університету на шляху висвітлення особливостей одеського періоду І. Мечникова, що дало можливість розглянути різноманітні аспекти багатогранної діяльності вченого. Складовою частиною видання є біобібліографічний покажчик, у якому відбиті основні віхи життя та професійної діяльності вченого, а також його науковий доробок. Покажчик укладений на основі фондів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Видання призначено для істориків, філософів, культурологів, біологів та всіх, хто цікавиться історією світової науки.

УДК 929Мечников:378.4(477.74-25)

ISBN 978-617-689-565-7

© Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова, 2025
© Наукова бібліотека ОНУ, 2025

ЗМІСТ

Передмова	9
Мечников – наш? (вступні міркування) (В. Хмарський)	11
Розділ 1. Мечниковознавство: загальний огляд (В. Хмарський)	19
Розділ 2. Ілля Мечников в Одеському університеті: трансформація образу на сторінках університетських гранд-наративів (В. Хмарський)	36
Розділ 3. Одеський період життя та науково-педагогічної діяльності Іллі Мечникова (В. Кузнєцов)	53
Розділ 4. Філософсько-методологічні та світоглядні обрії науково- теоретичної спадщини та життєтворчості Іллі Мечникова (І. Голубович, С. Шевцов)	92
Розділ 5. Прижиттєві видання творів Іллі Мечникова: шляхи надходження до фондів Наукової бібліотеки Одеського університету (М. Алексєєнко)	117
Наш Мечников (або післяслово) (В. Хмарський)	135
Додаток. Ілля Мечников очима преси (В. Пружина)	149
Біобібліографічний покажчик (Н. Купріянова, Т. Васильченко, М. Алексєєнко)	165
Іменний покажчик	228
Резюме	243
Summary	247
Resume	251

ПЕРЕДМОВА

Кожен день нашого життя сповнений певних подій, знаків та символів, а коли йдеться про роки – і поготів. Те саме можна говорити і про життя установ, зокрема й про історію нашого Університету. Поточний календарний рік багато в чому знаменний, і не лише тому, що завершується перша чверть першого століття нового тисячоліття, а ще й тому, що Одеському університету імені І. І. Мечникова виповнюється 160 років, 25 з яких він існує в статусі Національного.

Іменем видатного вченого І. І. Мечникова Університет було названо у 1945 році – на честь століття від його народження. Науковець та Університет народились з різницею у двадцять років і тому їхні «круглі дати» завжди збігаються. Університет відзначає цього року 160 років свого існування. Не складно порахувати, що ім'я Мечникова поділяє історію Університету на до 1945 року та після.

Кінець XIX й початок XX століття були для першого закладу вищої освіти на Півдні України непростими: перебування у складі Російської імперії, розвиток згідно з тогочасними правилами і формальними настановами. Саме тоді Ілля Мечников працював у нашому Університеті. Його особисте життя, його стосунки з викладацьким середовищем, сприйняття імперської дійсності були доволі складними. Ілля Мечников створив у нашому місті знамениту Бактеріологічну станцію, але через певні обставини змушений був залишити Університет, а потім і Одесу. Для блискучого науковця, неординарної особистості із загостреним відчуттям справедливості, імперський дух виявився згубним, і Мечников переїздить до Парижа працювати з Луї Пастером. Умови праці у Франції сприяли подальшим науковим розробкам Іллі Мечникова, призвели до видатних відкриттів та світового визнання, що завершилося присудженням йому у 1908 році Нобелівської премії.

Ілля Мечников помер у Франції у 1916 році, а за 4 роки було закрито й Університет в Одесі. Втім в умовах радянської дійсності важливість університетів було переосмислено і у 1933 році наш заклад було відкрито.

Непрості тридцять роки, випробування Другої світової війни, переміщення Університету далеко за межі Одеси, повернення з евакуації у 1944-му й 1945-й рік, рік перемоги над нацизмом, – Університет названо на честь Іллі Ілліча Мечникова.

Наступні роки були роками непростого, неоднозначного, але невпинного розвитку Університету, який майже до кінця XX століття залишався єдиним університетом у місті Одеса. Пізніше в університеті було трансформовано інститути та інші заклади вищої освіти, деякі було названо університетами і академіями одночасно.

Саме ім'я Іллі Мечникова стало брендом Університету, мірилом і маркером високої якості освіти й наукових досягнень.

В Університеті уклалася традиція переосмислення історії закладу. 10 років тому з'явився фоліант майже на тисячу сторінок з докладним викладом історії Університету за 150 років, який залишається актуальним і сьогодні. Тому не дивно, що в такий знаменний рік, рік 160-річчя з дня заснування Університету, представники колективу зробили черговий крок в осмисленні історії нашої альма-матер і її знакового персонажа.

Постать Іллі Мечникова, незважаючи на всесвітню відомість, потребує переосмислення як в цілому, так і в його «одеський» період, період особливого місця Університету в житті вченого.

Цим виданням ми запрошуємо всіх до інтелектуальної праці, в якій спробуємо збагнути постать Іллі Мечникова як у контексті минулої епохи, так і в контексті впливу на сучасне та майбутнє Університету.

Ректор Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова,
доктор юридичних наук, професор
В. І. Труба

МЕЧНИКОВ – НАШ? (вступні міркування)

30 років тому, на шостому році існування незалежної України, в Одеському, тоді ще державному, університеті імені І. І. Мечникова відбулась наукова конференція «Ілля Мечников – великий син України та людства». Присутній на ній молодій і недосвідченій особі могло спасти на думку, що 150-літній ювілей видатного вченого – слушна нагода поговорити про нього та його спадщину, але чи можливе нове слово у мечниковознавстві з огляду на існуючу вже традицію? Таке запитання може видаватись ще більш слушним на 180-річчя Іллі Мечникова. Очевидно, що воно має риторичний характер. Втім, якщо читач знайомиться з цими рядками, то для авторів цієї книжки воно має ствердну відповідь.

Образ Іллі Мечникова є невід'ємною складовою інтелектуального й матеріального ландшафту Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Через десять років від часу присвоєння у 1945 році закладу вищої освіти його імені (а це рівно половина його 160-літньої історії) у залі засідань Вченої ради з'явилась скульптура вченого у весь зріст, а на фасаді головного корпусу – велика меморіальна дошка, портрети вченого у різних місцях університету (включаючи музейну експозицію). Увесь час відбувались численні імпрези, присвячені його пам'яті, призначались іменні стипендії, зображення уміщувались на різноманітній університетській рекламній продукції. Прізвище його використовується у різноформатних університетських заходах, як-от МечниковСтартФест (свято першокурсників) чи Мечников День (презентація закладу просто неба в університетському Ботанічному саду) тощо.

Спонукальні мотиви, що викликали появу цієї книжки, мали характер як універсальний, так і актуальний. До першого відносимо черговий, у даному разі 180-річний, ювілей з дня народження Іллі Мечникова. Про те, як ювілеї впливають на проведення урочистих університетських заходів та появу історичних праць з його історії, вже йшлося напередодні 150-річного ювілею Одеського національного університету імені І. І. Мечни-

кова у 2015 році [2; 5]. Очевидно, що ця закономірність поширюється і на персону Іллі Мечникова. Отже, теперішній ювілей не є виключенням – у даному разі університетська Наукова бібліотека зініціювала роботу над книжкою і збрала авторський колектив, який перейнявся саме одеськими роками видатного вченого.

Другий спонукальний мотив – потреба переосмислити персону І. Мечникова у нових історичних умовах. І мова йде не лише про пострадянську Україну у цілому (згадаймо назву конференції на початку), але вже і про війну Російської Федерації проти України, що з 2022 року стала широко-масштабною. Це потягнуло за собою з боку українського політичного та інтелектуального істеблішменту реформування історичної політики, що втілилось зокрема у появі Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії», ухваленого Верховною Радою України 21 березня 2023 року.

Війна увірвалась у спокій академічних кабінетів і вимагає врахування цього в історієписанні. Втім слід зазначити, що дана праця задумана насамперед як наукова монографія, а не як безпосередній елемент історичної політики, хоч між ними не може не існувати бодай непрямого зв'язку, адже книжка за визначенням є реалізацією університетської політики пам'яті.

З методологічної точки зору, говорячи про історичну пам'ять, варто розрізняти наукове історичне знання (сциєнтистська історія) та його інші види. Найавторитетніший сучасний дослідник історичної пам'яті французький історик П'єр Нора (1931–2025) висловився з цього приводу так (називаючи наукову історіографію «історією», а решту історичних знань «пам'яттю»): «Історія та пам'ять не лише не є синонімами, а і багато в чому вони є навіть протилежними поняттями. Пам'ять – це життя, завжди втілене в живих суспільствах і як таке перебуває у постійній еволюції; вона підвладна діалектиці пам'ятання й забування, не усвідомлює спотворень, яким піддається, є вразливою до привласнення й маніпуляцій, здатна довгий час перебувати в латентному стані, щоб раптово знову пробудитися. Історія ж – це реконструкція того, чого вже немає; реконструкція завжди проблематична й неповна. Пам'ять завжди є явищем теперішнього, зв'язком, який прив'язує нас до вічного «тепер»; історія – це репрезентація минулого. Пам'ять, як емоційне й магічне явище, приймає лише ті факти, які їй пасують. Пам'ять ґрунтується на нечітких, хронологічно зсунутих спогадах, узагальнених враженнях або на окремих символічних фрагментах. Вона легко спотворюється – її змінюють перенесені емоції, фальшиві спогади, внутрішня цензура і проєкції свідомості. Історія, будучи інтелектуальною, нерелігійною діяльністю, потребує аналізу й критичного дискурсу» [8, с. 3].

Ще рельєфніше цю проблему висвітлює сучасний американський історик Алан Мегілл, який розрізняє три типи історії (у нього – історіографії): афірмативну, дидактичну та аналітичну. Головна мета афірмативної, або стверджувальної, історії полягає в тому, щоб затвердити і звеличити певну традицію або групу (у нашому випадку – інституцію чи персону. – В.Х.), чия історія і досвід вона вивчає. Орієнтована на пам'ять афірмативна історія – це версія «буденного» або «вульгарного» розуміння історії. Ця історія підпорядковує минуле тим проектам, якими люди переймаються в сучасності. У неї відсутня критична позиція щодо спогадів, які вона збирає і до традиції, яку вона підтримує. Вона не тільки некритична щодо обраних спогадів і традицій, але фактично має тенденцію до їхньої міфологізації. Вона свідомо виконує функцію консолідації та зміцнення певної спільноти – народу, нації, держави, політичні або релігійні групи. Дидактична історія розглядає історію як вчительку життя, але в ній вже наявний тренд до аналітичної історії, адже досвід минулого вона піддає аналізу, що необхідний для вивчення уроків. Аналітична або наукова історія відокремлюється від пам'яті і протиставляє себе попереднім видам, адже це насамперед критичний текст» [7, с. 103–105].

Отже, варто визнати, що аналітична історія є окремим видом побутування історичного знання у суспільстві і посідає особливе місце у формування історичної пам'яті. Відомий вітчизняний дослідник історичної політики Георгій Касьянов пропонує розрізняти у пострадянській Україні (як і у всьому світі) кілька моделей історичної пам'яті: ексклюзивний, інклюзивний та змішаний. Ексклюзивна модель передбачає гомогенну версію історичної пам'яті, тобто коли з неї усувається певний набір міфів, уявлень і репрезентацій минулого, що заважають формуванню її «правильного» варіанту. Її очищують від чужорідних елементів і така версія заперечує плюралізм. Така модель існувала в Україні у двох головних наративах пам'яті – національному/націоналістичному і радянсько-ностальгійному, що змагалися один з одним і до протистояння між ними періодично долучалися носії імперсько-ностальгійного наративу.

Зазначимо, що саме така модель у національному/націоналістичному форматі (вважаємо, що з акцентом на другій складовій цієї фразеологемі) зміцнилася у суспільстві після прийняття пакету «декомунізаційних» (насамперед Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», що почав діяти з 21 травня 2015 року) та «деколонізаційного» законів.

Друга модель – інклюзивна. Вона передбачає інтеграцію до єдиного матеріального і символічного простору різних варіантів історичної пам'яті і їх поєднання у певний загальний наратив. Третя модель – змішана або амбівалентна. Вона передбачає співіснування різних варіантів ко-

лективної пам'яті в паралельних публічних просторах, іноді ідеологічно і політично несумісних. Причому їхнє мирне співіснування забезпечується не так усвідомленим плюралізмом думок, як браком суспільного інтересу до певного питання чи персони.

Різновид національного/націоналістичного наративу ексклюзивної моделі, за визначенням, заперечує ідею інклюзивності, бо в його основі лежить ідея мовно- і культурно-гомогенного етносу, етнічного/культурного націоналізму. В Україні національний/націоналістичний наратив пам'яті виник на ґрунті ідеї подвійного антагонізму: з етнічним Іншим (етноси-«гнобителі») і з політичним Іншим (імперії та Радянський Союз) [1, с. 28–30].

Отже, у нашому випадку будь-яка модель має розв'язати питання, при-міром, як щодо етнічності, так і фактів збереження І. Мечниковим підданства царю до останніх днів його життя та глорифікації вченого радянським режимом, що надав його ім'я різноманітним закладам, причому у самий одіозний час тої епохи. Вважаємо, що у випадку з І. Мечниковим наразі діє третя, амбівалентна або змішана, модель – адже він поки не став об'єктом мнемонічних змагань. Випереджаючи ситуацію пропонується використовувати формат національного наративу, який передбачає інклюзивну візію – включення І. Мечникова як до національної, так і всесвітньої цивілізаційної спадщини. Під національною спадщиною мається на увазі не етнічний, а феноменологічний підхід – коли йдеться про культурний доробок створений в Україні будь-коли і будь-ким, а щодо вихідців з неї – і будь-де. Отже, йдеться про імплікацію персони І. Мечникова до національного наративу у широкому сенсі, з точки зору існування сьогодні політичної української нації.

Г. Касьянов вказує на певну закономірність у домінуванні того чи іншого типу історії у залежності від суспільного розвитку. На його думку, історична політика афірмативного типу переважає у суспільствах, де ідеологічний і культурний плюралізм перебувають на початковій стадії розвитку. У суспільствах з розвиненішою демократією і наявною традицією політичного плюралізму в історичній політиці можливий баланс між афірмативною й дидактичною історією, а аналітична історія може бути відокремлена від них як в ідеологічному, так і в епістемологічному відношеннях. Ідеальний варіант, характерний для плюралістичних суспільств із усталеною демократією, передбачає вільне існування всіх трьох типів історій. На думку науковця, всі пострадянські країникладаються у першу модель, хоча і спостерігається нестійка тенденція до самовизначення аналітичної історіографії, зменшення її залежності від історичної політики [1, с. 35–36].

Отже, у нашому суспільстві аналітична історія дуже сильно залежна від історичної політики і пов'язана з афірмативною та дидактичною істо-

ріями. Залежність ця ще й регулюється її функціонуванням, що може відбуватись у рутинному чи кризовому режимі. Очевидно, що в Україні нині превалює останній, який передбачає спонтанну мобілізаційну реакцію на виклики — анексію Криму чи початок широкомасштабного вторгнення і є проявом кризи ідентичності [1, с. 391–392]. А все це призводить до посилення ексклюзивної моделі в історичній політиці з акцентом на афірмативну історію.

Проілюструємо актуальність зазначених проблем на кількох прикладах. На разі на сайті архіву Російської академії наук в електронному форматі розміщена невеличка книжка Тетяни Ульяновіної під промовистою назвою «Російський Нобелівський лауреат Ілля Ілліч Мечников» (2017). Констатація його народження, виховання, здобуття середньої і вищої освіти на Харківщині, старт і розвій його наукової та викладацької діяльності в Одесі зовсім виведено із українського контексту (хоча на той час вже були публікації, що наголошували на його походженні з України [3]). Для неї, як і для автора майже столітньої давнини, слова якого взяті на озброєння, І. Мечников — «гордість російської (в оригіналі — «русской») науки». Більше того, перебування його в університеті в Одесі представлено вельми уривчасто. Якщо навчання у харківській гімназії та Харківському університеті виокремлено структурно, то 13 університетських років в Одесі розпорошено кількома рядками серед інших розділів («О. О. Ковалевський та І. І. Мечников», «Перший шлюб (1869–1873)», «Філогенетичні та ентомологічні дослідження»). Щоправда більше «пощастило» Одеській бактеріологічній станції, що здобула окремий розділ. Це очевидний приклад ексклюзивної моделі візії І. Мечникова та ще й з дослідницькою редукцією ролі університетського досвіду в Одесі у його житті.

Прикметним маркером «націоналізації» І. Мечникова є популярний енциклопедичний ресурс «Вікіпедія» — дуже потужний афірмативний чинник формування у сучасної допитливої людини уявлення про світ. Російськомовний ресурс визначає І. Мечникова як «російського та французького» вченого. Україномовний — як «українського та французького» (до широкомасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну там була ще вказівка й на його «російськість»). Тут очевидним є зіткнення історичних пам'ятей, де спадщина І. Мечникова вже стає цариною «боїв за історію».

Найкоректнішим, на нашу думку, є англomовний текст «Вікіпедії», вільніший від ідеологічного протистояння мнемонічних бійців, згідно з яким І. Мечников «був зоологом із Російської імперії молдовського дворянського походження...; що народився в регіоні Російської імперії, який є частиною сьогоденної України, в родині молдовського дворянина та матері — української єврейки, а пізніше продовжив свою кар'єру у Франції. Зважаючи на цю складну спадщину, на Мечникова претендують п'ять

різних націй і народів» [6]. Певно йдеться про єврейський/ізраїльський, молдовсько/румунський, російський, український та французький національні дискурси. Це приклад інклюзивної моделі, де на афірмативну історію впливає аналітична.

Енциклопедія «Британіка» демонструє еклектичність – спочатку характеризує його як «біолога російського походження» («Russian-born biologist») і одразу ж коректно пише про факт народження І. Мечникова – «побіля Харкова, Україна, Російська імперія [нині Харків, Україна]» [5].

Отже, наше концептуальне бачення персони І. Мечникова можна сформулювати так: перехід від змішаної до інклюзивної моделі історичної пам'яті з різновидом національного наративу, але на рівні аналітичної історії.

Таким чином, черговий ювілей І. Мечникова та екстремальні суспільно-політичні обставини кинули університетським науковцям непростий виклик – поміркувати над проблемою «університет у житті людини та людина у житті університету» на прикладі Іллі Мечникова, показавши його на тлі епохи, у найширшому колі людей та оточуючому його ефірі пануючих ідей.

Центральним розділом у книжці є розповідь про одеський період життя та науково-педагогічної діяльності І. Мечникова. Втім автори намагались вийти за одеські межі, як територіально, так і хронологічно, та надати панорамний погляд на його доробок. Тому цьому розділу передують історіографічний дискурс щодо мечниковознавства у цілому, а також простежено процес трансформації образу І. Мечникова в узагальнюючих працях з історії закладу, що їх написали університетські автори у різні епохи його існування, тобто авторефлексія – щодо себе та І. Мечникова як колегу. Після центрального розділу розглянута інтелектуальна спадщина І. Мечникова, що виросла із одеського періоду – з духовною (філософсько-методологічний, світоглядний вимір) та матеріальною (прижиттєві видання творів у Науковій бібліотеці університету) складовими. У додатках уміщено як загальновідомі, так і оригінальні матеріали, що ілюструють перебування І. Мечникова в Одесі і не тільки.

Незайвим вважаємо торкнутись питань термінології. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова далі згадуватиметься переважно як Університет, для стислості, або як Одеський університет. Використання останнього терміну вважаємо доречним з кількох обставин. Оскільки заклад вищої освіти кілька разів змінював назву (імператорський Новоросійський – 1865, Новоросійський – 1917, Одеський державний – 1933, Одеський державний університет імені І. І. Мечникова – 1945, Одеський державний ордена Трудового червоного прапора університет імені І. І. Мечникова – 1965, знову ОДУ імені І. І. Мечникова – 1991 та ни-

нішня назва Одеський національний університет імені І. І. Мечникова – з 2000 року), то для його визначення потрібна збірна назва. До того ж від часу заснування і до 90-х років ХХ століття він за статусом залишався у місті єдиним університетом, а деякі сучасники у різні епохи саме так його і називали.

Одним із некритичних, спекулятивних і, врешті, імперських стилістичних проявів у просторах історичної пам'яті є використання термінів «Росія» та «російський» (у російськомовній літературі – «русский»). Перший з цих термінів автори застосовують лише до сучасної держави Російська Федерація, не ототожнюючи її ні з Російською імперією, ані, тим паче, з СРСР – вважаємо це за один з деколонізаційних прийомів. Термін «російський» доречний лише до визначення етнічної приналежності або як похідний від Російської Федерації, тобто стосовно сучасності. У випадках, коли йтиметься про поняття, похідні від Російської імперії, щоб уникнути історичної аберації, використовуватиметься термін «російсько-імперський» або «імперський».

Підсумовуючи, зробимо кілька зауважень щодо призначення нашої праці. Перше – збіг не тільки цифри року, але і місяця народження, традиційно призводило до перебування постаті І. Мечникова у тіні університетських ювілеїв, тому вирішено скористатися нагодою чергової «круглої» річниці людини й закладу (180/160) для написання наукової монографії, що зможе сформувати сучасне сприйняття вченого у суспільстві. Друге – автори не претендують на створення «остаточного й правдивого» образу Іллі Мечникова, а, навпаки, запрошують поміркувати над цим на рівні й засобами ХХІ століття, у тому числі з огляду на етичну проблему «себе в університеті і університету в собі». Третє – нашим завданням не є цілковито «націоналізувати» постать і спадщину Іллі Мечникова, а спробувати навіть в умовах деколонізаційного тренду все-таки надати перевагу саме антропологічному дискурсу, висвітливши його як людину, яка в інтер'єрі свого часу намагалась здійснювати різноманітні повсякденні практики, вирішувати професійні проблеми, реалізовувати себе відповідно до життєвого призначення, як вона його розуміла для себе, і зробила при цьому в одеські роки гідний внесок у культурну спадщину України.

Висловлюємо щиро подяку тим, хто сприяв своїми зусиллями появі цього видання: співробітникам Наукової бібліотеки – головному бібліографу О. Полевщиковій, завідувачці відділу І. Кожухарь, провідним бібліотекарям Л. Бакановій, О. Козаченко та фахівцю освітньої галузі О. Мурашко; О. Шаповаловій – завідувачці сектору інформатизації та оцифрування документів та В. Сугак – головному спеціалісту відділу організації, координації архівної справи, інформатизації та оцифрування документів Державного архіву Одеської області.

Список джерел та літератури:

1. Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди / Г. Касьянов. – Київ : Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. – 420 с.
2. Коваль І. М. Історіографічне осмислення історії Одеського університету: віхи, люди, тексти, підсумки / І. М. Коваль, В. М. Хмарський // Краєзнавство. – 2015. – № 1–2. – С. 89–98. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://surl.lt/rswkss> (дата звернення: 01.05.2025).
3. Паламарчук Н. І. Ілля Мечников – лауреат Нобелівської премії, уродженець України / Н. І. Паламарчук // Сторінки історії. – 2015. – Вип. 39. – С. 33–41. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://historypages.kpi.ua/article/view/96309> (дата звернення: 01.05.2025).
4. Хмарський В. М. Ювілеї Університету у контексті їхніх епох / В. М. Хмарський // Ювілейна збірка наукових праць, присвячена 150-річчю Одеського національного університету імені І. І. Мечникова / голов. ред. І. М. Коваль ; редкол.: В. О. Іваниця, В. М. Хмарський. – Одеса : ОНУ, 2015. – С. 9–17. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://surl.li/xfhkkr> (дата звернення: 01.05.2025).
5. Élie Metchnikoff [Електронний ресурс] // Encyclopaedia Britannica. – Електрон. дані. – Ост. ред.: 12.07.2025. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/biography/Elie-Metchnikoff> (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
6. Élie Metchnikoff [Електронний ресурс] // Wikipedia : Free encyclopedia. – Електрон. дані. – Ост. ред.: 06.09.2025. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%89lie_Metchnikoff (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
7. Megill A. Historical knowledge, historical error : a contemporary guide to practice / A. Megill. – Chicago : University of Chicago Press, 2007. – XVI, 288 p.
8. Nora P. General introduction: Between memory and History / P. Nora // Nora P. Realms of Memory: Rethinking the French Past. Vol. 1 : Conflicts and Division / ed. und forew. L. D. Kritzman ; transl. A. Goldhammer. – New York : Columbia University Press, 1996. – P. 1–20.

РОЗДІЛ 1

Мечниковознавство: загальний огляд

Дослідницьку увагу до Іллі Мечникова окреслимо як «мечниковознавство», цілком усвідомлюючи штучність творення цього терміну. Але, гадаємо, що для даного дослідження подібний прийом є доречним, адже можна передбачити наявність праць про І. Мечникова як з історії його життя, так і історії його наукового доробку.

У вступних зауваженнях вже йшлося про важливість формування образу Іллі Мечникова. Але навіть за невеликими за обсягом енциклопедичними статтями бовваніє цілковита дослідницька традиція. Осягнути її навряд чи можливо навіть у межах цілого розділу. Тому у даному разі можемо претендувати лише спробу загального огляду, причому зроблену у такому обсязі уперше.

Досвід історіографічних оглядів свідчить, що образи певних вітчизняних об'єктів доби модерного суспільства існують у трьох патернах відповідно до трьох історичних епох – імперської, радянської та сучасної, причому у перших двох наявна синкретичність – етоси і топи си української візії важко відокремлюються від загальноімперських чи загальносоюзних. А паралельно з ними йшла світова історіографія із своїм, часто-густо відмінним, алгоритмом генези.

Витоки біографічної уваги до постаті Іллі Мечникова дійсно знаходимо ще в імперському періоді, хоч сам науковець і був його сучасником. Засади вивчення його персони закладено, як вже було зазначено раніше, ще у праці Олексія Маркевича з історії Одеського університету (1890) [25]. У 1896 році автором статті про І. Мечникова в «Енциклопедії Брокгауза та Ефрона» був зоолог Микола Книпович, який активно співпрацював з цим виданням, а його наукова проблематика була близька мечниковській [22].

Справжній вибух інтересу до І. Мечникова відбувся у зв'язку з його 70-річчям та смертю – упродовж 1915–1917 рр. з'явилося близько трьох

десятків різноманітних рефлексій, від традиційних некрологів до спроб біографічних нарисів та оцінки його наукової спадщини в цілому чи в окремих напрямках біології та філософії (серед них науковці-біологи Яків Бардах, Олександр Безредка, Данило Заболотний, Володимир Заленський, Лев Тарасевич, Микола Умов, літературознавець Соломон Штрайх) [26, с. 170–171]. Отже, було зроблено перші кроки як у окресленні біографії І. Мечникова, так і його наукового доробку.

Треба відзначити, що у 1917 році – час різкої лібералізації після падіння імперії – було започатковано книжкову серію «Класики природознавства», що передбачало публікацію праць видатних науковців. І першою книгою, що відкрила серію, стали «Лекції про порівняльну патологію запалення» І. Мечникова, які він читав у Пастерівському інституті [33]. Очевидно, що це відбулось завдяки Льву Тарасевичу – випускнику Університету (1891), представнику київської школи патологів Володимира Підвисоцького (у 1900–1905 рр. – декан медичного факультету Університету). Л. Тарасевич – колишній співробітник І. Мечникова у Пастерівському інституті, був одним з п'яти членів редколегії названої книжкової серії. Згодом він вдало адаптувався до нової влади і спромігся перевидати збірку праць І. Мечникова ще раз у 1923 р. у цій же серії [34]. Гадаємо, що його авторитет значною мірою сприяв (крім інших чинників, про які йтиметься далі) тому, що постать І. Мечникова потрапила у коло топ-науковців, сприйнятих більшовицькою владою.

Паралельно подібний процес відбувався і за океаном. У 1916 р. у Бостоні (США) вийшла друком книга американського, письменника, хіміка, редактора журналів і популяризатора науки Едвіна Слоссона «Головні пророки сьогодення». У ній автор репрезентував шість біографічних портретів провідних діячів світу (бельгійський психолог Моріс Метерлінк, французькі філософ Анрі Бергсон та математик Анрі Пуанкаре, німецькі природознавець Ернест Геккель та хімік і філософ Вільгельм Оствальд) серед яких поставив і І. Мечникова, якого віднесено до французької культури [100]. Про значимість та актуальність книжки свідчить факт перевидання її у Нью-Йорку у 1968 році [101].

Втім, гадаємо, що вирішальною подією для біографів І. Мечникова став вихід у 1920 році у Парижі ґрунтовних спогадів його дружини Ольги Миколаївни французькою мовою [96], які вже 1921 року було перекладено англійською і опубліковано одночасно у Сполученому королівстві та США [94; 95], а у СРСР вони вийшли друком російською мовою лише через п'ять років [43]. Текст складається з трьох частин («Дитинство, юність та молодість», «Зрілі роки. В Росії», «Життя у Франції»), що сукупно включають 36 розділів з епілогом. Третя, «паризька» частина є найбільшою – половина обсягу. Одеський період потрапив у два заключ-

них розділи першої частини та перші чотири розділи другої частини і центральним серед них є «Період професури в Одеському університеті».

Протягом міжвоєнних десятиліть про І. Мечникова було написано кілька книжок. У 1923 р. медик Микола Чистович (1860–1926) видав у Берліні невеличку книжку. У свій час він був співробітником Пастерівського інституту. Особисте знайомство, а також родинні зв'язки – його перша дружина була сестрою другої дружини І. Мечникова – надають цій праці ознаки і наративного джерела [66].

У 1924 р. у Харкові з'явилась друком монографія М. Мельника з небезпідставною претензією на всебічне вивчення І. Мечникова, адже там містилась його біографія, розгляд праць та основ світогляду, хоча сам автор слушно відзначив, що його праця – лише вступ до вивчення І. Мечникова [26]. Робота складається з п'ятих розділів перший з яких присвячений біографії І. Мечникова. Його поділено на 29 підрозділів, з яких 9 стосуються одеського періоду. Варто відзначити і опубліковану промову одеського мікробіолога, колишнього викладача Університету (1901–1920) Сергія Щастного з нагоди 40-річчя Одеського бактеріологічного і фізіологічного інституту професора Гамалії – колишньої Одеської бактеріологічної станції (1925) [68].

У 1926 р. у США побачила світ книжка Пола де Крюйфа «Мисливці за мікробами», що складається з життєписів 12 мікробіологів і один з них був присвячений І. Мечникову [86], а у 1932 р. у Німеччині (Єна) вийшла друком книжка лікаря і біолога складної долі Гайнца Цейсса «Ілля Мечников, життя і творчість» [115]. Отже, «мечниковознавство» набуло міжнародного формату.

Археографічне освоєння персони І. Мечникова, крім публікацій спогадів О. Мечникової, продовжили біологи Я. Бардах [3] та О. Безредка, який після І. Мечникова опинився на посаді заступника директора Пастерівського інституту [5], а 1926 р. у Харкові вийшла друком книжка О. Безредки – переклад з французької [6].

У 1931 р. було видано збірку «Боротьба за науку в царській Росії», де побачили світ листи кількох науковців і в тому числі І. Мечникова, а також низка статей про нього. Передмову і примітки до публікації підготував згаданий вище С. Штрайх [9]. Два останніх видання активно використала З. Першина у праці з історії Одеського університету 1968 року (див. наступний розділ).

Здійснювалась публікація окремих праць І. Мечникова [37]. До безсумнівного успіху вітчизняного мечниковознавства відносимо видання у 1932 р. українською мовою «Лекцій з порівняльної патології запалення, читані у квітні й травні 1891 року в Пастерівському інституті») – автор передмови український лікар С. Генес, а перекладач – І. Холодний [32]. Це був унікальний досвід варті наслідування і через майже століття.

Втім, незважаючи на офіційно-інституційне визнання І. Мечникова у Радянському Союзі, – існування вже у 30-ті роки у Харкові Всеукраїнського інституту бактеріології, епідеміології та сироваткотерапії його імені (нині – Інститут мікробіології та імунології імені І. І. Мечникова Національної академії медичних наук України), біографічна увага до персони І. Мечникова значно посилилась з нагоди його столітнього ювілею у 1945 році.

Протягом наступного десятиліття про життя і діяльність І. Мечникова у Радянському Союзі з'явилась друком ціла злива різноманітних видань. Так, у 1945 р. на ювілейному засіданні АН УРСР виступив академік Дмитро Третяков з доповіддю на тему «І. Мечников як зоолог». Те, що дана проблематика його цікавила і раніше свідчить чернетка його праці «І. І. Мечников як зоолог та антрополог», написана застарілою транслітерацією (з 1912 року він був екстраординарним професором Університету) і зберігається у Державному архіві Одеської області [1]. Будучи зоологом і послідовником І. Мечникова, Д. Третяков сформулював концептуальні засади його «матеріалістичного світогляду» [65]. Прикметно, що того ж року у союзному академічному виданні «Наукова спадщина» вийшла розлога стаття П. Новікова з ідентичною назвою [45].

Через два роки побачила світ збірка статей, видана Харківським університетом «І. І. Мечников. Пам'яті великого російського вченого», а у 1951 р. – бібліографічний покажчик «Творчість І. І. Мечникова і література про нього» (Г. Вайндрах, В. Хижняков, Н. Хижнякова). У 1946–1955 р. були опубліковані вибрані праці [29; 30] та его-матеріали І. Мечникова – автобіографія, спомини, епістолярна спадщина [38; 50], вийшло друге видання автобіографії Івана Сеченова [58] (перше було ще у 1907 р.). У 1947–1951 рр. були опубліковані окремі праці І. Мечникова, у 1950–1953 р. – збірки вибраних праць та започатковане академічне видання всіх його творів.

Паралельно з'явилися друком книжки, переважно науково-популярного характеру – антрополога Миколи Гремяцького (1945; у популярній серії «Великі російські люди»), біологів Лева Зільбера (1945; «Мечников та його вчення»), Лева Карлика (1946; у серії «Видатні діячі російської медицини»), Рафаїла Белкіна («І. І. Мечников – великий російський біолог», 1953) і навіть художній твір харківського письменника Бориса Могилевського з теж симптоматичною назвою – «Життя Мечникова. Повість про великого російського біолога» (1955), а також брошури (С. Беляєв, 1945; К. Шилькред, 1945; А. Пасічник, 1951). У 1950 р. побачила світ книжка про Л. Ценковського, де присутність І. Мечникова вельми помітна [27].

Окремо варто виділити доробок українських радянських науковців. У 1946 р. українською мовою побачили світ праці киян-мікробіологів Сергія Дяченка [16] та Бориса Клейна [20], який був знайомий з І. Меч-

никовим як співробітник Пастерівського інституту. Директор Інституту філософії АН УРСР Дмитро Острянин захистив присвячену І. Мечникову докторську дисертацію (1953), а також написав дві книжки, видані у Харкові («Світогляд І. І. Мечникова», 1948) та Києві («Боротьба І. І. Мечникова за матеріалізм у природознавстві», 1954) [46].

Отже, можна констатувати, що у перше десятиліття після столітнього ювілею І. Мечникова відбувся справжній прорив у радянському мечниковознавстві. Адже було закладено засади бібліографічного, археографічного, науково-популярного вивчення і навіть художнього творення його образу. Характерною ознакою ідеологічної парадигми пізнього сталінського часу була акцентуація, починаючи з назви, на тому, що він був саме «російським» вченим.

Протягом наступного десятиліття, що співпало з «відлигою» у СРСР, співробітники АН СРСР продовжили археографічну традицію й опублікували збірку, де містився опис фонду І. Мечникова в архіві академії та опублікована чергова порція його епістолярії [55]. 1956 року вийшла збірка обраних праць І. Мечникова [31], а у 1961 році окремо – «Етюди про природу людини» [39].

Особливо треба відзначити археографічні зусилля біолога Рафаїла Белкіна. Ще у 1943 р. він разом з відомим біологом, тодішнім президентом АН СРСР Володимиром Комаровим упорядкував збірку «І. І. Мечников. Про дарвінізм», де розміщено кілька праць І. Мечникова. У 1960 році він написав розлогу джерелознавчу статтю у збірці «Рукописні й документальні матеріали І. І. Мечникова» [7]. Р. Белкін, а також М. Гремяцький разом з цілою низкою інших упорядників взяли участь у підготовці до видання 16-томного зібрання творів І. Мечникова, що тривало впродовж 1950–1964 років [28].

У 1957 р. побачила світ книжка біолога Семена Яковича Залкінда (не плутати з Семеном Рафаїловичем Залкіндом, який брав участь у експедиції І. Мечникова до калмиків у 1911 р.), присвячена життю і творчому шляху І. Мечникова (2001 року її перевидали у США [114]). Б. Могилянський підготував наступного року нове видання свого твору («І. І. Мечников. Повість про труди і дні великого російського біолога») у книжковій серії науково-художніх біографій «Життя визначних людей». У 1963 р. Томську була захищена дисертація на тему «Еволюційні погляди І. І. Мечникова у світлі філософських питань сучасної біології» (Р. Манадеева). Отже, у наступному десятилітті бачимо більший акцент на публікацію джерел щодо І. Мечникова, зокрема його праць, а також нейтральніші формулювання у назвах праць щодо визначення національної належності І. Мечникова.

Протягом наступних двох десятиліть тривав стійкий інтерес до особи І. Мечникова – упродовж 70-х років вийшли друком аж чотири книж-

ки: біолога Семена Блінкіна – «Мечников» (1972), письменника Семена Резника – художній твір «Мечников» і теж у серії «Життя видатних людей» (1973), монографія біолога Д. Острянина – «І. І. Мечников у боротьбі за матеріалістичний світогляд» (1977), медика Віктора Фролова – «Той, що випередив час» (1980).

У 1968 р. у Москві захищено дисертацію на тему «І. І. Мечников та розвиток вітчизняної мікробіології» (Сорокіна А. В.) [62]. Науковий інтерес до І. Мечникова підтримувався і в академічному Науково-дослідному інституті епідеміології та мікробіології імені М. Ф. Гамалії АМН СРСР на сторінках журналу якого з'являлись статті узагальнюючого характеру [36]. Найбільшим археографічним здобутком стала публікація епістолярної спадщини І. Мечникова за 1863–1916 роки, завдяки зусиллям історика біології Аббі Гайсиновичу (ще у 40-і роки займався мечниковською проблематикою) та директорів академічного архіву Борису Левшину [24].

У роки «перебудови» спостерігаємо очевидне падіння інтересу до І. Мечникова – жодної монографії, лише чергове перевидання праці «Етюди оптимізму» (1987) та збірки праць «Песимізм та оптимізм» у серії «Публіцистика класиків вітчизняної науки» [35].

Треба зазначити, що переважна більшість названих вище праць і видань побачили світ у Москві та Ленінграді. Тому у пострадянський час перевага у «мечниковознавстві» об'єктивно перейшла з радянської до сучасної Росії. Особливо це помітно через наявність інформації на різноманітних російських інтернет-ресурсах [49, с. 61–62]. Протягом зазначеного часу найбільшим здобутком російського «мечниковознавства» стала книга авторства О. Шаброва, І. Князькіна та О. Маряновича «Ілля Ілліч Мечников. Енциклопедія життя і творчості» обсягом понад 1250 сторінок (2008) [67]. Праця складається з трьох частин: перша присвячена його життю та діяльності, друга – особистості і світогляду, третя – публікація праці «Етюди оптимізму» та нобелівської промови І. Мечникова.

У цілому книги уявляє собою оригінальний твір, але, оскільки автори не були фаховими істориками – доктори медичних та біологічних наук (двоє представляли Санкт-Петербурзьку медичну академію імені І. І. Мечникова), то це позначилось на архітектоніці тексту, адже науковий апарат у ній мінімальний і вона виглядає радше науково-популярним виданням. Фрагмент праці під назвою «Література» містить перелік з 70 позицій, що поділені на дві групи: «Праці І. І. Мечникова» та «Інше». У першій з них міститься як перелік наукових праць І. Мечникова, так і автобіографічні записки, а у другій – як его-матеріали (автобіографії, спомины, листування), праці інших осіб, так і різноманітна література, включаючи довідникову та художню. Очевидно, що автори і назвали свою працю енциклопедією, щоб уникнути ретельної роботи з історіо-

графічним і джерелознавчим оглядом та оформленням наукового апарату, зокрема точними посиланнями на джерела інформації.

Отже, згадана робота є розлогою (одеські сюжети лише у першій частині займають півсотні сторінок) та претензійною, але з наукової точки зору текст втрачає вагу через слабкий науковий апарат. З концептуальної точки зору вона теж небездоганна. У передмові автори зазначають, що «прагнули передати дивовижну інтелектуальну атмосферу тої епохи, показати роль і місце нашого великого співвітчизника у науковому альянсі Росії, Німеччини і Франції» (с. 9). Значною мірою їм це вдалось і сама по собі ідея залучення російської культури до європейської цивілізаційної спадщини є цілком прийнятною, але звертає на себе увагу намагання привласнити персону І. Мечникова лише цивілізаційному надбанню Росії. Годі шукати у цій праці згадку про Україну або намагання поділитись з нею доробком І. Мечникова, адже для них і Харків, і Одеса – це все «Росія».

Разом з тим відзначимо інтерес у Росії до суспільствознавчої та гуманітарної спадщини І. Мечникова на рівні дисертаційних досліджень – у 2010–2011 рр. було захищено аж дві кандидатські дисертації у яких вивчено його внесок до соціології (К. Горіна) та його педагогічні погляди (Н. Зайцева), а також журнальної статті про філософські погляди І. Мечникова, уміщеної у розділі з характерною назвою «Історія російської (буквально, «русской» – В. Х.) філософії» і намаганнями підкреслити у вченого саме цю ідентичність [64].

Стійкий інтерес до І. Мечникова спостерігається й у «західних» авторів. Осягнути їхній доробок через розмаїття праць вельми непросто, тому дозволимо собі лише продемонструвати відомі нам основні їхні надбання у хронологічній послідовності. Для демонстрації географічного різноманіття авторів і видань вказуватимемо, де можливо, громадянство авторів, а у дужках – держави, у яких знаходилося видання, що умістило публікацію.

Протягом 25 повоєнних років, а радше – від столітнього ювілею І. Мечникова, спостерігаємо цілу низку праць відомих вчених. Одні з них претендували на синтезу – французький біолог, директор Пастерівського інституту Гастон Рамон «Вшанування Іллі Мечникова з нагоди 100-річчя від дня народження» (Франція) [98], британець Роджер Воган «Романтичний раціоналіст: студія про Іллю Мечникова» [110] (Сполучене королівство), але більшість була присвячена вивченню наукового доробку І. Мечникова – британський біохімік Гаррі Гарріс «Роль хемотаксису у запаленні» (США) [80], американський/французький мікробіолог Рене Дубо «Мікросередовище запалення або переосмислення Мечникова» (Сполучене королівство) [72], німецький анатом та історик медицини Роберт Геррлінгер «Історичний розвиток концепції фагоцитозу» (Німеч-

чина) [81], американський лікар-імунолог Джеймс Гірш «Імунітет до інфекційних хвороб: огляд деяких концепцій Мечникова» (США) [82]. Всі ці праці – у межах спеціалізованих журнальних статей. Єдиною книжкою була праця видатного французького лікаря-біолога і вірусолога П'єра Лепіна «Мечников та імунологія» (1966). Він був співробітником і одним з керівників Пастерівського інституту з початку 30-х і до початку 70-х років XX століття. Книжка вийшла у серії «Вчені всього світу», що популяризує доробок науковців світового масштабу [87].

У наступне 25-ліття спостерігаємо розширення дослідницької палітри: від проблем ентомології і мікології – німець Гісберт Циммерман, француз Бернар Папірок з Пастерівського інституту та новозеландець Тревіс Глер «Еліас Мечников, Елі Мечников або Ілля Ілліч Мечников (1845–1916): піонер у патології комах, перший описувач ентомопатогенного гриба *Metarhizium anisopliae* та як перекласти російську назву» (Сполучене королівство) [116] до геронтології – Ласло Вертеш «Геронтолог Мечников» (Угорщина) [111], від локальних – американський біохімік Манфред Карновський «Мечников у Мессіні: століття дослідження фагоцитозу» (США) [83] до узагальнюючих – ірландський дослідник гендерної історії Ківін Брехнах «Біографічні нариси – №44. Мечников» (Ірландія) [70] статей.

Головною ознакою цих років стала поява книжок з мечниковської проблематики. Так, у 1987 році з'явилися праці американців Роберта Десовітця «Шип у морській зірці: імунна система та як вона працює» [71], наступного року – Томаса Гліка «Порівняльна рецепція дарвінізму» [74], а у 1991 р. – монографія Альфреда Таубера з Леоном Черняком «Мечников і витоки імунології: від метафори до теорії» [106] – ґрунтовне дослідження історії ідей Іллі Мечникова (спільні публікації по І. Мечникову з'явилися у них ще два роки перед тим [108; 104]). Лікар-імунолог та філософ біології, директор Центру філософії та історії науки в Бостонському університеті Альфред Таубер у 1994 р. опублікував ще одну монографію – «Імунне «Я»: теорія чи метафора?» [105], яку було двічі перевидано у 1996–1997 рр., а у 2006–2011 рр. з'явилися три її цифрові версії. Ідеї І. Мечникова є одними з акторів цієї книжки у якій автор піднімається до висот філософії науки – проблематика про яку йтиметься у третьому розділі нашої монографії.

Особливо прикметним стало видання англійською мовою у 2000 році ключових праць Іллі Мечникова у царині еволюційної біології, яке підготували професори Бостонського університету Олена Гурко, Дональд Вільямсон та Альфред Таубер [79].

Зазначимо, що відома в Україні американська дослідниця минулого Одеси Патрісія Герлігі у своєму гранд-наративі з історії міста двічі згадує

І. Мечникова – як керівника Одеської бактеріологічної станції та через факт надання Одеському університету його імені [14, с. 165].

У ХХІ столітті у зарубіжному мечниковознавстві можна виділити кілька напрямів та, відповідно, груп публікацій. Найбільшу з них складають вузькоспеціальні статті у провідних наукових профільних журналах світу, присвячених фагоцитозу: американський імунолог Чарльз Амброс «Препарат Ослера – демонстрація фагоцитозу у 1876 році, зроблена до публікації Мечникова 1880 року» (Нідерланди) [69], згадувані вже Сіамон Гордон «Фагоцитоз: спадщина Мечникова» (США), «Мечников у Рокфеллерівському інституті: спадщина досліджень фагоцитарно-мікробних взаємодій» (Україна) [77; 78] та Альфред Таубер «Мечников і фагоцитарна теорія» (Сполучене королівство) [107], а також співробітники Мечниковської лабораторії Мессінського університету італійці Джузеппе Теті, Кармело Біондо, Кончетта Бенінаті «Фагоцит, Мечников та основні імунології» (США) [109].

Сюди ж віднесемо проблему мікробіома – американський дослідник сільського господарства Джефрі Лорд «Від Мечникова до Монсанто і далі: шлях мікробного контролю» (США) [89], американський історик медицини Скотт Подольський «Мечников і мікробіом» (Сполучене королівство) [97] та актуальну з другої половини 90-х років ХХ століття тему пробіотиків – американський медик Філіп Маков'як «Повернення до ідей Мечникова: пробіотики, кишечний мікробіом і пошук довголіття» (Швейцарія) [90], американський журналіст Денні Льюїс «Пробіотики існують завдяки чоловікові, який випив холеру» (США) [88]. Із новітніх досліджень відзначимо книжку американської медичної журналістки і письменниці Люби Віханські «Імунітет: як Ілля Мечников змінив курс сучасної медицини» (2016) [112]. На своєму сайті вона має сторінку – «Стежками Мечникова», адже вивчаючи мечниковську проблематику завітала до України і Одеси зокрема (<https://sites.google.com/site/lubavikhanski/Where-Metchnikoff-lived-and-worked>).

Наступну групу складають публікації з проблематики геронтології. Особливо відзначимо доробок ізраїльського дослідника Іллі Стамблера у доробку якого не лише статті, одна з яких опублікована в українському виданні – «Елі Мечников – основоположник науки про довголіття та засновник сучасної медицини: на честь 170-річчя», «Ілля Мечников – засновник геронтології» [63; 103], але й монографія «Історія ідеї за продовження життя у ХХ столітті» [102]. Книжка, по суті, докторська дисертація, побудована за країнознавчим принципом і у її першому розділі, присвяченому Франції, лівову частку відведено І. Мечникову (перший з «його» підрозділів називається «Батько Мечников»). У цьому ж напрямі працювали і опублікували статті на сторінках спеціального журналу «Геронтолог» (США) американки Лаура Гіллен, Даян Мартін («Переосмис-

люючи геронтологічні добірку: від Мечникова до спектральної моделі старіння» [91]) та згадана вище Люба Віханська («Ілля Мечников заново відкритий: повернення батька-засновника геронтології» [113]).

Зазначимо, що ювілейний характер статей теж притаманний світовій науці – це заключна група новітніх публікацій. Адже саме до різноманітних дат, переважно столітньої давнини, присвячувались статті, що носили певною мірою узагальнюючий характер. У ХХІ століття такими були дати присудження І. Мечникову Нобелівської премії (статті імунологів – американців Френка Шмальштїга з Армондом Гордоном [99] та німця Штефана Кауфмана [84]) або його смерть. Особливо відзначимо британського науковця Сіамона Гордона, який опублікував статті на обидві дати – як одноосібно («Ілля Мечников: засновник науки про природний імунітет», «Ілля Мечников: людина і міф») [75; 76], так і з кількома авторами («Ілля Мечников (1845–1916): 100 років клітинної імунології та подальший розвиток») [93].

Серед гранд-наративів виділимо історико-публіцистичну працю американського дослідника Чальза Кінга «Одеса: геніальність і смерть у місті мрій» (2011), де шість сторінок присвячено І. Мечникову [85, с. 151–157].

Отже зарубіжне мечниковознавство вражає своїм різноманіттям – від США до Нової Зеландії та від Ірландії до Ізраїля – як по громадянству авторів праць, так і місцезнаходженню високореєтингових видань, у яких вони опубліковані. Зазначимо, що переважна більшість цих праць присвячена саме науковому доробку І. Мечникова, залишаючи питання біографії чи окремих періодів його життя поза фокусом вивчення.

Сучасне вітчизняне мечниковознавство склалося вже у перші роки існування незалежної України. Так, до 150-річчя І. Мечникова у 1995 р. було проведено аж дві конференції – «Ідеї І. І. Мечникова та розвиток сучасного природознавства» (Харків) [18] та *«Ілля Мечников – великий син України та людства»* (Одеса) [4], яку згадано у перших рядках цієї книжки. У наступні роки дослідники зосередились на менш висвітленому «паризькому» періоді І. Мечникова, коли він працював у Пастерівському інституті [11; 13; 19]. Оригінальним виданням став вихід фотоальбому на 160-річчя І. Мечникова (2005) [42].

Важливе значення в українському мечниковознавстві має стаття медиків Ірини Кучми й Володимира Резника та психолога Петра Петрюка, опублікована у 2010 році в *«Анналах Мечниковського інституту»* – науковому журналі Інституту мікробіології і імунології імені І. І. Мечникова АМНУ. Її присвячено різноманітним аспектам біографії, наукового доробку та особистості І. Мечникова. Стаття має репрезентативне коло наукової літератури та історичних джерел, коректні посилання й академічний виклад. Хоч її опубліковано російською мовою і автори висловлюються евфемізмом про внесок І. Мечникова у «вітчизняну та світову

науку» (неочевидно, до якої з них віднесено Росію), отже включають його персону в український контекст. У тому ж числі журналу у ювілейний для І. Мечникова рік опубліковано і вузькоспеціальну статтю щодо його наукового доробку [49].

Згадки І. Мечникова виринають або в контексті історії наукових товариств (В. Савчук) [56] чи інституцій (Г. Скрипченко) [60], або у конкретних історико-біологічних дослідженнях (К. та Ю. Васильєви, В. Кузнецов, В. Севастьянов [10; 23; 57]) чи присвячених теорії ортобіозу [12; 21] та його педагогічній спадщині [15] і зовсім трохи – біографічним сюжетам [48]. Важливою прикметою стала акцентуація на його походженні з України [47; 51; 59]. Не зайвим буде зазначити, що українські дослідники В. Кузнецов, Н. Паламарчук та В. Савчук є фаховими істориками.

На 170–175-річчя І. Мечникова найбільше відзначились харківські дослідники, зокрема було проведено конференцію («Фундаментальні дослідження у працях І. І. Мечникова: сучасний санітарно-епідеміологічний стан та імунoproфілактики Україні») та опубліковано спеціальний випуск журналу, у якому їхньому землякові було присвячено чотири статті [8; 41; 44; 52], писали й інші автори [2]. Відзначились харків'яни у 2013 р. і поодиноким вітчизняним археографічним здобутком – публікацією праці І. Мечникова «Етюди оптимізму» (російською мовою) [40]. Зазначимо, що названі статті були присвячені або краєзнавчим, або спеціальнонауковим питанням доробку І. Мечников. Разом з тим до столітніх роковин смерті І. Мечникова (2016) з'явилися і узагальнюючі публікації [54; 73]. Особливо відзначимо доробок Світлани Рудої – історикині, авторки монографії з історії мікробіології в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., де І. Мечников є одним з найпомітніших фігурантів [53].

У 2020 р. шість співробітників Інституту мікробіології та імунології імені І. І. Мечникова АМНУ у своєму академічному виданні опублікували концептуальну статтю «Життя і творчість Іллі Ілліча Мечникова», де основний акцент зробили на науковому доробку І. Мечникова. Важлива не лише компактна подача його наукових досягнень, але й демонстрація, через посилання, інкорпорованості ідей вченого у сучасну світову науку [17]. Прикметно, що у тому самому числі журналу публікувався з цієї проблематики й згаданий вище американський дослідник Сіамон Гордон. Вочевидь, що наступний ювілей зобов'язав одеситів сказати своє слово у царині мечниковознавства.

Отже, масштабна персона І. Мечникова привертала увагу ще за його життя. Втім осмислення його місця у науці і вагу наукового доробку розпочалось лише після його смерті через розлогі некрологи та пам'ятні згадки. Особливе місце у цьому процесі посіли ґрунтовні спогади його дружини Ольги Мечникової. До середини XX століття у Німеччині та СРСР вийшла друком низка праць про І. Мечникова. У зв'язку зі століт-

нім ювілеєм відбулась інтенсифікація дослідницької уваги до І. Мечникова, а центр уваги однозначно перемістився до СРСР, оскільки актуальним було продемонструвати, що поступ радянської науки спирався на міцні традиції, закладені «прогресивними» науковцями в імперську добу, при цьому часто-густо його однозначно класифікували як «російського» вченого. Стійкий інтерес до І. Мечникова тривав упродовж останніх десятиліть «короткого ХХ століття», окрім окремих збірок було опубліковано низку його праць і у тому числі 16 томів академічного видання, а також наративних джерел.

Зарубіжне мечниковознавство зосередилось переважно у США та Сполученому королівстві, де фахівці біологи чи медики в основному досліджують його спадщину у прикладних і актуальних галузях імунології чи геронтології. З розпадом СРСР розпочались процеси становлення національних наукових шлїл, які по-різному сприймали місце наукового надбання І. Мечникова. Вітчизняна наука небезпідставно залучила спадщину І. Мечникова до цивілізаційної скарбниці України, адже більшу частину життя він провів у межах Слобідської та Південної України.

Отже, можна констатувати, що незважаючи на прискіпливу дослідницьку увагу до І. Мечникова їхня оптика ще не була окремо спрямована на одеський період у українському контексті. До того ж переважна більшість з названого вище доробку вітчизняних науковців опублікована не українською мовою.

Список джерел та літератури:

1. Державний архів Одеської області. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 6. – 19 арк.
2. Андрух В. С. І. І. Мечников. Штрихи до портрета (до 175-річчя з дня народження) / В. С. Андрух, М. В. Слободян // Актуальна інфектологія. – 2020. – Т. 8, № 1. – С. 77–83.
3. Бардах Я. Ю. Воспоминания об И. И. Мечникове / Я. Ю. Бардах // Врачебное дело. – 1925. – № 1517. – Стб. 1195–1201.
4. Бачинська О. А. Мечников Ілля Ілліч / О. А. Бачинська // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій [та ін.] ; Ін-т історії України НАН України. – Київ : Наук. думка, 2009. – Т. 6 : Ла–Мі. – С. 631.
5. Безредка А. М. Воспоминания об И. И. Мечникове. Последний период жизни в Париже / А. М. Безредка // Природа. – 1926. – № 7–8. – Стб. 37–42.
6. Безредка А. М. История одной идеи. Творчество Мечникова / А. М. Безредка ; с предисл. авт. для рус. изд. ; под ред. В. М. Когана ; пер. с фр. А. Л. Ясной. – Харьков : Науч. мысль, 1926. – 104 с.
7. Белкин Р. И. Рукописное и документальное наследие И. И. Мечникова / Р. И. Белкин // Рукописные и документальные материалы И. И. Мечникова. – М. : Бюро науч. информ., 1960. – С. 11–67.
8. Бервено О. М. Про музей І. І. Мечникова в Дворічній / О. М. Бервено // Східноєвроп. журн. внутр. та сімейної медицини. – 2020. – № 2(Б) (спецвип.). – С. 38–40.
9. Борьба за науку в царской России. Незданные письма И. М. Сеченова, И. И. Мечникова, Л. С. Ценковского [та ін.] / предисл. Н. А. Семашко ; ст.: П. Н. Диатроптова [та ін.] ; примеч. С. Я. Штрайха. – М. ; Л. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1931. – 244 с.
10. Васильев Ю. К. В. В. Подвысоцкий и И. И. Мечников (К 150-летию со дня рождения В. В. Подвысоцкого) / Ю. К. Васильев, К. Г. Васильев // Интегративна антропология. – 2007. – № 1(9). – С. 13–15.

11. Вергунов В. А. Україна та Франція у житті та творчому доробку нобелівського лауреата І. І. Мечникова (1845–1916): невідома архівна сторінка історії вітчизняної агробіології / В. А. Вергунов // С.-г. мікробіологія : міжвідом. темат. наук. зб. – Чернігів, 2008. – Вип. 8. – С. 168–177.
12. Ворожбіт-Горбатюк В. Теорія ортобіозу Іллі Мечникова: потенціал євроінтеграції національної освіти / В. Ворожбіт-Горбатюк, Т. Собченко, С. Козиренко // Новий колегіум : наук. інформ. журн. – 2023. – № 1–2 (110). – С. 105–109.
13. Галушка Р. А. Научная деятельность И. И. Мечникова за рубежом / Р. А. Галушка, И. Ю. Кучма, Л. И. Глазунова // Анналы Мечников. ін-ту. – 2001. – № 2. – С. 65–69.
14. Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1794–1914 / П. Герлігі. – Київ : Критика, 1999. – 383 с.
15. Голубничка Л. О. Педагогічні ідеї Іллі Мечникова в контексті сучасності / Л. О. Голубничка // Педагогіка та психологія. – 2019. – Вип. 61. – С. 31–42.
16. Дяченко С. С. І. І. Мечников. Життя і діяльність / С. С. Дяченко. – Київ ; Харків : Держ. мед. вид-во, 1946. – 55 с.
17. Жизнь и творчество Ильи Ильича Мечникова / В. В. Минухин, Т. Ю. Колотова, Н. И. Скляр [и др.] // Annals of Mechnikov Institute. – 2020. – № 3. – С. 11–35.
18. Идеи И. И. Мечникова и развитие современного естествознания : Междунар. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова (Харьков, 28–30 нояб. 1995 г.) : тез. докл. / Харьк. НИИ микробиологии и иммунологии им. И. И. Мечникова [и др.]. – Харьков, 1995. – 371 с.
19. Калита В. Эмиль Ру: «Институт Пастера многим Вам обязан»: страницы жизни лауреата Нобелевской премии Ильи Мечникова [Електронний ресурс] / В. Калита // Здоров'я України : мед. газ. – 2006. – № 4. – Режим доступу: <https://surl.luh.ua/armgy> (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
20. Клейн Б. І. Ілля Ілліч Мечніков / Б. І. Клейн. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1947. – 32 с.
21. Клімова О. М. Концепція ортобіозу І. І. Мечникова та характеристика імунорезистентності при ішемії кишківника у хворих різного віку / О. М. Клімова, Т. І. Кордон, М. О. Іваненко // Наук. вісн. Ужгород. ун-ту. Серія: Біологія. – 2012. – Вип. 32. – С. 154–159.
22. Кн. Н. Мечников (Илья Ильич) / Н. Кн. // Энциклопедический словарь. Т. 19 : Мекенен – Мифубаня / изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон ; под ред.: К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб. : Тип.-Литограф. И. А. Ефрона, 1896. – С. 225–226.
23. Кузнецов В. О. Становлення та функціонування наукових мікробіологічних шкіл у Новоросійському (Одеському) університеті (друга половина XIX – перша половина XX століть) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / В. О. Кузнецов ; Держ. екон.-технол. ун-т трансплантації. – Київ, 2011. – 228 с.
24. Лаврова Л. Н. И. И. Мечников и значение его наследия для развития советской науки / Л. Н. Лаврова // Журн. мікробіології, епідеміології та імунології. – 1970. – № 5. – С. 9–22.
25. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета : ист. зап. / А. И. Маркевич. Академические списки. – Одесса : Экон. тип., 1890. – XV, 734, X с.
26. Мельник М. И. И. Мечников: жизнь, труды, мировоззрение. Введение в изучение Мечникова / М. Мельник. – Харьков, 1924. – 171 с.
27. Метёлкин А. И. Л. С. Ценковский основоположник отечественной школы микробиологов (1822–1887) / А. И. Метёлкин. – М. : Медгиз, 1950. – 263 с.
28. Мечников И. И. Академическое собрание сочинений : в 16 т. / И. И. Мечников ; ред. В. А. Догель ; гл. ред. Ф. Кротков ; редкол.: Н. Н. Аничков [и др.]. – М. : Медгиз, 1964. – Т. 16. – 464 с.
29. Мечников И. И. Вопросы иммунитета : избр. тр. / И. И. Мечников ; ред. А. А. Зильбер. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – 734 с.
30. Мечников И. И. Избранные биологические произведения / И. И. Мечников ; ред., ст. и примеч.: В. А. Догеля, А. Е. Гайсинавича. – М. : Изд-во Акад. наук, 1950. – 788 с. – (Классики науки).
31. Мечников И. И. Избранные произведения / И. И. Мечников ; ред., вступ. ст. и коммент. А. Е. Гайсинавича. – М. : Учпедгиз, 1956. – 416 с.
32. Мечников І. Лекції з порівняльної патології запалення, читані у квітні й травні 1891 року у Пастерівському інституті / І. Мечников ; пер. з рос. вид. 1892 р. І. Холодного. – Харків : ДВОУ Медвидав УСРР, 1932. – 134 с.
33. Мечников И. И. Лекции о сравнительной патологии воспаления / И. И. Мечников ; под ред. Л. А. Тарасевича. – М. : Природа, 1917. – 206 с.

34. Мечников И. И. Лекции о сравнительной патологии воспаления / И. И. Мечников ; под ред. Л. А. Тарасевича. – 2-е изд. – М. ; Петроград : Гос. изд-во, 1923. – 168 с.
35. Мечников И. И. Пессимизм и оптимизм : [сборник] / И. И. Мечников ; [сост., вступ. ст. и коммент. В. А. Фролова]. – М. : Совет. Россия, 1989. – 640 с. – (Публицистика классиков отечественной науки).
36. Мечников И. И. Письма (1863–1916) / И. И. Мечников ; под ред.: А. Е. Гайсиновича, Б. В. Левшина. – М. : Наука, 1974. – 296 с.
37. Мечников И. И. Сорок лет искания рационального мировоззрения / И. И. Мечников. – М. : Госиздат, 1925. – 281 с.
38. Мечников И. И. Страницы воспоминаний : сб. автобиограф. ст. / И. И. Мечников ; отв. ред. Х. С. Коштыянец ; ред. и примеч. А. Е. Гайсиновича ; АН СССР, Всесоюз. микробиол. о-во. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1946. – 279 с. – (Науч.-попул. сер. ; Мемуары).
39. Мечников И. И. Этюды о природе человека / И. И. Мечников. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – 290 с.
40. Мечников И. Этюды оптимизма / И. Мечников. – Харьков : Фолио, 2013. – 382 с.
41. Ілля Ільич Мечников и медицинский факультет Харьковского университета / И. В. Белозеров, М. И. Кириченко, Е. С. Проценко [та ін.] // Східноєвроп. журн. внутр. та сімейної медицини. – 2020. – № 2(Б) (спецвип.). – С. 8–13.
42. Ілля Ілліч Мечников: до 160-х роковин від дня народження : фотоальбом : каталог виставки / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; Харків. приват. музей міської садиби ; авт.-уклад. А. Ф. Парамонов ; уклад.: Л. І. Романова, О. М. Христіян. – Харків : Факт, 2005. – 24 с.
43. Мечникова О. Н. Жизнь Ильи Ильича Мечникова / О. Н. Мечникова. – М. ; Л. : Госиздат, 1926. – 232 с.
44. Наукові праці І. І. Мечнікова та його харківських учнів у фонді Харківської наукової медичної бібліотеки : друк. каталог / КЗОЗ Харк. наук. мед. б-ка ; [уклад.: О. І. Мікуліна, Л. П. Безубець ; наук. ред. О. М. Клімова ; ред. І. О. Бражник]. – Харків : Вид-во Федорко, 2016. – 150 с.
45. Новиков П. А. Мечников как зоолог / П. А. Новиков // Научное наследство / Рос. Акад. наук, Ин-т истории естествознания и техники ; гл. ред. С. И. Вавилов. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 1. – С. 427–472. – (Естеств.-науч. сер.).
46. Огородник І. В. Остриянин Данило Хомич [Електронний ресурс] / І. В. Огородник // Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ : Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України. – Електрон. дані. – Ост. ред.: 2022, груд. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-77199> (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
47. Паламарчук Н. І. Ілля Мечников – лауреат Нобелівської премії, уродженець України / Н. І. Паламарчук // Сторінки історії. – 2015. – Вип. 39. – С. 33–41.
48. Перцева Ж. Н. Женщины в судьбе И. И. Мечникова / Ж. Н. Перцева // Мед. ун-т. – 2016. – № 3–4. – С. 7.
49. Петрюк П. Т. Ілля Ільич Мечников: биографические, научные и психиатрические аспекты (к 165-летию со дня рождения) / П. Т. Петрюк, И. Ю. Кучма, В. И. Резник // Annals of Mechnikov Institute. – 2010. – № 2. – С. 53–62.
50. Письма А. О. Ковалевского к И. И. Мечникову (1866–1900) / АН СССР, Архив ; под общ. ред. Ю. И. Полянского ; отв. ред.: Г. А. Князев, Б. Е. Райков. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 312 с.
51. Рогальчук Л. З безмежною вірою в силу науки: до 170-річчя від дня народження І. Мечникова (1845–1945) / Л. З. Рогальчук // Дати і події, 2015, перше півріччя : календар знамен. дат. / Нац. парлам. б-ка України ; уклад.: В. Кононенко (керівник проекту) [та ін.]. – Київ, 2014. – № 1(5). – С. 130–133.
52. Рогожин Б. А. Харьков в жизни И. И. Мечникова: лица, дома, улицы / Б. А. Рогожин // Східноєвроп. журн. внутр. та сімейної медицини. – 2020. – № 2(Б) (спецвип.). – С. 14–24.
53. Руда С. П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / С. П. Руда. – Київ : ІВЦ Держкомстату України, 2000. – 262 с.
54. Руда С. П. Становлення мікробіології як наукової дисципліни (до 100-річчя від дня смерті І. І. Мечникова) / С. П. Руда // Історія науки і техніки. – 2017. – Вип. 10. – С. 204–210.

55. Рукописные материалы И. И. Мечникова в Архиве Академии наук СССР: научное описание, тексты / сост.: Л. К. Куванова, М. С. Багракова ; под ред.: Г. А. Князева, Б. Е. Райкова. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1960. – 98 с.
56. Савчук В. С. Естественнаоучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX ст. / В. С. Савчук. – Днепропетровск : Изд-во ДДУ, 1994. – 232 с.
57. Севастьянов В. Д. Вклад І. І. Мечникова та О. О. Ковалевського в створення сільськогосподарської ентомології в Україні / В. Д. Севастьянов // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Біологія. – 2002. – Т. 7, вип. 1. – С. 314–319.
58. Сеченов И. М. Автобиографические записки / И. М. Сеченов. – 2-е изд. – М. : Изд-во АН СССР, 1945. – 178 с.
59. Скрипаль І. Г. Мечников Ілля Ілліч [Електронний ресурс] / І. Г. Скрипаль // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – Київ : Інститут енциклопед. дослідж. НАН України. – Електрон. дані. – Ост. ред.: 2018, груд. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-66768> (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
60. Скрипченко Г. С. Одеський науково-дослідницький інститут вірусології та епідеміології ім. І. І. Мечникова / Г. С. Скрипченко // Очерки развития науки в Одессе / В. М. Адамян [и др.] ; НАН України, Южный науч. центр. – Одесса, 1995. – С. 347–353.
61. Славетний співвітчизник: до 160-х роковин І. І. Мечникова : кат. виставки / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка ; [уклад.: Л. І. Романова, О. М. Христіян]. – Харків, 2005. – 19 с.
62. Сорокина А. В. И. И. Мечников и развитие отечественной микробиологии : автореф. дис. ... канд. биол. наук : 096 / А. В. Сорокина ; Моск. науч.-исслед. ин-т вакцин и сывороток им. И. И. Мечникова. – М., 1968. – 14 с.
63. Стамблер І. Ілля Мечников – засновник геронтології / І. Стамблер // Східноєвроп. журн. внутр. та сімейної медицини. – 2020. – № 2(Б) (спецвип.). – С. 29–30.
64. Сухов А. Д. И. И. Мечников и философия / А. Д. Сухов // Философия и общество. – 2011. – № 1. – С. 142–159.
65. Третьяков Д. К. Мечніков як зоолог: до сторіччя з дня народження Іллі Ілліча Мечнікова (1845–1945) : доп., зробл. на ювіл. засід. АН УРСР / Д. К. Третьяков. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1945. – С. 8–15.
66. Чистович Н. Я. Проф. Ілля Ілліч Мечников / Н. Я. Чистович. – Берлін : Госиздат РСФСР, 1923. – 82 с.
67. Шабров А. В. Ілля Ілліч Мечников. Енциклопедія життя та творчості / А. В. Шабров, І. В. Князькін, А. Т. Марьянович. – СПб. : ДЕАН, 2008. – 1263 с.
68. Щастный С. М. Одесский бактериологический институт за 40 лет : речь в торжеств. заседании Науч. конф. Ин-та ([г. Одесса], 12 сент. 1926 г.) / С. М. Щастный // Отчет Одес. гос. санитар.-бактериол. ин-та им. И. И. Мечникова за 1925–1926. – Одесса : Изд-во Одес. бак. ин-та, 1927. – С. 5–16.
69. Ambrose Ch. The Osler slide, a demonstration of phagocytosis from 1876 Reports of phagocytosis before Metchnikoff's 1880 paper / Ch. Ambrose // Cellular immunology. – 2006. – Vol. 240, № 1. – P. 1–4.
70. Breathnach C. Biographical sketches – No. 44 : Metchnikoff / C. Breathnach // Irish Med. J. – 1984. – Vol. 77, № 9. – P. 303.
71. Desowitz R. The Thorn in the Starfish. The Immune System and How it Works / R. Desowitz – New York : W. W. Norton & Co, 1987. – 270 p.
72. Dubos R. The micro-environment of inflammation or Metchnikoff revisited / R. Dubos // Lancet. – 1955. – № 269. – P. 1–5.
73. Ezechuk Yu. V. Nobel Laureate Ilya I. Mechnikov (1845–1916). Life story and career / Yu. V. Ezechuk, D. V. Kolybo // The Ukr. Biochem. J. – 2016. – Vol. 88, № 6. – С. 98–109.
74. Glick T. The Comparative Reception of Darwinism / T. Glick. – Chicago : Univ. of Chicago Press, 1988. – 505 p.
75. Gordon S. Elie Metchnikoff: father of natural immunity / S. Gordon // Europ. J. of immunology. – 2008. – Vol. 38, № 12. – P. 3257–3264.
76. Gordon S. Elie Metchnikoff, the Man and the Myth / S. Gordon // J. of innate immunity. – 2016. – Vol. 8, № 3. – P. 223–227.
77. Gordon S. Metchnikoff at Rockefeller: a legacy of phagocyte-microbial interactions / S. Gordon // Annals of Mechnikov Inst. – 2020. – № 3. – С. 6–10.

78. Gordon S. Phagocytosis: The Legacy of Metchnikoff / S. Gordon // *Cell*. – 2016. – Vol. 166, № 5. – С. 1065–1068.
79. Gourko H. The Evolutionary Biology Papers of Elie Metchnikoff / H. Gourko, D. Williamson, A. Tauber. – Dordrecht ; Boston ; London : Kluwer acad. publ., 2000. – X, 221 p.
80. Harris H. Role of Chemotaxis in Inflammation / H. Harris // *Physiol. rev.* – 1954. – Vol. 34, № 3. – P. 529–562.
81. Herrlinger R. Historical development of the concept of phagocytosis / R. Herrlinger // *Ergebnisse der Anatomie und Entwicklungsgeschichte*. – 1956. – № 35. – P. 334–357.
82. Hirsch J. Immunity to infectious diseases : review of some concepts of Metchnikoff / J. Hirsch // *Bacteriological rev.* – 1959. – Vol. 23, iss. 2. – P. 48–60.
83. Karnovsky M. Metchnikoff in Messina: a century of studies on phagocytosis / M. Karnovsky // *The New England J. of Medicine*. – 1981. – Vol. 304, № 19. – P. 1178–1180.
84. Kaufmann S. Immunology's foundation: the 100-year anniversary of the Nobel Prize to Paul Ehrlich and Elie Metchnikoff / S. Kaufmann // *Nature Immunology*. – 2008. – Vol. 9, № 7. – P. 705–712.
85. King Ch. Odessa. Genius and Death in a City of Dreams / Ch. King. – New York : W. W. Norton, 2011. – 336 p.
86. De Kruij P. Microbe Hunters / P. de Kruij. – New York : Blue Ribbon, 1926. – 363 p.
87. Lepine P. Elie Metchnikoff et l'immunologie / P. Lepine – Paris : Pierre Seghers, 1966. – 143 p.
88. Lewis D. Probiotics Exist Thanks to a Man Who Drank Cholera [Електронний ресурс] / D. Lewis // *Smithsonian Magazine*. – Електрон. дані. – 2015, 7 Май. – Режим доступу: <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/thank-man-who-drank-cholera-your-yogurt-180955197/> (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
89. Lord J. From Metchnikoff to Monsanto and beyond: the path of microbial control / J. Lord // *J. of Invertebrate Pathology*. – 2005. – Vol. 89, № 1. – P. 19–29.
90. Mackowiak Ph. Recycling Metchnikoff: probiotics, the intestinal microbiome and the quest for long life / Ph. Mackowiak // *Frontiers in Public Health*. – 2013. – Vol. 1. – Art. 52.
91. Martin D. Revisiting Gerontology's Scrapbook: From Metchnikoff to the Spectrum Model of Aging / D. Martin, L. Gillen // *The Gerontologist*. – 2013. – Vol. 54, № 1. – P. 51–58.
92. Élie Metchnikoff [Електронний ресурс] // *Encyclopaedia Britannica*. – Електрон. дані. – Ост. ред.: 12.07.2025. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/biography/Elie-Metchnikoff> (дата звернення: 01.05.2025). – Назва з екрана.
93. Élie Metchnikoff (1845–1916): celebrating 100 years of cellular immunology and beyond / D. Underhill, S. Gordon, B. Imhof [та ін.] // *Nature rev. Immunology*. – 2016. – Vol. 16, № 10. – P. 651–656.
94. Metchnikoff O. Life of Elie Metchnikoff 1845–1916 / O. Metchnikoff ; pref. E. Ray Lankester. – London : Constable and company Ltd., 1921. – 297 p.
95. Metchnikoff O. Life of Elie Metchnikoff 1845–1916 / O. Metchnikoff ; pref. E. Ray Lankester. – Boston ; New York : Houghton Mifflin company, 1921. – 297 p.
96. Metchnikoff O. Vie d'Élie Metchnikoff, 1845–1916 / O. Metchnikoff. – Paris : Libr. Hachette, 1920. – VII, 272 p.
97. Podolsky S. Metchnikoff and the microbiome / S. Podolsky // *Lancet*. – 2012. – Vol. 380, № 9856. – P. 1810–1811.
98. Ramon G. Eloge d'Élie Metchnikoff à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance / G. Ramon // *Bul. de l'Acad. Nat. de Médecine*. – 1945. – Vol. 129. – P. 294–301.
99. Schmalstieg F. Ilya Ilich Metchnikoff (1845–1915) and Paul Ehrlich (1854–1915). The centennial of the 1908 Nobel Prize in Physiology or Medicine / F. Schmalstieg, A. Goldman // *J. of Med. Biogr.* – 2008. – Vol. 16, № 2. – P. 96–103.
100. Slosson Edwin E. Major Prophets of Today / Edwin E. Slosson. – Boston : Little, Brown and Company, 1916. – 299 p.
101. Slosson Edwin E. Major Prophets of Today / Edwin E. Slosson. – New York : Books for Libraries, Freeport, 1968. – 326 p.
102. Stambler I. A History of Life-Extensionism in the Twentieth Century. Longevity History / I. Stambler. – Rison Lezion, 2014. – 532 p.
103. Stambler I. Elie Metchnikoff – the founder of longevity science and a founder of modern medicine: In honor of the 170th anniversary / I. Stambler // *Advances in Gerontology*. – 2015. – Vol. 5. – P. 201–208.

104. Tauber A. The birth of immunology. P. 2 : Metchnikoff and his critics / A. Tauber, L. Chernyak // Cellular immunology. – 1989. – Vol. 121, № 2. – P. 447–473.
105. Tauber A. The Immune Self: Theory Or Metaphor? / A. Tauber. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 368 p.
106. Tauber A. Metchnikoff and the Origins of Immunology: from Metaphor to Theory / A. Tauber, L. Chernyak. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 1991. – 247 p.
107. Tauber A. Metchnikoff and the phagocytosis theory / A. Tauber // Nature rev. Molecular cell biology. – 2003. – Vol. 4. – P. 297–301.
108. Tauber A. Metchnikoff and a theory of medicine / A. Tauber, L. Chernyak // J. of the Royal Soc. of Medicine. – 1989. – Vol. 82, № 12. – P. 699–701.
109. Teti G. The Phagocyte, Metchnikoff, and the Foundation of Immunology / G. Teti, C. Biondo, C. Beninati // Microbiology Spectrum. – 2016. – Vol. 4, № 2. – P. 1–12.
110. Vaughan R. B. The romantic rationalist: a study of Elie Metchnikoff / R. B. Vaughan // Medical history (Cambridge). – 1965. – № 9(3). – P. 201–215.
111. Vértés L. The gerontologist Mechnikov / L. Vértés // Orvosi Hetilap. – 1985. – Vol. 126, № 30. – P. 1859–1860.
112. Vikhanski L. Immunity: How Elie Metchnikoff Changed the Course of Modern Medicine / L. Vikhanski. – Chicago : Chicago Review Press, 2016. – 336 p.
113. Vikhanski L. Elie Metchnikoff Rediscovered: Comeback of a Founding Father of Gerontology / L. Vikhanski // The Gerontologist. – 2016. – Vol. 56, Iss. Suppl_3. – P. 181.
114. Zalkind S. Ilya Mechnikov: His Life and Work / S. Zalkind. – Honolulu ; Hawaii : University Press of the Pacific, 2001. – 212 p.
115. Zeiss H. Elias Metschnikow, Leben und Werk / H. Zeiss. – Jena, 1932. – 196 s.
116. Zimmermann G. Elias Metschnikoff, Elie Metchnikoff or Ilya Ilich Mechnikov (1845–1916): A Pioneer in Insect Pathology, the First Describer of the Entomopathogenic Fungus *Metarhizium anisopliae* and How to Translate a Russian Name. / G. Zimmermann, B. Papierok, T. Glare // Biocontrol Science and Technology. – 1995. – Vol. 5, № 4. – P. 527–530.

РОЗДІЛ 2

Ілля Мечников в Одеському університеті: трансформація образу на сторінках університетських гранд-наративів

Особливе місце в політиці пам'яті Університету та доробку університетських істориків посідають узагальнюючі праці (гранд-наративи) з його історії, що втілюють певну авторефлексію – осмислення минулого й сьогодення, намагання пізнати себе. Очевидно, що персона І. Мечникова є знаковою для Університету, особливо у ту половину його історичного шляху, коли прізвище Нобелівського лауреата доповнило його назву. Тому перед тим як представити історію Університету в епоху І. Мечникова, розглянемо процес уявлення його образу на історіографічному тлі найстарішого закладу вищої освіти на Півдні України.

Наведемо короткий перелік праць з історії Університету із зазначенням року їхнього виходу друком, який наочно демонструє вирішальну роль ювілеїв як спонукальних чинників університетського історіописання: 1890 р. – книга «Двадцятип'ятиріччя імператорського Новоросійського університету: історична записка та академічні списки» (О. Маркевич); 1915 р. – стаття «Імператорський Новоросійський університет (з нагоди 50-річчя його існування)» (М. Попруженко); 1940 р. – книга «Одеський університет за 75 років (1865–1940)» (колектив авторів); 1965 р. – книга «Одеському університету – сто років» (О. Юрженко, З. Першина, Г. В'язовський); 1968 р. – книга «Історія Одеського університету за 100 років» (колектив авторів); 1991 р. – книга «Одеський університет, 1865–1890» (колектив авторів); 2000 р. – книга «Історія Одеського університету. 1865–2000» (колектив авторів); 2010 р. – брошура «Одеському національному університету імені І. І. Мечникова – 145. Лібрето напередодні славетного ювілею» (О. Дьомін, В. Хмарський); 2015 р. – книга «Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (1865–2015). Історія та сучасність» (колектив авторів).

У підсумку маємо сім праць книжкового формату, брошуру та статтю: два гранд-наративи з'явилися в імперський, чотири – у радянський і вже три – у сучасний періоди. Далі розглянемо їх по таких характеристиках як зовнішні параметри, насамперед обсяг, що свідчить про докладені до праці зусилля, так і визначальних вербальних маркерів, що відображають як добу, так і візію авторів щодо постаті Іллі Мечникова.

Треба зазначити, що вперше про історію Університету заговорили через 10 років після його створення, тобто саме тоді, коли Ілля Мечников ще був одним з викладачів. Історик права професор Федір Леонтович, будучи на той час ректором, у грудні 1874 року запропонував написати відповідну «стислу записку», але у січні ювілейного 1875 року відмовився від цього проєкту [12, с. 58]

Місію піонера виконав Олексій Маркевич – професор кафедри російської історії, який став автором книги, написаної на перше 25-річчя молодого закладу освіти. На думку історикині Т. Попової, це співпало з часом його найпродуктивнішої творчої діяльності (1889–1895) [10, с. 243]. Ентузіаст по натурі, судячи з усього з власної ініціативи й без гонорару, він взявся до роботи. Внаслідок роботи у різноманітних виданнях він опублікував низку статей з історії Університету та Рішельєвського ліцею [13, с. 75].

Врешті за сім місяців О. Маркевич написав цілий фоліант на 550 сторінок. «Історія від Маркевича» до початку ХХІ століття матиме рекордний обсяг серед наративів з історії Одеського університету. Згідно з прийнятими нині стандартами, це аж 50 авторських аркушів (у подальшому для стислості – аркуш, який є одиницею виміру друкованої продукції, що містить 40 тисяч друкарських знаків). У перших рядках автор дякував як ректорові С. Ярошенку (1881–1890) за підтримку, так і колезі професору-філологу О. Кочубинському – за сприяння друку книги [6, с. V–VI].

Праця О. Маркевича складається зі вступу, передісторії, загальної історії Університету, історії кафедр, навчально-допоміжних установ та додатків. Мету твору автор визначив так: показати перші кроки закладу освіти методом систематичного викладу його історії, розглядаючи становище «існуючих у ньому протягом цього часу кафедр, оскільки навчальні й виховні заняття викладачів були, без сумніву, головною справою всього його життя (підкреслення наше – В. Х.); до того ж таким шляхом нам легше за все ознайомитись і з самим складом університетських викладачів» [6, с. 157]. Ця величезна за обсягом, у дусі позитивістських текстів, по суті енциклопедія Університету, зберігає своє значення й донині.

Центральною частиною книги є огляд історії 38 кафедр (400 сторінок) з біографіями 145 науковців. Майже п'ять сторінок (близько 1 % від обсягу всієї книги і понад 1% у межах галереї біографій) присвячено Іллі Мечникову у розповіді про фізико-математичний факультет і, зокрема ка-

федру зоології, на якій він працював. Йдеться про шістьох зоологів, але О. Маркевич дозволяє собі епітет лише до І. Мечникова, називаючи його «знаменитим зоологом» [6, с. 446]. Історик наводить його стислу біографію, переповідаючи про початок наукової кар'єри, змальовує обставини переїзду до Одеси, факт виходу у відставку та констатує перебування І. Мечникова на той час у Парижі. Також в книзі міститься перелік праць, серед яких 80 наукових (переважно німецькою мовою) та 15 науково-популярних, який і займає більшу частину інформації про науковця.

Загалом розповідь про І. Мечникова лише за рахунок довшого переліку праць більша за інші і цілком співмірна з сюжетом про його колегу по кафедрі О. Ковалевського. Але І. Мечникова частіше за всіх згадано у сюжетах про інших зоологів. О. Маркевич (1847–1903), будучи не лише сучасником, але й майже однолітком І. Мечникова, написав текст лише невдовзі після від'їзду науковця до Франції, і тому цілком слушною є його заключна ремарка: «Діяльність І. І. Мечникова надто близька до нашого часу, щоб я дозволив собі висловлювати про неї своє міркування, але про наукове значення її достатньо говорить сама відомість І. І. Мечникова» [6, с. 448].

Отже, оптика часу ще не дала можливості створити цілісний прижиттєвий образ Іллі Мечникова, але очевидний масштаб особистості було відзначено.

Минуло чверть століття. Станом на 1915 рік 70-річний Ілля Мечников вже сім років як був лауреатом Нобелівської премії й продовжував жити у Франції. А в Університеті заздалегідь (з 1911 року) почали говорити про написання історії до 50-річчя. За редакторство й авторство розгорілася боротьба та дійшло навіть до балотування на раді Університету. У травні 1913 року проєкт мав здійснювати декан історико-філологічного факультету, історик професор Олександр Доброклонський. Втім, з певних причин він відійшов від справи, і рада спішно доручила її іншому історику – професору Івану Линниченку, проте й він не впорався із завданням [1, арк. 91–93]. В умовах Першої світової війни та цілковитого згортання ювілейних заходів Університет міг залишитися без чергового наративу. Ситуацію врятував філолог професор Михайло Попруженко, який свого часу програв балотування О. Доброклонському щодо написання цієї історії. Він опублікував у петербурзькому журналі «Історичний вісник» статтю про історію Університету за 50 років.

«Історія від Попруженка» («стислий нарис», за визначенням автора) – стаття обсягом в один авторський аркуш. На його думку, «університет за п'ятдесят років свого існування пережив, звичайно, чимало різних небезпек і хвилювань, досить дав Росії (Російській імперії – В. Х.) працівників такого типу, а водночас цілком виразно встановив завдання спеціальних місцевих наукових потреб і запитів тієї частини нашої батьківщини, в

якій йому потрібно було стати центром і осередком вищого просвітництва, розсадником освіти» [11, с. 605].

Текст М. Попруженка на 16 сторінок був у 50 разів менше тексту О. Маркевича. Приділивши значно більше уваги гуманітаріям, він лише дві сторінки відвів «природничникам» серед яких визначив п'ять персон – О. Веріго, М. Головкінський, О. Клосовський, Р. Прендель, І. Сінцов. Нобелівського лауреата Іллі Мечникова серед них не було. Дивним є те, що він відзначив створення бактеріологічної станції у Севастополі (університетське товариство природознавців), навіть не згадавши подібну знамениту установу в Одесі. Певно це пов'язано не з обсягом журнальної статті, а обставиною перебування І. Мечникова під час світової війни за кордоном, що могло вважатись непатріотичним і вплинути на аперцепцію М. Попруженка.

До написання наступної історії Університету минула ще чверть століття. За іронією долі це знову припало на роки вже наступної світової війни. За цей час Університет закривали, розпорозували, створювали на його сколах інші заклади освіти, потім вже їх розбирали на друзки, поки врешті не повернулись у 1933 році до ідеї його відновлення під назвою Одеського державного університету. Оскільки написання першої радянської історії було вельми непростою справою, адже припало на часи вже сформованої сталінської візії минулого, коли «методологічні помилки» могли бути небезпечні для кар'єри чи долі науковців, то очолив написання книги особисто ректор Микола Савчук (1938–1948), а відповідальним редактором був професор-історик Костянтин Добролюбський, хоча обидва не стали авторами.

Текст «Історії від Савчука» 1940 року має шість авторів, тобто став уперше плодом колективних зусиль. Було вирішено включити до історії закладу не лише 13 дискретних років після встановлення в Одесі радянської влади (1920–1933), але і університетську історію імперської доби. Книжка мала висвітлити, на думку авторів, «основні моменти» історії закладу. Її обсяг – 15 аркушів, а за структурою – це діахронний наратив, що складається з трьох частин (дві з них присвячено імперському періоду). Вербальні маркери першої радянської праці такі: дореволюційний період – «Одеський університет був дітищем свого міста. Всі контрасти та протиріччя, відтінки суспільно-політичного життя дореволюційної Одеси позначалися на його діяльності»; радянська сучасність – «трудо-вий ентузіазм працівників університету, його професорів, викладачів та студентів, метод соціалістичного змагання, як основний метод боротьби за рух уперед, турбота Радянської влади та партії про вищу радянську школу, – порука того, що Одеський державний університет, сповнений бадьорості та готовності працювати на користь своєї чудової батьківщини, піде вперед – до нових досягнень та успіхів» [8, с. 186]. Отже, у цій

праці в історії Університету утверджувалась радянська парадигма історіо-описання.

Автором частини, присвяченої 1865–1899 рокам, був історик Андрій Крячун (згодом загине на фронті). Її 44 сторінки поділено за хронологічним принципом на три розділи – «Боротьба за створення університету» (3 сторінки), «Університет у 1865–1899 рр.» (7 сторінок) та «Суспільно-революційний рух в Одеському університеті в 1865–1899 рр.» (34 сторінки). Останній розділ поділено на три підрозділи з тривіальними назвами за хронологічним принципом – «60–70-ті роки XIX століття», «80-ті роки XIX століття», «90-ті роки XIX століття». І. Мечникова загадано один раз у другому розділі, а сюжети про нього містяться у двох перших підрозділах заключного розділу, тобто його доробок і діяльність імплементовано до контексту суспільно-політичної боротьби.

Можна стверджувати, що у цьому тексті відбулось тріумфальне повернення І. Мечникова на сторінки університетської історії – його згадано понад 20 разів. Насамперед привертають увагу епітети. Спочатку про І. Мечникова згадано разом з І. Сеченовим як відомих вчених зі світовим ім'ям у перші роки існування Університету, а потім названо у колі п'ятох його «великих наукових сил» 70-х років (разом з О. Вериги, І. Сеченовим, М. Умовим, Ф. Успенським), який «виділявся, як велика, видатна наукова сила, як прекрасний та талановитий лектор», якого одесити вже тоді сприймали «світилом, що сходить» [8, с. 10, 24]. Фактографічною основою став текст О. Маркевича – переказано біографічні дані, але окремо окреслено роль І. Мечникова у роботі товариства природознавців, головування на з'їзді природознавців в Одесі, внесок у становлення Зоологічного музею та Наукової бібліотеки (разом з Л. Ценковським та В. Григоровичем), популярність як публічного лектора (разом з О. Ковалевським).

Головним було те, що перебування І. Мечникова в Університеті змальовано у контексті суспільно-політичної боротьби у імперії, місті й закладі, продемонстровано його позицію у протистоянні ліберальної та консервативної «партійних» груп в університетській корпорації. Автор уналежнював І. Мечникова до «прогресивного табору», «демократичного крила» стверджував, навіть, про «групу Мечникова» (серед прибічників названо О. Трачевського та О. Посникова, а серед опонентів – «консервативна частина професури», яку очолював П. Цитович). На думку А. Крячуна, саме громадянська позиція І. Мечникова стала причиною, через яку він пішов з Університету. На підтвердження цього надано витяги з двох історичних джерел. Спочатку представлено думку жандармів – «Мечников – професор зоології, людина крайніх переконань, неможлива в жодному навчальному закладі», а потім і самого науковця – «я відразу зрозумів, що реакційна течія викине мене з університету» [8, с. 24, 25, 31].

Відзначимо також, що у книзі, написаній російською мовою, А. Крячун називає його у дусі часу «видатним російським вченим», «знаменим російським зоологом-ембріологом», «красою і гордістю Росії». Отже, характерне для модерного суспільства надання національної ознаки персоні виявилось у радянській час у наданні переваги «російськості» без роз'яснення – мова йде про етнічність чи його причетність до Російської імперії.

Загалом, сюжети про І. Мечникова подано некомпактно, вони розпоширені по розділу. За обсягом «мечниковські» фрагменти у А. Крячуна та О. Маркевича подібні. Але з огляду на обсяг обох праць, питома вага розповіді про І. Мечникова у новій книжці утричі більша. Вченого змальовано у ній не стільки як потужного науковця, а як «прогресивного» діяча, наукова діяльність якого була для автора проявом його суспільно-політичної боротьби.

Минула чергова чверть століття. За цей час наприкінці Другої світової війни Університету присвоїли ім'я Мечникова, почалося десятиліття «відбудови», а за ним – десятиліття «відлиги». Особливою подією у житті університету стало сторіччя його історії у 1965 році. До нього готувались і, звичайно, планували писати книгу. Показово, що колишній професор Новоросійського університету історик Антоній Флоровський (1884–1968), живучи в еміграції, хоч і у «соціалістичній» на той час Чехословаччині, цікавився написанням історії Університету до особливого ювілею [5, с. 24, 26, 36, 39]. Втім, одесити його розчарували, ледве встигнувши в ювілейний рік видати невеличку книжку авторства трьох – історикіні З. Першиної, проректора-філолога Г. В'язовського та ректора-хіміка О. Юрженка. Цю книжку обсягом п'ять аркушів автори назвали «коротким нарисом», у якому три з половиною розділи присвячені «дорадянському» періоду (60 % обсягу).

Загальна оцінка Університету в «Історії від трьох»: «Протягом всієї своєї історії він був значним центром прогресивної науки та передової демократичної культури двох народів – українського й російського»; дореволюційний період – «незважаючи на жорстокі утиски царату, тут утверджувались матеріалістичні традиції в науці, розвивалася революційна суспільна думка»; сучасність – «свій сторічний ювілей Одеський університет зустрічає в період натхненної боротьби радянського народу за перетворення в життя грандіозної програми розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, прийнятої XXII з'їздом КПРС» [14, с. 3].

Текстологічний аналіз цієї та кількох наступних гранд-нарративів з історії Університету дають підстави стверджувати, що розповідь про І. Мечникова, як і увесь імперський період, належить Заїрі Першиній (1925–2003). Цього разу відбулась принципова композиційна зміна – про нього йдеться переважно у розділі «Наукові традиції», що розпочинаєть-

ся такими словами: «Одну з найяскравіших сторінок у розвиток наукової думки в університеті вписав Ілля Ілліч Мечников, чиє ім'я носить нині Одеський університет» [14, с. 15]. Далі оповідь вибудовано за такою фабулою: обставини появи І. Мечникова в Університеті; визначення його як основоположника еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології, імунології, як «представника матеріалістичного світогляду у природознавстві»; окреслення його наукових інтересів щодо фізіології внутріклітинного травлення, досліджень по дарвінізму, біологічних методів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур, засновника бактеріологічної станції; натхненні лекції, які він читав «каменя на камені не залишаючи від лжеучення про божественне походження світу»; скрутні матеріальні умови; суспільна й моральна обстановка навколо нього («його переслідували і цькували реакціонери», «реакція усунула Мечникова з університету») [14, с. 16].

Крім розповіді про самого І. Мечникова, йдеться й про його друзів і однопісців – співпрацю з О. Ковалевським, І. Сеченовим, Л. Ценковським. Серед послідовників названо Д. Заболотного, В. Заленського, помічників – Я. Бардаха та М. Гамалію. У наступному розділі, присвяченому суспільно-політичній боротьбі в Університеті під назвою «Проти темряви й гніту» його згадано як «непримиренного противника реакційного режиму в університетах», а серед його однопісців названо професорів М. Умова, О. Посникова, О. Веріго, В. Преображенського, М. Головкінського, М. Дювернуа. У сюжеті про відставку зазначено факт звернення до ректора 95-ти студентів з вимогою залишити І. Мечникова в Університеті, прийняття відставки радою та звільнення з Університету на знак солідарності професорів О. Посникова та В. Преображенського [14, с. 41]. Отже, на 100-річчя Університету бачимо новий, компактний, фабульно-стрункий і стилістично вивірений сюжет про І. Мечникова.

«Мечниковський» сюжет міститься на 4-х сторінках 75-сторінкової праці – не набагато більше, ніж у А. Крячуна, але з огляду на те, що ця книжка утричі менша за попередню, то фіксуємо чергове збільшення питомої ваги наративу про І. Мечникова: 5 % від всього обсягу книжки і понад 8 % у її «дореволюційних» розділах. Зазначена вище книжка – перша з університетських історій, написана українською мовою, була наче синопсисом більшої праці.

Так і сталось – за три роки побачило світ фундаментальне видання. Це був справжній колективний витвір, над яким працювали понад 80 авторів та відповідальних осіб, включаючи 14 членів редакційної колегії на чолі з ректором О. Юрженком (1960–1969). Саме координація між такою кількістю виконавців та прагнення до академічності тексту й стала, напевно, причиною затримки видання. «Історія від Юрженка» 1968 року має обсяг 35 аркушів (423 сторінки) і складається з чотирьох розділів.

Перші два – «Дореволюційний період» та «Радянський період» (у пропорції за обсягом 3:2) – можна умовно назвати «історичною» частиною, в якій міститься загальна характеристика Університету. Решта тексту була поділена на розділи «Природничі і точні науки» та «Гуманітарні науки» з додатком про науково-дослідні установи. Виділення «наукової» частини було новим у композиції твору. Більше того, вона перевищувала за обсягом «історичну» частину більше ніж вдвічі. Вважаємо це красномовним свідченням намагання змістити акцент саме на сцієнтистське призначення університету, а не на місце у суспільно-політичних процесах.

Вербальні маркери: загальна оцінка – «історія університету складна і в той же час велична тими перемогами науки, що були здобуті у його стінах», «Одеський університет був одним з вогнищ революційного руху на Півдні країни... З невеликого навчального закладу, в якому могли навчатись насамперед представники панівної верхівки, він перетворився на справді масовий, справді народний університет», «Університет став одним з визначних осередків розвитку української культури – національної за формою і соціалістичної за змістом» [4, с. 3–4]. Лейтмотивом «мечниковства» Університету були такі слова з передмови (О. Юрженко): «Історія університету складна і в той же час велична тими перемогами науки, що були здобуті у його стінах. Ім'я І. І. Мечникова опромінює молодість його. Саме у період роботи тут великий український і російський вчений зробив свої відкриття світового значення в біологічній науці» [4, с. 3].

З огляду на структуру монографії сюжети з І. Мечниковим потрапили до обох частин. Авторами умовної «історичної» частини (власне синтези) були шість істориків – К. Мигаль, В. Немченко, П. Некрасов, З. Першина, М. Раковський, Є. Сизоненко. Підрозділи про три перших десятиліття Університету та про студентський рух у ньому написала З. Першина, яка під час роботи над книгою стала деканом історичного факультету (1966). У першому з підрозділів є великий фрагмент, присвячений І. Мечникову. Лейтмотивом до нього стали такі рядки: «Найсвітліші сторінки історії Новоросійського університету пов'язані з діяльністю найвидатнішого бактеріолога І. І. Мечникова». Історикиня виділила розвідці про І. Мечникова найбільший фрагмент у підрозділі. Вона творчо і на основі переважно історичних джерел розширила сюжети, започатковані у О. Маркевича, А. Крячуна та своїй попередній книжці науково-популярного формату щодо появи І. Мечникова в університеті («12 років своєї роботи... ні на хвилину не припиняючи науково-дослідної роботи», «був захоплений... головним чином викладанням та внутрішнім життям університету»), змалювала його як талановитого педагога («спеціальні наукові заняття не лише можуть, але й повинні поєднуватись з викладацькою справою»), і як людину, що дбала про поліпшення кадрового складу і наукових сил Університету («не посідаючи офіційно ніяких адміністративних посад, він

постійно піклувався про зміцнення викладацького складу університету передовими вченими»), показала його умілим лектором («аудиторія, де читав І. І. Мечников, завжди була переповнена: сюди приходили студенти з усіх факультетів»), а також розвинула тему суспільно-політичного, світоглядного протистояння «партії червоного Мечникова» (коло його однодумців збільшено до десяти осіб і ще шестеро позначено їхніми послідовниками у майбутньому) з «реакційними професорами-чиновниками від науки, що становили в університеті більшість» (П. Цитовича замінено на трійку інших опонентів). Завершується сюжет драматичним звільненням І. Мечникова із закладу в умовах, коли «реакція цькувала передову професуру» [4, с. 18–20].

Втім, розповідь про значення І. Мечникова для Університету не обмежилась лише цим змістовним фрагментом. Він присутній у цьому ж підрозділі, де йдеться про його колег О. Посникова та І. Сеченова, бактеріологічну станцію та наукові з'їзди, публічні лекції, а також у підрозділі, присвяченому студентському руху («наукова і педагогічна діяльність видатних учених-матеріалістів І. І. Мечникова, І. М. Сеченова, М. О. Умова та інших перетворювала університет у вогнище матеріалістичної думки, пробуджувала студентство до активної політичної діяльності») [4, с. 20–22, 52].

У другій частині рельєфно представлено науковий доробок І. Мечникова. Різного обсягу фрагменти про його внесок у науку зроблено у таких розділах як «Біологічні науки. Основні напрями досліджень» (Г. Ткаченко, П. Дмитрашко), «Дарвінізм» (П. Дмитрашко), «Розвиток зоологічних досліджень та зоологія хребетних» (І. Пузанов), «Зоологія безхребетних» (М. Савчук), «Гідробіологія» (О. Прендель), «Мікробіологія» (В. Тульчинська), «Фізіологія людини і тварин» (Р. Файтельберг), «Медицині науки» (Д. Щасний), «Новоросійське товариство природознавців» (А. Можаровська), «Зоологічний музей» (Л. Назаренко), «Наукова бібліотека» (П. Бондаренко) [4, с. 136–166, 400–404, 412–414].

Загалом І. Мечникова на сторінках монографії «Історія Одеського університету за 100 років» згадано понад 170 (!) разів і перетворено на культового персонажа університетської історії. Його представлено панорамно – як у колі своїх колег, так і у зв'язку зі своїми послідовниками й учнями в Університеті. Якщо зібрати всі фрагменти, сюжети та згадки про І. Мечникова, то набирається матеріалу на один авторський аркуш, тобто стільки, скільки написано про весь Університет понад півстоліття тому у статті М. Попруженка. Втім, треба визнати, що питома вага розповіді про І. Мечникова стала меншою не лише у всій книзі, а й навіть у межах «історичної» частини (3 %). Вважаємо це цілком слушним за умов масштабного змалювання цілої установи не лише з метою створити

образ, а й конкретизувати наукові досягнення значної кількості «університетчиків».

Отже, про персону Нобелівського лауреата в абсолютному підрахунку на сторінках книги було згадано частіше, ніж у попередніх працях. Треба зазначити, що І. Мечникова було змальовано у відповідній стилістиці – як ідеальний образ науковця, життєва драма якого пов'язана лише з суспільно-політичною боротьбою чи матеріальним станом. Визначення його як українського та російського вченого явно демонструвало інклюзивний підхід щодо причетності І. Мечникова одразу до двох «соціалістичних націй».

Минуло ще два десятиліття. За цей час будівництво «соціалізму» переросло у «розвинутий соціалізм», а той несподівано змінився політикою «перебудови». У тих умовах і розпочалася підготовка чергового видання до 125-річного ювілею. Редакційну колегію очолив ректор І. Зелінський (1987–1995). Серед шістьох членів редколегії було четверо з тих, хто займалися попереднім виданням (колишній секретар парткому і тодішній голова профспілки Л. Калустян, історики З. Першина, М. Раковський та директор Наукової бібліотеки П. Бондаренко), а склад авторського колективу включав 46 авторів. Численний авторський колектив, проблеми методологічного порядку (адже це був час пізньої «перебудови», отже соціально-економічної й суспільно-політичної кризи СРСР напередодні його розпаду) призвели до затягування видання, яке вийшло друком лише у наступному за ювілеєм році. Недоліком твору також була слабка атрибуція – можна лише здогадуватись про авторство того чи іншого фрагменту. Про поспіх під час завершення видання свідчить навіть незбагнений порядок розташування прізвищ авторів на початку книжки та видання її російською мовою.

«Історія від Зелінського» 1990 року – це понад 9 аркушів науково-популярного наративу. «Дорадянський» період (третина обсягу тексту) вперше поступився радянському (майже вдвічі). Книгу доповнюють понад сто переважно кольорових ілюстрацій, що зайняли майже третину сторінок. Про загальне призначення зазначено у вступі: книга «розповідає про виникнення та основні етапи розвитку цього вищого навчального закладу, про становлення його як великого центру науки, освіти та культури в Україні... Автори прагнули на основі виявлених нових документальних матеріалів заповнити «білі плями» на історичній карті Одеського університету, хоча повніше висвітлення історії, оцінка його діяльності, безсумнівно, справа майбутнього», «на сторінках книги читач зустрінеться не лише з минулим, а й із сьогоденням університету, який зримо і відчутно втілює в собі як ті перетворення, які відбулися і відбуваються зараз, так і труднощі, невирішені проблеми нашого суспільства, які багато в чому визначили вимогу його кардинального оновлення» [7, с. 5].

Обсяг книжки був значно менший за попереднє видання (160 сторінок). У розділі «Перший на Півдні» (всього 42 сторінки) висвітлено імперський період Університету. Через це всі сюжети передбачали як популярний виклад, так і лапідарну подачу. Текстологічне порівняння з попередніми двома книжками дає підстави стверджувати, що сюжет про І. Мечникова так само належить 3. Першиній. На її думку науковець вписав «одну з найяскравіших сторінок у літопис навчального закладу». Його схарактеризовано як «основоположника еволюційної ембріології, мікробіології, імунології», що присвятив увагу вивченню фізіології внутрішньоклітинних процесів, дослідження якого «лягли в основу відкритого ним явища фагоцитозу і розробки фагоцитарної теорії імунітету», який «відстоював і розвивав матеріалістичні положення теорії Дарвіна, утверджував необхідність зв'язку науки з практикою». Звичайно, просліджувався й сюжет боротьби «партії червоного Мечникова» (коло прибічників скорочено до п'яти) за науковий прогрес у боротьбі з реакційно налаштованими професурою і владою». Зазначимо, що вперше йшлося про його праці не лише як біолога, але й про міждисциплінарний дискурс його наукових інтересів, зокрема психологію, «де він сформулював основи матеріалістичної психології, розробив програму досліджень психічних явищ на справжньому науковому фундаменті» [7, с. 13–15].

Сюжет про суспільно-політичну боротьбу з акцентом на студентський рух було «вмонтовано» у заключну частину розділу. Звільнення з Університету однозначно пов'язано з подіями 1 березня 1881 р., коли терористи вбили імператора Александра II, що «послужило сигналом до розгулу реакції» і саме «на знак протесту проти реакції пішов із університету» і «реакційна частина ради прийняла відставку Мечникова» [7, с. 40]. Не складно помітити, за умов зменшення обсягу фрагмент про І. Мечникова більше нагадує зразок 1965 р., а не 1968 р., адже відбулось повернення від наукового формату до науково-популярного. Вся інформація про нього помістилася на одній сторінці, що становить 1 % від загального обсягу книжки.

Прикметно, що висуваючи тезу про те, що «завдяки зусиллям передових учених... університет швидко перетворився на один з центрів демократичної культури українського й російського народів і став грати важливу роль у розвитку науки», автори зазначили десять цих «передових» вчених і очолював їх Ілля Мечников [7, с. 12–13]. Не зайвим буде зазначити, що І. Мечникова (як і переважну більшість) знову не визначали однозначно як «російського» вченого, поділяючи його доробок і спадщину на два народи – український та російський.

«Справа майбутнього», про яку йшлося у передмові до книжки 1991 року, настала вже за дев'ять років – найкоротший інтервал між синтетичними працями книжкового формату. Вийшло в світ чергове видання,

яке стало, по суті, виправленим та оновленим варіантом попереднього. Це можна пов'язати зі здобуттям Україною державної незалежності, досягненням міленіуму та 135-річчям Університету, що збіглося з завершенням першого п'ятиріччя перебування на посаді ректора В. Сминтини (1995–2010). Професори-історики З. Першина та М. Раковський не тільки символізували спадкоємність з попередніми проєктами, а й відіграли ключову роль у поліпшенні книги. З поліграфічної точки зору це видання залишається й сьогодні найякіснішим і неперевершеним серед всіх книжок з історії Університету.

«Історія від Сминтини» має обсяг понад 26 аркушів науково-популярного тексту, що складається, відповідно до епох, з трьох частин. Імперський час (частина перша – «Перший на Півдні України (1865–1917)») займає всього близько чверті загального обсягу, поступившись не лише радянському, але й періоду 1991–2000 років. Понад 200 ілюстрацій займають майже 25 % обсягу книги. Вербальні маркери: призначення – «у нашій книзі йдеться про історію Одеського (Новоросійського) університету, і в цій історії постають загальні закономірності процесу становлення та розвитку національної освіти й науки, труднощі на цьому шляху»; минуле імперське – «був першим на Півдні України й розкрив вияви людського чинника в науці та освіті вже на світанку свого існування. В його стінах працювала ціла плеяда визначних вчених, для яких головним був дух творчості, вибудови наукових шкіл, участь у житті суспільства»; минуле радянське – «в повоєнний період на основі традицій, витворених у попередні періоди, і на ґрунті високого професіоналізму колектив зумів і зберегти вірність принципів спадкоємності в науці, і додержати принципу єдності науки й освіти»; 90-ті рр. XX століття – «сучасний етап... розгорнув перед університетом широкі можливості для розвитку творчої думки, хоч труднощі соціально-економічного порядку ставлять часом університет у складне становище» [3, с. 4–5].

Редактором розділу про імперський період і, вочевидь, автором тексту знову була професор З. Першина. За основу було взято фрагмент з попереднього видання. Але загальне скорочення обсягу сторінок на імперський період позначилось і на розповіді про І. Мечникова, яка за обсягом була найменшою за всю історію написання книжок. Втім, це не означало, що постать І. Мечникова була піддана значеннєвій редукції. Адже другий з трьох розділів – «Становлення наукових традицій» – розпочинається саме з його постаті словами про «одну з найяскравіших сторінок», йому знову відведено порівняно з іншими більше місця. Стиль викладу – стриманий, позбавлений емоційного драматизму «партійних» колізій усередині корпорації викладачів (його традиційно віднесено до «ліберально налаштованої професури») у тому числі і щодо відставки –

сюжет про це містився у наступному розділі під назвою «У суспільному русі» [3, с. 51–52].

Прикметною є загальна оцінка І. Мечникова: «Він уславив свою батьківщину Україну як один з найвидатніших вчених, удостоєний найвищої міжнародної наукової нагороди – Нобелівської премії» [3, с. 13]. Зауважимо, що Нобелівська премія вже стала для пострадянських науковців мірилом найвищих наукових досягнень. Вкажемо і на відсутність національної ідентифікації науковця і ототожнення його доробку з феноменом України.

Наступна історія Університету вперше набула формату брошури (обсягом майже три аркуші або 48 сторінок), яку через 10 років запропонували два історики (О. Дьомін та В. Хмарський). У «Історії від двох» 2010 року розподіл за епохами дещо змінився: питома вага імперського періоду склала 30 %, радянського – 40 %, сучасного – 30 %. Привертає увагу претензійна підназва – «Лібрето напередодні славетного ювілею», адже на той час вже розпочалася підготовка до масштабного проєкту з написання історії Університету. Вербальні маркери можна віднайти в анотації: «У науково-популярному нарисі окреслено основні етапи 145-річної історії найстарішого вищого навчального закладу на півдні України». Нескладно помітити, що ця праця зберегла архітектоніку й зміст своєї значно більшої за обсягом попередниці, але «особливу увагу приділено основним напрямам і тенденціям у розвитку навчального закладу на початку ХХІ століття, оскільки у цей час він ще не ставав об'єктом вивчення істориків» [2, с. 2].

Звернемо увагу, що кількість сторінок праці, відведена на імперську добу, приблизно один аркуш, тобто цілковито співмірна зі статтею М. Попруженка 1915 року, у якій він «не помітив» І. Мечникова. Вперше за півстоліття сюжет про І. Мечникова написала не З. Першина й це не позначилось на його «репутації» – він знову посів чільне місце серед переліку молодих викладачів 60–70-х рр. ХІХ століття «які згодом стали «золотим спадком» світової науки» разом з В. Заленським, О. Ковалевським, Н. Кондаковим, О. Кирпичниковим, О. Павловим, Ф. Успенським. Більше за всіх (тричі) його задано серед восьми науковців, що зробили найбільший внесок до університетської біологічної науки [2, с. 5]. Звертає на себе увагу і те, що автори зосередились виключно на науковій та освітній складовій, зовсім редукуючи, на відміну від радянських авторів, інформацію про суспільно-політичну ситуацію.

На 150-річний ювілей вийшла друком актуальна на сьогодні історія Університету. Підготовка до її написання розпочалася заздалегідь, у червні 2012 року, адже робоча група, яку сформував ректор І. Коваль (2010–2020) ставила перед собою амбітну мету – використати досвід попередників і створити безпрецедентний гранд-наратив. На кшталт «Історії від

Юрженка» автори-історики мали забезпечити написання загальноуніверситетських сюжетів, а представники кожного з підрозділів – зайнятися як історією відповідної структури, так і історією науки. За дуже складних політичних та матеріальних умов, за відсутності фінансування, завдання було виконано вчасно.

«Історія від Коваля» вийшла другом на початку 2015 року у форматі колективної монографії – кількість авторів перебільшила символічну кількість у 150 осіб, створивши в буквальному сенсі гранд-наратив та встановивши рекорд за обсягом серед узагальнюючих праць з історії Університету, перевершивши майже вдвічі навіть «Історію від Маркевича» (майже 112 аркушів або 1018 сторінок разом із світлинами). Як «Історія від Савчука» та «Історія від Юрженка» вона має науковий апарат, вступну статтю і післяслово. У кожній частині був свій науковий редактор, наявна атрибуція щодо кожного фрагмента. Текст доповнено якісними кольоровими світлинами як «Історія від Зелінського» та «Історія від Сминтини».

У новітній монографії автори запропонували свою картину буття Університету в епохах і середовищах, що породжували чи трансформували його, у процесі еволюції закладу вищої освіти як структури у державній системі та водночас об'єкта й знаряддя політики держави, в історії ідей, що знаходили втілення у наукових працях та освітньому процесі завдяки конкретним людям.

Кожна з трьох частин історії Університету (імперська, радянська та сучасна епохи) могла вийти окремим томом. Перша частина має понад 30 аркушів (225 сторінок), складається з семи розділів. Історики є авторами перших двох розділів, присвячених Рішельєвському лицю та Університету у цілому як інституціям. Інші розділи присвячені чотирьом факультетам та навчально-допоміжним структурам. Не складно передбачити, що про І. Мечникова йдеться як у розділі про загальний розвиток Університету, так і у розділі про фізико-математичний факультет, на якому він працював.

Розділ другий – «Новоросійський університет у 1865–1920 роках» – складається з трьох підрозділів: «Організаційні трансформації та становлення навчального процесу» (О. Дьомін), «Професорська та студентська корпорації» (О. Музичко, В. Хмарський) та «Повсякденне життя викладачів і студентів» (О. Музичко) і за обсягом майже такий, як вся «Історія від трьох» (4,5 аркуші або 50 сторінок великого формату). І. Мечников згаданий у розділі всього 16 разів. Може скластися враження, що автори навмисно применшують роль і значення видатного вченого в житті Університету. Але все таки треба віддати належне авторам, які свідомо понизили градус глорифікації І. Мечникова, зосередившись на створенні образу Університету як інституції та науково-освітньому співтоваристві серед якого була ціла плеяда видатних науковців, у тому числі й Ілля Мечников.

Не будемо деталізувати зміст цього тексту – читач самостійно може скласти враження про нього, адже зазначений розділ з незначним редагуванням буде опубліковано нижче з метою представити наш заклад вищої освіти протягом першої епохи його історії – як тло, на якому розгорнулася діяльність Іллі Мечникова. Адже хоч він працював в Університеті у перші роки від його заснування, але і після відставки, навіть перебуваючи за кордоном, підтримував зв'язки з науковцями й на початку ХХ століття. Перша епоха Університету скінчилася майже одночасно з завершенням земного шляху Іллі Мечникова – заклад було закрито всього через 4 роки після його смерті.

У розділі, присвяченому фізико-математичному факультету, розвитку біологічної науки відведено два підрозділи – «Становлення і розвиток ботанічних досліджень» та «Анатомо-фізіологічний та зоологічний напрями» (разом 25 сторінок, автор – Л. Рясіков). Але й тут ми простежуємо присутність І. Мечникова. Крім зазначених хрестоматійних біографічних фактів одеського періоду, автор зазначає про отримання двічі академічної берівської премії, чітко окреслює сім напрямів зоологічних досліджень. Оцінюючи одеський доробок, Л. Рясіков зазначає: «Еволюцію Мечников уявляв не як повільний процес поступових змін за Ч. Дарвіном, а як стрибки, схожі на мутації» [9, с. 176]. Завершується фрагмент словами самого І. Мечникова про одеські витoki у формуванні його фагоцитарної теорії (хоч саме відкриття було зроблено в італійській Месіні), що згодом здобуде нобелівське визнання: «Я сказав собі: якщо моє припущення правильне, то скабка, вставлена в тіло личинки морської зірки, що немає ані судинної, ані нервової систем, повинна за короткий час оточитися рухливими клітинами, що налізли на неї. Я зірвав декілька трояндових шипів і негайно вставив їх під шкіру чудових, прозорих, як вода, личинок морської зірки. На другий день рано вранці я констатував удачу досліду. Це стало основою теорії фагоцитів, розробці якої було присвячено наступні 25 років мого життя. До цього зоолог, я відразу став патологом. Я потрапив на нову дорогу, яка стала головним змістом моєї діяльності» [9, с. 177].

Крім відведеного І. Мечникову фрагмента на неповних двох сторінках, про нього згадано в обох підрозділах і у різних частинах тексту всієї книги ще понад десять разів. Слід визнати, що загалом у томі вченому відведено дуже скромне місце. За абсолютним обсягом, як і за академічною тональністю, «мечниковський» сюжет можна зіставити з працею О. Маркевича. Через 135 років історики науки вийшли на новий виток спіралі.

Таким чином, осмислення постаті Іллі Мечникова в історіописанні відбувалося в Університеті шляхом створення певних образів відповідно до трьох великих епох історії – імперської, радянської та сучасної. В імперську епоху Олексій Маркевич «по гарячих слідах» зробив перший

крок і сформував позитивістський образ науковця (1890), який виділявся серед колег своїм доробком і активністю. Незважаючи на це, Михайло Попруженко «не помітив» І. Мечникова у своїй невеличкій праці (1915).

Ревoluційним можна вважати новий образ, окреслений у першій радянській праці 1940 року (Андрій Крячун). Було віддано належне не стільки науковому доробку І. Мечникова, скільки змальовано його у дусі часу, з певними елементами вульгаризаторства, у вирі суспільно-політичної боротьби, у контексті другого різночинського (за В. Леніним – 1861–1895 рр.), етапу визвольного руху в імперії з його революційно-демократичною ідеологією, що стала предтечею появи марксизму та більшовиків. Адже невтомний вчений-матеріаліст з ліберальними поглядами відстоював свою позицію у науці, підтримував студентський рух і врешті постраждав від реакційних кіл.

У подальшому завдяки історикині Заїрі Першиній протягом 60–80-х років відбувається певна корекція образу І. Мечникова. У двох науково-популярних працях і одній монографії (1965, 1968, 1991) основний текст про І. Мечникова розміщено у тих частинах, де йшлося про освітній процес і наукове життя Університету, і додано окремі епізоди у розділах, присвячених суспільно-політичній боротьбі. Якщо зусилля А. Крячуна можна порівняти з трампліном до виключного визнання постаті І. Мечникова для Університету (його іменем заклад названо через 5 років після виходу книжки), то всі наступні праці (З. Першина) – це апологія прийнятого урядом у 1945 року рішення про перетворення І. Мечникова на культового університетського персонажа, що, звісно ж, не могло не мати надлишкових елементів глорифікації. Втім доза цієї глорифікації чимдалі зменшувалась.

У сучасну епоху формується третій образ. Втім, у науково-популярній праці 2000 року ще зберігалась конфігурація попередніх творів (завдяки З. Першиній), хоч і з виразним урахуванням обставини державної незалежності України та намаганням інсталювати доробок І. Мечникова до її культурної спадщини. У брошурі двох авторів 2010 року та ґрунтовній колективній монографії 2015 року бачимо цілковитий відхід від демонстрації суспільно-політичної складової як у житті всього Університету, так і І. Мечникова зокрема. Більше того, навіть доробок науковця не є винятковим феноменом серед спадщини не менш видатних колег як у біології, так і інших науках. Отже, очевидною є редукція місця І. Мечникова у житті Університету – як щодо обсягу, так і щодо оцінки його доробку. Тому по-ява даної книги і має прислужитись до певного вирівнювання балансу.

Список літератури та джерел

1. Державний архів Одеської області. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 4.
2. Дьомін О. Б. Одеському національному університету імені І. І. Мечникова – 145. Лібрето напередодні славетного ювілею : [наук.-попул. нарис] / О. Б. Дьомін, В. М. Хмарський. – Одеса : Астропринт, 2010. – 47 с.
3. Історія Одеського університету (1865–2000) / Л. О. Ануфрієв, С. О. Аппатов, Ю. О. Амброз [та ін.] ; голов. ред. В. А. Сминтина ; Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2000. – 225 с.
4. Історія Одеського університету за 100 років / Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова ; відп. ред. О. І. Юрженко. – Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 423 с.
5. Листи А. В. Флоровського до В. Т. Галяса // Василь Терентійович Галяс : біогр. матеріали до 85-річчя з дня народж. / упоряд. В. М. Хмарський. – Одеса : Гермес, 2006. – С. 21–53.
6. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета : ист. зап. / А. И. Маркевич. Академические списки. – Одесса : Экон. тип., 1890. – XV, 734, XC с.
7. Одесский университет 1865–1990 / Л. А. Ануфриев, С. И. Аппатов, Ю. А. Амброз [та ін.] ; отв. ред. И. П. Зелинский. – Киев : Лыбидь, 1991. – 160 с.
8. Одесский университет за 75 лет (1865–1940) / отв. ред. К. П. Добролюбовский. – Одесса : [б. и.], 1940. – 197 с.
9. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; голов. ред. І. М. Коваль ; вступ. сл.: І. М. Коваль, В. М. Хмарський. – Одеса : ОНУ, 2015. – 963 с.
10. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета : к 75-летию ист. ф-та / Т. Н. Попова ; Одес. нац. ун-т им. И. И. Мечникова. – Одесса : Астропринт, 2007. – 533 с.
11. Попруженко М. Императорский Новороссийский университет (по поводу 50-летия его существования) / М. Попруженко // Ист. вестн. – 1915. – Т. 140. – С. 590–605.
12. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1874 год: 23 декабря 1874 года. – Одесса, 1874. – 312 с.
13. Синявська О. О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність: до сторіччя з дня смерті / О. О. Синявська ; відп. ред. З. В. Першина ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2003. – 113 с.
14. Юрженко О. Одеському університету – сто років / О. Юрженко, З. Першина, Г. Вязовський. – Одеса : Маяк, 1965. – 100 с.

РОЗДІЛ 3

Одеський період життя та науково-педагогічної діяльності Іллі Мечникова

Всі довідникові видання – від знаменитої «Енциклопедії Брокгауза та Ефрона» і до актуальних сьогодні «Енциклопедії сучасної України», «Енциклопедії історії України» чи «Британської енциклопедії» – визначають в біографії Іллі Мечникова наявність «одеського» періоду.

Оскільки історіографічний огляд зроблено у попередньому розділі, то зазначимо, що джерельна база для висвітлення одеського періоду І. Мечникова уявляє комбінацію документальних та наративних джерел. Документальні джерела – це переважно матеріали, що висвітлюють співпрацю І. Мечникова з Університетом – друковані протоколи ради Університету, звіти про діяльність Університету чи товариства природознавців, огляди викладання, навчальні плани тощо, а також справочинні матеріали, що відклались переважно у фонді Університету, а також особисті матеріали І. Мечникова у його іменному фонді у Державному архіві Одеської області. Окрему групу історичних джерел складають праці І. Мечникова, переважно одеського періоду, а також інших науковців. Використані наративні джерела включають автобіографічні матеріали, спогади, листування І. Мечникова.

Отже наявні історіографічна традиція й доробок та репрезентативне коло історичних джерел дають підстави для реконструкції одеського періоду І. Мечникова і його візії у сучасних умовах.

Ілля Ілліч Мечников народився 15 (3-го – за юліанським календарем) травня 1845 р. на Слобідській Україні у селі Іванівка, а дитячі роки пройшли у селі Панасівка (нині с. Мечникове) Куп'янського повіту Харківської губернії (обидва села сьогодні належать Куп'янському району Харківської області України) у маєтку своїх батьків.

Батько майбутнього вченого, Ілля Мечников, був гвардійським офіцером, дворянином, нащадком роду молдавського боярина. Прізвище Мечникових походить від титулу «мечник», яким був удостоєний один із представників роду. А саме слово «мечник» – це переклад цього титулу з румунської мови. Мати – Емілія Мечникова (Невахович), донька єврейського письменника Лева Неваховича [2].

Молодші діти Мечникових отримували початкову домашню освіту. Ілля був емоційно вразливим і здібним учнем. Одним з учителів старшого брата був студент-медик, завдяки якому 8-річний Ілля виявив інтерес до природознавства [51], а в 10 років його, разом зі старшим братом Миколою привезли до Харкова здобувати гімназійну освіту. Навчався у Другій Харківській гімназії, яку закінчив із золотою медаллю. Ще будучи учнем шостого класу, він почав відвідувати лекції професора І. Щелкова, під керівництвом якого вивчав фізіологію, цитологію та гістологію [95]. Сучасник І. Мечникова відомий біолог Климент Тимірязєв (1843–1920) пригадував: «... на самий початок шістдесятих років у Петербурзі почали поширюватися чутки про те, що у Харкові з'явився Wunderkind, який ще на гімназійній лаві опанував мікроскоп і навіть друкується в іноземних журналах. Це був майбутній Ілля Ілліч Мечников» [93, с. 162].

У 1862 р. І. Мечников вступив до Харківського університету на природниче відділення фізико-математичного факультету. З автобіографічних спогадів зрозуміло, що його шлях у науку розпочався з фізіологічних досліджень найпростіших організмів. Він з великою любов'ю пригадує свого першого наукового керівника – професора І. Щелкова, який після повернення із-за кордону, де працював у найкращих німецьких лабораторіях «влаштував крихітну лабораторію, забезпечену необхідними посібниками, і прихистив у ній спочатку двох учнів, серед яких автор цих рядків. Там я і зробив першу учнівську роботу з фізіології інфузорій» [50, с. 11]. І. Мечников має на увазі опубліковану 1863 р. роботу «Дослідження про штиль вортицеллів» («Дослідження про стеблинку сувойки»; Вортицелла (Сувойка) – рід інфузорій з родини *Vorticellidae* – В.К.) [39].

Університетське навчання І. Мечников закінчив екстерном – за два роки, у 1864 р., і подав на розгляд факультету «своє кандидатське міркування «Дослідження фабрики Північного моря» (Фабриції – багатощетинкові черви з родини *Fabriciidae*) [5; 49, с. 40]. Наступні кілька років (1864–1867) молодий науковець провів у наукових екскурсіях по Європі. Спочатку досліді на острові Гельголанд (нинішня Німеччина, земля Шлезвіг-Гольштейн), потім Гіссен (Німеччина, Гессен), де його дві доповіді на з'їзді біологів та лікарів викликали зацікавленість учасників. Це стало підставою звернутися до М. Пирогова, який відповідав за відрядження науковців за кордон, з проханням про рекомендацію для надання йому державної стипендії. Завдяки підтримці М. Пирогова міністерство

народної освіти відрядило І. Мечникова для підготовки до професорського звання [3].

У 1867 р. 22-річний Ілля Ілліч повернувся з закордонного відрядження, отримав (разом з О. О. Ковалевським) нещодавно започатковану академічну Берівську премію і подав для захисту магістерську роботу «Історія ембріонального розвитку *Sepiola*» (рід головоногих молюсків) до Петербурзького університету [6]. У роботі було узагальнено дослідження, які молодий вчений провів у відрядженні. Він зазначав: «я скористався нагодою вивчити історію розвитку *Sepiola Rondeletii*, яйця якої мені траплялися в Неаполі, протягом трьох місяців (від листопада минулого року до січня цього року)» [42, с. 7]. Послідовно й докладно він описав процеси розвитку ембріона, показав схожість гістологічної будови зародкових пластів із такими в ембріона скорпіона та їхні відмінності в подальшому розвитку, відзначив суттєві відмінності в утворенні нервової системи від хребетних тварин. У роботі І. Мечников розв'язав проблему для теорії зародкових листків, які представляли головоногі молюски з їхнім особливим типом дроблення. Він довів, що за наявності деяких відхилень у розвитку, у головоногих є типові зародкові листки, гомологічні листкам інших тварин.

Близьке захистивши роботу, молодий магістр зоології зіткнувся з проблемою працевлаштування, адже вакансія доцента кафедри зоології була тільки в університеті в Одесі. З протоколу засідання Ради Університету дізнаємося: «професор Маркузен увійшов до фізико-математичного факультету з поданням про необхідність мати ще одного викладача на кафедрі зоології та звернув увагу факультету на магістра Мечникова, який письмово виявив бажання посісти місце доцента в Новоросійському університеті.

Визначили: на наступному засіданні ради піддати п. Мечникова балотуванню в доценти по кафедрі зоології та порівняльної анатомії» [68, с. 11]. 29 квітня 1867 р. магістр І. Мечников був одностайно затверджений на цій посаді [69]. Вчений згодом пригадував: «Отримавши місце штатного доцента в щойно заснованому тоді Одеському університеті, я зі смутком покинув Петербург, не без таємної надії повернутися» [50, с. 50].

Академік Д. Третьяков не застав І. Мечникова в Університеті, але працював і товаришував з багатьма професорами, які були його учнями. Він розповідав: «На початку осіннього семестру 1867 р. в одній з аудиторій нещодавно заснованого Новоросійського університету в Одесі хвилювалася невеличка група студентів-природничників III курсу... Нарешті до аудиторії ввійшов новий доцент, досить високий, стрункий, з приємними м'якими рисами обличчя. Відпущена борідка приховувала молодість. Між студентів були такого ж віку й навіть старші за Мечникова. Почалась лекція: жива, яскрава мова зараз же зачарувала слухачів. Відчувалося, що

промовець був глибоким, вдумливим дослідником і знавцем морських тварин. Складалося враження, що його викладання концентрує в собі все-вітні досягнення науки про нижчих тварин та їх розвиток» [96, арк. 9]. Так розпочалася викладацька діяльність І. Мечникова в Університеті.

Треба пригадати ще одну важливу подію з життя І. Мечникова в Одесі – знайомство з видатним професором-біологом Л. Ценковським, який відіграв важливу роль в той період його життя. У своїй автобіографічній статті І. Мечников дає собі таку характеристику (пише про себе у третій особі): «був украй нервовий, і це, з одного боку, допомагало в його роботі, а з іншого – слугувало джерелом безлічі неприємностей... Найменша образа самолюбства, колкість з боку товариша – все це занурювало песиміста в найтяжчий настрій» [41, с. 148–149].

На стабілізацію настрою і повернення до робочого стану втрачалося багато часу. Л. Ценковський, який був для І. Мечникова найвищим авторитетом, умів заспокоїти, іноді посварити, але повернути до нормальної роботи. О. Мечникова писала про Л. Ценковського: «Він зацікавився Іллею Іллєчем і поставився до нього з великою симпатією, що, однак, не заважало йому часто суворо критикувати його. Він особливо нападав на нього за нестриманість і по-батьківськи взявся «цивілізувати» надто палкого, імпульсивного і часто різкого юнака» [51, с. 48].

В Університеті на посаді доцента І. Мечников перебував недовго, до того ж багато часу знаходився у відрядженнях з науковою метою за кордоном, доопрацьовуючи свою дисертацію на вчений ступінь доктора зоології «Історія розвитку *Nebalia*» (рід морських ракоподібних). Відіграло свою роль і те, що професор І. Маркузен, за свідченнями сучасників, мав дуже складний характер – за роки його роботи на кафедрі постійно змінювалися викладачі: Д. Байков (1865–1866), І. Мечников (1867–1868), О. Стюарт (1868–1869) [53; 54].

У період першого перебування І. Мечникова в Одесі потрібно відзначити його дві наукові роботи – це докторська дисертація, в якій він на підставі ретельних морфологічних, анатомічних і ембріональних досліджень уточнює систематичне положення *Nebalia* і переконливо доводить необхідність таких досліджень для перегляду систематики Типу *Arthropoda* [7; 40; 98]. І друга – невелика, але дуже важлива робота, в якій він докладно описав «колоніальний сколекс», виявлений ним у порожнині тіла дощових черв'яків в околицях Одеси. Через 100 років було встановлено, що це личинкова стадія цестод вальдшнепа. Це одна з перших робіт І. Мечникова з паразитології, з якої почалася ретельна глибока розробка проблеми загальної та еволюційної паразитології.

13 травня 1868 р., як тільки в Петербурзькому університеті з'явилася вакансія штатного доцента з кафедри зоології, І. Мечников перейшов туди. Незабаром подав до захисту завершену роботу на ступінь доктора

зоології, яку успішно захистив 28 грудня 1868 р. і отримав посаду екстраординарного професора з кафедри зоології [28].

Петербург зустрів молодого вченого непривітно. Зарплати доцента було недостатньо для нормального життя, тому він не мав змоги орендувати хорошу квартиру й нормально харчуватися, і йому доводилося додатково працювати в Гірничому інституті, писати і перекладати статті для журналів, давати приватні уроки. У нього не залишалося часу на улюблену роботу. До того ж, мешкаючи декілька років у південних європейських містах, він був не готовий до лютих північних холодів. З початком суворої морозної зими, коли ні вдома, ані в університеті неможливо було нормально зігрітися, він сильно застудився і захворів на ангіну. Одного разу, коли він не прийшов на заняття за розкладом, професор А. Бекетов, який знав його ще з Харківського університету і продовжив дружні стосунки в Петербурзі, забив на сполох. Він знайшов молодого викладача у важкому стані в холодній квартирі й негайно перевіз до себе.

Усе лікування і турботу про хворого поклала на себе племінниця А. Бекетова – Людмила Василівна Федорович, яка не відходила від хворого, аж доки він не почав одужувати. Між молодими людьми зародилося і зміцніло велике почуття. 19 грудня 1868 р. І. Мечников пише своїй матері: «Вона мене вельми кохає, і це не підлягає сумніву, як ти, напевно, сама дізнаєшся, якщо познайомишся з нею. Я її також люблю дуже сильно, і це вже становить вельми ґрунтовний фундамент для майбутнього щастя» [50, с. 156]. Вони одружилися в січні 1869 року.

Ще навесні 1868 р. Л. Федорович захворіла, первинний діагноз був – «грип», однак незважаючи на лікування, одужання не наставало, під час повторного обстеження діагноз змінили на «катар верхньої долі лівої легені», а вже взимку знаменитий професор С. Боткін діагностував – «швидкоплинна сухота». Людмилі було протипоказано сирий і холодний петербурзький клімат, і за рекомендацією лікарів, І. Мечников перевіз її до Європи. Щоб забезпечити лікування необхідно було багато грошей, яких служба в Університеті не надавала, і йому знову довелося писати статті до науково-популярних журналів, займатися перекладами тощо, незважаючи на хворобу очей, що загострилася.

Щоб підвищити свій статус і статки І. Мечников шукав місце ординарного професора. Але у Петербурзі його спіткали невдачі – у тамтешньому університеті місця не було, а восени 1869 р. його забалотували під час виборів на посаду ординарного професора зоології у Медико-хірургічній академії, віддавши перевагу «своїй людині». Саме тоді І. Мечникову запропонували місце ординарного професора в Новоросійському університеті, і він з радістю його прийняв. Порівняно з Петербургом життя в Одесі було не таким дорогим, та й платня ординарного професора значно перевищувала таку не лише у доцента, але й у екстраординарного профе-

сора. Він лише попросив дозволу на закінчення досліджень, які проводив за кордоном.

У протоколі засідання ради Університету читаємо: «Згідно з ухвалою ради від 17 листопада, ст. 15, приступили до балотування екстраординарного професора Петербурзького університету І. Мечникова на вакантну кафедру зоології в Новоросійському університеті зі званням ординарного професора ... Після обрання п. Мечникова ректор заявив його прохання перед радою про продовження закордонного відрядження до кінця літньої вакації.

Визначили: ... просити клопотання пана керуючого Одеським навчальним округом перед міністерством народної освіти про переміщення пана Мечникова до Новоросійського університету ординарним професором з кафедри зоології від дня обрання, яке відбулося, із подовженням йому закордонного відрядження до кінця літньої вакації теперішнього 1870 р.» [70, с. 17–18].

Перебуваючи в річному відрядженні з науковою метою на півдні Італії в 1869–1870 рр., І. Мечников працював дуже продуктивно. У звіті він писав: «У Сан-Ремо (у північній Італії, нині регіон Лігурія – В. К.) вивчав *nereis Dumerilii* (з кільчастих червів)... У Віллафранці, що лежить по сусідству з Ніццою – на французькій території (очевидно мова йде про Вільфранш-сюр-Мер, місто у сучасній Франції у регіоні Прованс – Альпи – Лазурний берег, департамент Приморські Альпи, округ Ніцца – по сусідству з італійською Лігурією – В. К.)... протягом кількох місяців мені вдалося простежити історію розвитку шести видів сифонофор, дев'яти медуз і кількох видів гідрополіпів і ктенофор. Крім того... я отримав можливість простежити розвиток морської лілії (*Comatula mediterranea*) та поповнити відомості щодо перетворення інших голкошкірих і червів» [57, с. 178].

Зі звіту зрозуміло, що І. Мечникову допомагала і Людмила Василівна: «При вивченні розвитку медуз, виявилось необхідним зробити анатомічні дослідження багатьох з цих тварин. Цим предметом зайнялася моя дружина, для якої я був тільки керівником» [57, с. 179–180].

Д. Третьяков відзначав: «Стан здоров'я його дружини в Італії покращав, і наукова праця була надзвичайно успішна. Мечников довів спорідненість між голкошкірими й твариною, близькою до хребетних – червоподібним баланоглоссом» [96, арк. 11]. Вивчаючи фауну безхребетних тварин Середземного моря І. Мечников звернув увагу на планктонних личинок – торнарій, які зовнішнім виглядом дуже схожі на личинок голкошкірих, але в процесі розвитку перетворюються на баланоглосса (зоологи відносили його до типу червів). Щоб вирішити це протиріччя, І. Мечников виділив баланоглосса в особливу групу і назвав «черв'яком, побудованим за типом голкошкірих». Саме на результати цих дослі-

джень у подальшому опиралися систематики, розробляючи філогенетичну систему, в якій голкошкірі та хордові утворюють особливу гілку тваринного царства – Вторинноротих (*Deutozostomia*). Баланоглосса віднесено до Типу Напівхордових (*Hemichordata*), Класу Кишководишних (*Enteropneusta*).

І. Мечников пише, що після закінчення досліджень у Віллафранці вирушив на береги Нормандії, саме в Сен-Ва-ла-Уг (неподалік від Шербура): «під час свого перебування в С. Ва мусив майже виключно обмежитися вивченням моховаток» (водні бентосні тварини мікроскопічних розмірів – від 0,3 до 5 мм, які утворюють колонії – В. К.) [57, с. 184].

Стан здоров'я дружини раптово погіршився, і Мечникови повернулися додому. Перебування в Панасівці та лікування кумисом не дали очікуваного результату, і восени 1870 р. Людмила повернулася до Швейцарії, а І. Мечников попрямував до Одеси.

У серпні 1870 р. І. Мечников прибув на нове місце служби. Він орендував квартиру неподалік від Університету – на першому поверсі двоповерхового флігеля Олександра Котинського на вулиці Херсонській (нині – Пастера), 36 [8; 9]. Цей будинок, на жаль, не зберігся до наших часів у первинному вигляді, його черговий власник – С. Дунін у 1893–1894 рр. надбудував третій поверх і «змінив фасад із повною втратою первинного вигляду» [11, арк. 102]. Другий поверх обіймала багатодітна сім'я дворянина М. Білокопитова. Флігель розташовувався в глибині двору і вуличний галас не заважав працювати. Дітлахи, що метушилися у дворі, відволікали І. Мечникова від похмурих думок, пов'язаних зі здоров'ям дружини, яку лікарі порекомендували перевезти на лікування до Мадейри (острів побіля північно-східного узбережжя Африки, що належить Португалії), де клімат вважався цілющим для хворих на туберкульоз.

Приємно був здивований І. Мечников і значним поліпшенням умов роботи в Університеті. У 1869 р., після його від'їзду з Одеси, природниче відділення фізико-математичного факультету було переведено до будівлі колишнього готелю «Європейський», що раніше належав В. Вагнеру, на вулицю Преображенську, 20 (нині № 24). Велика триповерхова будівля дала змогу зручно розмістити аудиторії, природничо-наукові кабінети (музеї) та лабораторії. Професорам було виділено зручні приміщення для наукової роботи та занять зі студентами [9]. Раніше, у часи його першого перебування в Одесі, природниче відділення знаходилося на вулиці Дворянській (нині – В. Змієнка), 2, і вона «абсолютно не допускала можливості облаштування кабінетів і лабораторій у тих розмірах, які необхідні для успішного перебігу університетського викладання» [24, с. 25].

З початком 1870–1871 навчального року І. Мечников знов розпочав викладати в Університеті. Зі звітів та навчальних планів видно, що він читав лекції і проводив практичні заняття на всіх курсах природничого

відділення з загальної зоології, морфології птахів та ссавців, порівняльної анатомії та систематики тварин, нарисів зоологічних теорій та ін. [53; 54; 55; 99; 100].

Згадуваний Д. Третьяков дав І. Мечникову тих часів такий опис: «Красномовна, товариська людина з широкими прогресивними для того часу поглядами, з великою науковою і літературною ерудицією, Мечников став в університеті центральною особою серед професури... В зміст лекцій він завжди намагався вкладати узагальнюючі ідеї, його лекції були логічно структуровані й художньо оформлені. Власне захоплення передавалося й слухачам» [96, арк. 13].

Залишилося багато спогадів колишніх студентів природничого відділення, які із захопленням пригадували ці лекції. У своїх спогадах професор Я. Бардах, писав: «Чудовий лектор, що викладав найскладніші, найзаплутаніші питання науки з дивовижною ясністю, – він славився своєю надзвичайною простотою, доступністю і головним чином своєю любов'ю до молоді, що навчалась... Та нині, коли я пишу ці рядки, майже після півстоліття, в моїй пам'яті надзвичайно яскраво й живо постають його лекції з зоології. Він – весь рух з характерним порухом правої руки, відставленої трохи вбік; бурхливим струмом ллється його пристрасна промова, освітлена демонстраціями і малюнками; кольорові крейди так і миготять у нього в руках. Надзвичайно картинний вигляд, блискучі, несподівані порівняння, вихоплені прямо з життя, вражають своєю влучністю та образністю. Його слова захоплюють і піднімають на, здавалося, недосяжні висоти наукової думки, знайомлять з останнім словом біології, але слово це проходить через його гостру глибоку критику» [14, стб. 1195].

Інший студент, який у подальшому став професором зоології – О. Браунер пригадував: «Лекціями Мечникова заслуховувалися студенти. Він читав пречудово, проводячи скрізь ідею еволюції, через те ми краще знали його курси... Достатньо було І. І. Мечникову провести цікаві дослідження, як їх результати з'являлися на лекції з поясненнями» [18, ч. 1, 2, с. 17–18]. А далі, з деяким жалем, він зазначає, що практичні роботи і консультації І. Мечников недолюблював, часто доручаючи їх проведення своїм асистентам. Причин тому було багато, але основна з них – повне захоплення ембріологією, «яка давала чудові матеріали для генетичних висновків. Все інше було поза увагою наших славетних зоологів...» [18, ч. 2, с. 26].

Як професор з кафедри зоології та порівняльної анатомії І. Мечников очолював і роботу зоологічного кабінету. У 1870 р. він передав туди велику колекцію безхребетних тварин, зібрану на закордонних біологічних станціях. І потім, як і О. Ковалевський, привозив з експедицій багато матеріалів, але часто вони були не остаточно визначені і етикетовані. В цьому відношенні вони покладалися на лаборанта І. Відгальма, але він як ентомолог не завжди міг остаточно визначити екзотичних тварин.

І. Мечников активно долучився до роботи Новоросійського товариства природознавців (НТП). У 1870 р. його обрано секретарем, а в 1873 р. – Президентом. У 1874 р. він ініціював внесення змін до статуту товариства. Найбільш важливими були дві поправки – зміни в оплаті членських внесків – їх було зменшено з 10 до 3 рублів на рік, а також можливість надавати субсидії для проведення наукових досліджень за кордоном. Зміни було ухвалено на загальних зборах НТП 6 листопада абсолютною більшістю голосів [4, арк. 62 зв.]. Дослідник В. Савчук зазначає, що зменшення суми внесків сприяло вступу до товариства молодих талановитих вчених і навіть студентів, товариство почало стабільно розвиватися і зростання кількості членів тривало аж до Першої світової війни [87].

Згідно з довідкою правління Університету про відрядження та відпустки викладачів дізнаємося, що після закінчення 1870–1871 академічного року, за проханням І. Мечникова, його з 15 серпня на рік відрядили для наукової роботи на закордонні біологічні станції [81]. Він знову здійснив поїздки на узбережжя Середземного моря та Атлантичного океану (Сан-Ремо, Віллафранка в Італії, Сен-Ва-ла-Уг, Шербур – у Франції), на острови Мадейра та Тенерифе (Канарські острови, Іспанія), де продовжив розпочаті минулого року дослідження з морфології, ембріології та систематики губок, медуз, сифонофор та особливостей їх ембріонального розвитку. Матеріали цих досліджень було у подальшому доопрацьовано й узагальнено в 1886 р. в монографії «Ембріологічні дослідження медуз» [108].

І. Мечников ніколи не замикався у вузькі рамки інтересів своєї наукової дисципліни. Він запропонував Раді Університету розширити науково-дослідну роботу, організувати низку наукових лабораторій. І. Мечников наголошував, що швидкі успіхи на терені наук, зроблені вченими, призвели до того, що університети зробилися установами не тільки суто навчальними, але і науковими. Особливо різко виявилось це злиття навчальної діяльності з науковою на таких предметах, де надбання позитивних знань можливе тільки за сприяння практичного вивчення природи. О. Мечникова у своїх спогадах наводить вислів свого чоловіка: «Немає ніякого сумніву, що у разі запровадження запропонованих заходів, наукова діяльність з природознавства розшириться у нас значно. У такому випадку не далеко той час, коли нашим молодим науковцям стане зовсім не потрібно відправлятися до німецьких університетів, і тоді вони будуть їздити за кордон вже з повною підготовкою для самостійних наукових досліджень» [51, с. 82]. Незважаючи на те, що пропозицію І. Мечникова підтримала Рада Університету, з Петербургу прийшла відмова [104].

І. Мечников поставив перед собою завдання залучити до природничого відділення фізико-математичного факультету Університету молодих талановитих професорів і почав діяти досить енергійно та вміло. У

1870 р. він добився затвердження на посаду професора І. Сеченова, який пішов у відставку з посади професора Медико-хірургічної академії через згадане забалотування І. Мечникова, і виявив багато наполегливості в справі створення необхідних умов для його роботи в Університеті, добився спеціального приміщення для лабораторії, відрахування необхідних коштів, запровадження посади лаборанта тощо. У 1873 р. І. Мечникову вдалося добитися відкриття ще однієї кафедри зоології в Університеті, і на цю кафедру було обрано на той час вже всесвітньовідомого ембріолога О. Ковалевського [71]. Зусиллями І. Мечникова до Одеси було запрошено для роботи в Університеті таких відомих вчених як М. Умов, В. Марковніков, В. Заленський, О. Посніков та інші [95].

Навколо І. Сеченова та І. Мечникова об'єдналася та професура, що живо стежила за прогресом науки і брала активну участь у громадському житті Університету. Завдяки цьому одеські природознавці «у якихось 10–15 років висунули науку у загальноєвропейську родину, увійшли до неї вже не як учні, а як повновладні діячі й провідні керівники» [93, с. 166].

І. Сеченов свідчить, що саме тоді «почав формуватись той справжній дружній гурток, через який я люблю Одесу і досі. Повернувся з-закордону І. Мечников. Приїхав з Москви на кафедру математичної фізики М. О. Умов. Із всіх молодих людей, яких я знав, більш захоплюючого, ніж молодий І. І., за рухливістю розуму, невичерпною дотепністю і різнобічною освітою, я не зустрічав у житті. Наскільки він був серйозний і продуктивний у науці – вже тоді він зробив у зоології дуже багато і мав у ній велике ім'я, – настільки ж живий, цікавий і різноманітний у товариському гурті...» [90, с. 135].

Між І. Сеченовим та І. Мечниковим уклалися тісні дружні взаємини. І. Мечников пригадував: «Приїхавши до Одеси, Сеченов влаштувався разом зі мною в мебльованих кімнатах на Херсонській вулиці. Хоча обидва одружені, ми були змушені обставинами жити «по холостому» і зажили ми, як то кажуть, душа в душу. Вранці ми вирушали до університету, де читання лекцій і практичні заняття зі студентами займали незрівнянно менше часу, ніж наші наукові дослідження» [50, с. 56].

Треба зауважити, що вони разом брали активну участь і у громадському житті міста. Разом читали публічні лекції, «разом виявлялися нерозлучними і в суді, де завжди голосували однаково. Нам доводилося здебільшого бути старшинами присяжних і виносити вироки, які найчастіше були виправдувальними» [25; 50, с. 58]. Зважаючи на активну й відповідальну діяльність у суді, І. Мечникова було обрано почесним мировим суддею. Перебував він на цій посаді протягом всього життя в Одесі.

І. Мечников та І. Сеченов долучилися до роботи публічних курсів із природничих наук для одеситів, які було організовано НТП. У протоколах засідання Товариства читаємо: «У другому курсі читатимуть такі пред-

мети: зоологія (2 лекції на тиждень) професор Мечников..., фізіологія (2 лекції) професор Сеченов» [63, с. 133.].

Не зважаючи на велике навантаження, І. Мечников за найменшої можливості відвідував дружину, але результати перебігу хвороби були невтішні. У кінці січня 1873 р. він отримав повідомлення про те, що стан дружини раптово погіршився. Він оформив відпустку і з 11 лютого виїхав до Мадейри. Людмила Василівна згасала на очах, нестерпні болі можна було вгамувати тільки великими дозами морфію. 10 квітня вона померла. О. Мечникова пише: «Одразу після похорону Ілля Ілліч покинув Мадейру... Після катастрофи він не міг думати про майбутнє; його життя точно обірвалося. Без певної мети він знищив усі свої папери і захопив баночку з залишками морфію. Він запитував себе: «До чого жити? Особисте життя скінчено; очі такі погані, що скоро осліпну, працювати більше не зможу. До чого ж жити?» [51, с. 63].

Зупинившись по дорозі до Одеси у брата в Женеві, І. Мечников вирішив скоїти самогубство і проковтнув увесь наявний морфій, однак дуже велика концентрація речовини викликала блювотний рефлекс, і всю отруту було видалено зі шлунку. Тоді він прийняв дуже гарячу ванну, облився холодною водою і вийшов на холод, щоб застудитися і померти. Однак і друга спроба, на щастя, виявилася безуспішною.

У зв'язку з загостренням хвороби очей І. Мечников не міг зануритися у наукову роботу з ембріології, тому він вирішив здійснити подорож до астраханського степу з метою вивчення антропології місцевого населення. Цю ідею підтримало, але не профінансувало географічне товариство, і залишок відпустки І. Мечников провів у науковій подорожі з антропологічних досліджень власним коштом.

У серпні 1873 р. І. Мечников повернувся до Одеси. Знайома обстановка, оточення друзів, підготовка до нового навчального року потихеньку почали втамовувати нестерпний біль, пов'язаний з великою втратою, але на тлі сильного нервового потрясіння хвороба очей не вщухала і було неможливо працювати з мікроскопом. У зв'язку з такими обставинами він вирішив продовжити свої антропологічні і етнографічні дослідження. У цій науковій галузі він уже мав деякий досвід. Ще у 1871 р. у «Віснику Європи» було надруковано його статтю «Виховання з антропологічної точки зору» яка, незважаючи на перевагу біологізаторських поглядів, викликала жваве обговорення серед антропологів і педагогів. В роботі І. Мечников використав порівняльний метод до аналізу розвитку людини і проблем виховання, стверджуючі: «Взагалі тільки подальше наукове вивчення історії виховного розвитку людини та інших тварин дасть нам повну відповідь на найголовніші питання науки про виховання» [35, с. 131].

Серед істотних перешкод для правильного виховання І. Мечников вважав невідповідність у відносному розвитку органів дитини і наголошував

на всебічному вивченні дитини й антропологічному обґрунтуванню виховання. Він акцентував увагу на вікових фізіологічних і психологічних особливостях дитини й необхідності їх врахування в виховному процесі: «Нам необхідно мати на увазі..., що дитина не є людиною в мініатюрі, свого роду тимчасовим карликом, який має всі ті самі властивості, які характеризують дорослу людину. Уже просте ембріолого-анатомічне дослідження показує нам, що організм дитини якісно відрізняється від організму дорослої людини» [35, с. 120].

У цій статті автор порушив питання про сутність природи людини і вплив на неї «біологічних дисгармоній». У подальшому в своїх роботах він з суто біологічної точки зору намагався обґрунтувати цю концепцію, але, на жаль, повністю ігнорував вплив на розвиток і формування людини соціальних чинників [32; 48].

Через рік І. Мечников написав ще одну антропологічну статтю про вік вступу до шлюбу, в якій визначив ще один дисгармонійний етап – розбіжність між реальною фізичною зрілістю організму та часом фактичного шлюбу. Він зазначав, що з розвитком цивілізації період між статевою і шлюбною зрілістю дедалі все більш зростає [34]. Розвиток саме цих ідей у подальшому приведе автора до створення теорії ортобіозу.

Розглядаючи цей період життя І. Мечникова майже всі автори пишуть, що він здійснював антропологічні експедиції протягом 1872–1874 рр. З огляду на події, що відбувалися в його житті в цей період і аналізу знайдених документів, можна стверджувати, що він проводив антропологічні дослідження в Калмицькому степу тільки в літні місяці 1873 та 1874 років. З 5 травня по 1 серпня 1874 р. І. Мечников здійснив експедиції до Ставропольської, Астраханської та Оренбурзької губерній, де вивчав конституцію тіла й спосіб життя монголоїдних племен – предків сучасного калмицького народу [92, с. 317–320]. Велику допомогу в цих дослідженнях надав йому полковник К. Костенков, який у 1860 р. очолював комплексну експедицію з обстеження цієї місцевості. Він допоміг І. Мечникову ознайомитися з життям народу, супроводжуючи його під час відвідування калмицьких улусів [101].

У результаті досліджень І. Мечников виявив помітну різницю в кількісному складі чоловіків і жінок та у вікових показниках досліджуваного населення. Значний спад жіночого населення калмиків він пояснював непомірним навантаженням, покладеним на жінок при веденні домашнього господарства. Обстежуючи калмицьке населення Астраханської губернії, І. Мечников відзначив зниження кількості населення в деяких улусах, розташованих ближче до Астрахані, Волги і Каспію. Цю обставину він пояснював тим, що калмики наймалися на рибні промисли. І. Мечников відзначив також нерівномірність розподілу чоловічого калмицького населення за віковою ознакою: переважні показники припадали на дитячий

та юнацький віки – від року до 10 років і від 10 до 20 років. Чисельність чоловіків зменшувалася з наближенням до зрілого віку, й мало хто доживав до старості. Під час подорожей до астраханських степів І. Мечников звертав увагу на вплив на організм людини характеру харчування, особливо споживання кисломолочних продуктів, зокрема кумису.

Результати цих досліджень І. Мечников узагальнив у статті «Замітки про населення Калмицького степу Астраханської губернії» [36] та у 1876 р. опублікував ще одну статтю за матеріалами експедиції «Антропологічний нарис калмиків як представників монгольської раси», що містила краніо-, кефало- і соматометричні дані. Краніологічна серія складалася з 20 чоловічих черепів. Кефалометрію було проведено також у 20 живих калмиків-чоловіків [30; 31].

Початок 1875 р. відзначився в житті І. Мечникова значною подією – одруженням з Ольгою Миколаївною Білокопитовою. У великій кількості статей, присвячених життю І. Мечникова, автори пишуть, що він одружився на своїй студентці. По-перше, їй тільки виповнилося 17 років, вона ще навчалася у старшому класі гімназії і за віком не могла бути студенткою; по-друге, до 1917 р. жінкам взагалі було заборонено навчатися в університетах.

Ольга Білокопитова була з багатодітної родини, що жила по сусідству з Іллею Мечниковим. У своїх спогадах вона писала: «В одному будинку з ним, поверхом вище, жила наша сім'я. Нас було вісім душ дітей, від річного до шістнадцятирічного віку, – сусідство галасливе і, внаслідок цього, неприємне» [51, с. 71]. І. Мечников любив починати працювати дуже рано, і шум збирання дітей до гімназії його дратував, іноді через це навіть виникали конфліктні ситуації. М. Білокопитов – батько великої родини намагався вгамувати дітлахів, але це не завжди виходило.

У класі, в якому вчилися сестри-близнюки Білокопитови Ольга та Катерина, природознавство викладав учень І. Мечникова – В. Шманкевич, який попросив його допомогти сестрам підготуватися до випускних іспитів. Катерині заняття швидко набридли, а Ольга дуже зацікавилася, особливо природничими науками і навіть почала допомагати науковцеві в його дослідях. І. Мечникову дуже сподобалася працелюбна, допитлива, цілеспрямована учениця, і він вирішив просити її руки. Батько спочатку був категорично проти цієї ідеї, але через деякий час таки дав свою згоду. Тут, мабуть, справило враження соціальна позиція І. Мечникова – спадковий дворянин, ординарний професор університету, всесвітньо відомий вчений.

Ольга Миколаївна пригадувала: «Весілля наше відбулося 14-го лютого; зима була сувора; сніг вкривав землю густою, іскристою пеленою... Біля дверей церкви на нас чекав уже Ілля Ілліч; моє збентеження ще посилювалося, коли почулося шепотіння: «Боже, та вона зовсім дитя!» І далі

вона розповідала: «Після весілля, ввечері, Ілля Ілліч дбайливо закутав мене в теплу мантию і на швидких санях відвіз до нашого нового домашнього вогнища» [51, с. 73–74]. Це вказує на те, що молодята оселилися десь окремо від батьків.

Дослідники зазначають одну адресу проживання І. Мечникова в Одесі – вулиця Херсонська, 36. На ці дані опиралися і при наданні цьому будинку статусу «Пам'ятки історії місцевого значення». В обґрунтуванні зазначено: «У будівлі в 1867–1888 рр. жив і працював біолог, один із засновників еволюційної ембріології, мікробіолог, імунолог, лауреат Нобелівської премії Мечников І. І. (Рішення Одеського Облвиконкому № 381 від 27.07.1971 р.; Рішення Одеського Облвиконкому № 580 від 27.12.1991 р.; Наказ Міністерства культури № 728/0/16-08 від 20.06.2008 р.)».

В результаті вивчення документів ми знайшли ще дві адреси мешкання родини Мечникових у м. Одесі. У 1875–1878 рр. молода сім'я проживала на Преображенській вулиці в будинку Коклена (ріг Казарменого провулку (нині пров. Отонівській) і Преображенської вулиці № 10–7)» [13; 58]. Після смерті батька, Іллі Івановича Мечникова, до Одеси, переїхала мати Іллі Ілліча з двома онуками, місця на старій квартирі стало не вистачати, і родина переїхала в будинок князя Абомеліка (провулок Малий, нині – Футуристів, 4) [59].

Після одруження в житті І. Мечникова почався новий дуже продуктивний період. Ольга Миколаївна стала для нього помічницею, вірним другом і однодумцем на все життя. Як не дивно, але ця маленька, тендітна дівчинка стала для занадто активного і нервового І. Мечникова стримувачем, роль якого колись виконував Л. Ценковський. Вона пригадувала: «Якщо в перші роки між нами виникали іноді зіткнення, то вони були здебільшого пов'язані лише з моєю юнацькою прямолінійністю і його нервовістю» [51, с. 77].

Всі, хто потрапляв до кола впливу І. Мечникова, заражався його любов'ю до зоологічних досліджень, не оминуло це і молоду дружину. Вона, за можливості, намагалася допомагати чоловікові, спостерігала за поставленими дослідами, робила рисунки з препаратів тощо. Поступово І. Мечников залучив дружину і до наукових досліджень. Слід відзначити невелику статтю в «Записках» НТП, в якій вона навела попередні дані щодо своїх порівняльно-анатомічних досліджень поясів кінцівок риб і зроблено висновок що «хімероподібні й акули є перехідними формами між осетровими та вищими, так що, незважаючи на ухиляння, які надають останні, легко можна простежити зв'язок і гомологію їхніх тазових і плечових поясів і основ кінцівок із відповідними частинами в осетрових» [52, с. 2]. Збереглися і пізніші мікробіологічні роботи Ольги Мечникової, присвячені вивченню вакцин проти сибірської виразки. Як видно з листування Іллі Мечникова з французьким мікробіологом Емілем Ру, в

родинному маєтку у с. Попівці у Черкаському повіті Київської губернії (нині у Тернівській сільській громаді Черкаського району Черкаської області), вона проводила самостійні дослідження з вивчення вакцин сибірської виразки на вівцях [85]. Пізніше вивчала вплив мікробів на розвиток пухоловків [106; 107].

У своїх спогадах О. Мечникова відверто зізнавалася: «Хоча я завжди цікавилася науковими питаннями, але пристрастю мого життя було мистецтво... Ілля Ілліч перший діяльно сприяв моїй художній освіті... Незважаючи на відмінності в наших поглядах на пластичне мистецтво, він незмінно жваво цікавився моєю роботою і завжди заохочував мене до неї» [51, с. 75–76].

Ольга Миколаївна була талановитим художником, починаючи з 1900 р. постійно брала участь у Паризьких салонах. Написала кілька портретів І. Мечникова, які в 1926 р. разом з його рукописами передала до архіву АН СРСР. Після смерті І. Мечникова і до початку Другої світової війни вона жила в Ла Фав'єрі (нині муніципалітет на сході Франції у регіоні Бургундія-Франш-Конте), де облаштувала майстерню і створила невеликий музей сімейних реліквій. На жаль, цей будинок був повністю зруйнований вибухом у роки Другої світової війни, багато її скульптур і картин було втрачено.

Можливо, в приватних колекціях за кордоном ще збереглися деякі картини О. Мечникової, вона дарувала свої роботи родичам, друзям і знайомим. Ми маємо інформацію лише про одну з них – вона експонується в музейній експозиції «Історія Одеського національного університету імені І. І. Мечникова» – пейзаж «Альпи» (олійні фарби, картон). В результаті вивчення цього музейного предмету було встановлено, що вона написана у 1884 р. під час подорожі родини Мечникових до Італії, Франції та Іспанії. За свідченням професора І. Пузанова, після повернення додому, Ольга Миколаївна подарувала цю картину своєму брату – Василю Білокопитову. Дачі Пузанових і Білокопитових в Симеїзі в Криму були розташовані неподалік одна від одної, і між Іваном Івановичем і Василем Миколайовичем утворилися тісні дружні взаємини [12].

І. Пузанов пригадував, що навесні 1919 р. відбулася «помітна і далеко не радісна подія у наших нерозлучних друзів Білокопитових. Вони отримали лист від сестри В. Білокопитова Ольги Миколаївни, вдови І. І. Мечникова, з проханням провідати її, бо вона почувалася нескінченно самотньою після смерті Іллі Ілліча... Білокопитови довго обговорювали можливість такої поїздки і, нарешті, вирішили їхати» [82, с. 429]. Вони збиралися погостити з півроку і повернутися назад, а перед від'їздом В. Білокопитов передав І. Пузанову цю картину. Так сталося, що їхні плани не здійснились: «Василь Михайлович так і не дочекався повернення на батьківщину – він помер у 1936 р., а Лідія Карлівна (його дружина)

приїхала до Москви лише в 1946 р., після смерті Ольги Миколаївни» [82, с. 447]. І. Пузанов пригадував, що коли у 1930 р. його викликали з приводу «ліквідації сімейської дачі» і вивезення особистого майна, він довго перебирав меблі і речі, більшість з яких вимушений був залишити. Він далі пише: «Найбільше роздумів викликали картини... Я відібрав собі один, темнуватий за кольором, альпійський пейзаж, а всі інші картини мав забрати Г. Неуймін (завідувач Сімейської обсерваторії – В. К.)» [82, с. 133]. Ця картина подорожувала з І. Пузановим майже по всій території Радянського Союзу і опинилася в Одесі. До музею її передав Леонід Рясіков за дорученням учениці І. Пузанова доцента кафедри зоології Тамари Багачик у 2018 р.

Закоханість і одруження дуже позитивно вплинули на І. Мечникова, у нього стабілізувався емоційно-психологічний стан, і він з новими силами та натхненням взявся за вивчення тваринного світу. Більшість авторів, аналізуючи «зоологічний період» досліджень І. Мечникова, виокремлюють його праці з порівняльної анатомії й морфології, порівняльної та еволюційної ембріології й не звертають увагу на його досягнення у галузі порівняльної фізіології тварин, одним із засновників якої він став.

Дослідник рукописних архівів І. Мечникова Р. Белкін, звертає увагу, що І. Сеченов неодноразово помічав його зацікавленість до фізіологічних дослідів, тому неодноразово намагався залучити його до своїх досліджень: «У дружніх бесідах Іван Михайлович умовляв Іллю Ілліча зайнятися вивченням фізіології нервової системи і отримав його згоду... Як видно зі збереженого у фондах зошита, що має назву «Фізіологічні дослід», Ілля Ілліч і надалі протягом цілого року проводив дослід з фізіології нервової системи». І далі зазначав, що «не цей розділ фізіології привернув особливу увагу І. Мечникова; він був першим морфологом, який визнав необхідність поповнення анатомічних і ембріологічних даних результатами фізіологічних досліджень» [17, с. 25–27].

Треба відзначити ще одну особливість наукової роботи І. Мечникова. Будь-який живий організм, що опинявся в полі його зору, залишався на все життя в пам'яті до найдрібніших характеристик. Вчений неодноразово повертався до нього, іноді через десяток років, аналізував помічені особливості з позицій набутих новітніх знань та досвіду, робив оригінальні висновки.

О. Мечникова згадувала, що І. Мечников у «1865 році в Гіссені спостерігав внутрішньоклітинний спосіб травлення у в'їчастого черва – планарії (*Geodesmus biliniatus*). Він зіставив цей спосіб перетравлення їжі з таким же у вищих інфузорій і угледів у цій подібності зайвий доказ генетичного зв'язку між представниками деяких типів червів і найпростіших» [51, с. 46].

У 1875 р. І. Мечников поновив досліді з порівняльної ембріології та фізіології тварин. Його дослідження концентрувалися навколо двох найнижчих типів *Metazoa*, а саме губок і кишковопорожнинних, а з часом до них залучив і представників різних типів червів. У 1877 р. І. Мечников надрукував у «Записках» НТП три ґрунтовних дослідження цього наукового напрямку. Всі роботи мали узагальнюючий характер попередніх багаторічних досліджень. Першою з них була робота, присвячена травленню у губок. В основному автор наводив результати досліджень над бодягою. Він констатував: «Ці тварини мають тільки два основних шари, з яких верхній є одягаючий пласт, або ектодерма, а нижній – паренхіматичний пласт, який слугує органом травлення і водночас дає скелет, статеві продукти, ендотелій і внутрішній миготливий епітелій». І далі відзначав: «Своїм паренхімним травленням губки безперечно наближаються до дуже низько організованих істот, не тільки до безкишкових війчастих червів (*Turbellaria acoela*), а й до незрівнянно більш примітивних міксоміцетів» [37, с. 10]. І в результаті зробив висновок: «Усе зазначене вище достатньо підкріплює положення, що саме паренхіма є центром травної діяльності... подібно, наприклад, до стравоходу багатьох інфузорій і турбеларій з паренхімним травленням» [37, с. 6]. Таким чином, на підставі вивчення травної функції губок І. Мечников остаточно встановив, що вона здійснюється внутрішньоклітинно мезодермальними амебоїдними рухливими клітинами.

Після цього І. Мечников продовжив вивчення особливостей травлення у червів та інших нижчих безхребетних. І. Мечников дослідив п'ять видів прісноводних турбеларій. На підставі цього він остаточно встановив, що у вивчених ним «турбеларій стінка кишки складається з великих, більш-менш циліндричних клітин, здатних виробляти дуже виразні амебоїдні рухи. Окремі такі клітини взагалі до того схожі на амеб з тупими відростками, що я б запропонував називати елементи кишкової стінки турбеларій «амебоподібним епітелієм» [46, с. 6]. Далі він зазначав: «Повідомлені мною факти демонструють,... що навіть у турбеларій з цілком відокремленою кишкою травлення має характер паренхіматичного, тобто їжа проникає і перетравлюється всередині кишкових клітин» [46, с. 7]. І підсумував: «Якщо справді турбеларії по суті своїй справжнісінькі паренхіматики, то виявляється, що в цьому відношенні існує основна схожість між нижчими представниками двох вихідних типів багатоклітинних тварин (*Coelenterata* і *Vermes*), тобто між губками і турбеларіями» [46, с. 9].

На підставі проведених досліджень І. Мечников констатував той факт, що «травна паренхіма є первинним станом органів травлення (який зберігся у всіх вільноживучих Найпростіших, а також у Міксоміцетів, Губок і Турбеларій)» [46, с. 9]. Виходячи з набутих результатів, він зробив висновок про те, що теорія Гастрії, запропонована Ернстом Геккелем, яка

панувала в природознавстві на той час, не є правильною, і запропонував свою теорію Паренхімелли.

Третя опублікована стаття присвячена дослідженням двох видів війкових червів. На прикладі морської та прісноводної планарій автор ретельно описав всі стадії та відмінні особливості їхнього ембріонального розвитку. Спираючись на отримані дані та залучаючи велику кількість додаткового ембріологічного матеріалу, Ілля Мечников піддав критичному аналізу теорію Планули британця Рея Ланкестера: «За цією теорією виходить, ніби травна порожнина є дуже раннім надбанням, властивим примітивним тваринам, що відповідають стадії *Diblastula*... Гіпотеза ця, що виникла в результаті підстановки під відомі ембріональні стадії (зокрема, Морули із сегментаційною порожниною) гіпотетичних родоначальних форм, не має жодних вагомих доказів і тому не може конкурувати з паренхімною гіпотезою, яка, в усякому разі, спирається на паренхіматичний устрій та травлення як найпростіших тварин, так і таких нижчих представників *Metazoa*, які, наприклад, є Губки та Турбеларії» [38, с. 16]. І на завершення автор наголошував, що «... для наукового встановлення нової гіпотези необхідна довга низка досліджень, з одного боку, про історію розвитку паренхіматиків, а з другого боку – про зв'язок між *Protozoa* і *Metazoa*, зв'язок, руйнування якого багато новітніх авторів чомусь вважають за велике наукове надбання» [38, с. 16].

У цей період І. Мечников провадив активну громадську роботу як в Університеті, так і в місті. З січня 1875 р. його було обрано членом бібліотечної комісії Університету – перебував на цій посаді до кінця 1878 р. [72; 76]. Як свідчать протоколи засідань вченої ради Університету, він дуже відповідально ставився до виконання цих обов'язків: контролював передплату і надходження наукових видань до бібліотеки, вносив пропозиції з покращення зберігання та використання книжкового фонду [75; 73]. Був членом квартирної комісії Університету [72], членом опікунської ради з предметів [74] та правління опікунства про малозабезпечених студентів [77]. Як видно зі сповіщень у газеті «Одеський вісник» І. Мечников регулярно виступав з публічними лекціями, які користувалися великим попитом у містян. Часто в газеті розміщували відгуки захоплених слухачів.

І. Мечников брав активну участь у роботі Товариства сільського господарства півдня Росії (ТСГПР), яке залучило його до розв'язання проблем у боротьбі зі шкідниками сільськогосподарських культур. У зв'язку з цим І. Мечникову довелося зануритися у нові галузі біології – ентомологію, мікологію та біотехнологію, де він також відзначився як фахівець найвищого рівня [26].

Звертає на себе увагу ставлення І. Мечникова до карантинних об'єктів. Як тільки йому стало відомо, що в Німеччині зафіксовано появу колорадського жука (*Leptinotarsa decemlineata*) – небезпечного шкідника сіль-

ськогосподарських рослин, він, як президент НТП, ініціював обговорення цього факту на засіданні товариства, де доповів про те, що від німецького консула Отто Блау отримано друковане «Застереження» щодо завезення з Америки «картопляного жука» і запропонував зробити переклад цього документу російською мовою. Також він запропонував ТСПП покласти на себе половину витрат на друк, а також взяти на себе відповідальність за поширення «Застереження» серед сільських господарів. У разі відмови НТП бралось надрукувати «Застереження» за свій рахунок [66, с. 6].

З осені 1878 р. І. Мечников почав вивчати захворювання комах. У своїй роботі «Матеріали про шкідливих комах півдня Росії» він констатував: «щодо личинок *Anisoplia* («шкідливий жук кузька» – В. К.) не існує жодного задовільного опису... Висловлюється лише у вигляді припущення, що личинки *Anisoplia* «харчуються корінням злаків, хоча досі не було виявлено шкоди від цих личинок» [44, с. 1]. Після досконалого вивчення цієї комах І. Мечников надав найдетальніший опис жука і його личинки та зазначив найтонші характерні ознаки, що дають змогу відокремити їх від личинок інших жуків. Він надав біологічні особливості їхнього розвитку: «Личинки *Anisoplia austriaca* живуть близько двадцяти двох місяців. Більшу частину року вони проводять на незначній глибині від чверті до двох, двох з половиною або трьох вершків (тобто приблизно від 1–2 до 13–14 см – В. К.); під час настання холодів та інших несприятливих умов, наприклад, посухи, вони опускаються глибше» [44, с. 10]. Опираючись на такі детальні характеристики, будь-який агроном міг легко їх виявити, визначити й ужити захисних заходів.

У січні 1879 р. І. Мечников опублікував роботу «Про хвороби личинок хлібного жука». У ній він надав детальний огляд досвіду світової науки щодо боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур. Виокремив три способи боротьби з ними шляхом зараження паразитичними організмами: грибовими (зелена мускардина), бактеріями (гнила хвороба) та личинками струноподібного черв'яка (*Leptodera dentata*). Після проведених дослідів надав перевагу зеленій мускардині, яку вперше описав і дав найменування *Entomophthora anisopliae* [45].

Говорячи про виявлений паразитичний гриб, І. Мечников зазначав: «Грибна хвороба має надзвичайно багато спільного з мускардиною шовковичних черв'їв; але оскільки наліт, що з'являється на трупах личинок, які померли від неї, набуває характерного зеленого кольору, то саму хворобу я буду називати зеленою мускардиною» [33, с. 343].

І. Мечников зробив припущення про те, що цей гриб, можливо, матиме велике значення й при боротьбі з філоксерою (*Phylloxera vastatrix*) і буряковим довгоносом (*Cleonus punctiventris*). Він детально описав особливості перебігу хвороби в комах, надав ілюстрації особливостей будови міцелію на різних стадіях. Описав методику штучного зараження

личинок жуків. З точки зору систематики вчений відніс гриб до змішаного роду *Entomophthora* (Fres) і дав йому назву *E. anisopliae*. Він описав оптимальні умови для штучного зараження комах на різних стадіях розвитку.

Ідею про використання зеленої мускардини проти філоксери І. Мечников запропонував О. Ковалевському [49]. Ця ідея зацікавила його колегу, і він розпочав дослідження з мускардиною. У листі до І. Мечникова О. Ковалевський пише: «Будьте так ласкаві і надішліть мені спори зеленої мускардини – *Isaria*, мені дуже хочеться спробувати з нею. Одна *Phylloxera*, яку я помістив у вологу камеру і тут же посипав спорами, загинула, і все тіло, ноги та вусики були наскрізь пронизані міцелієм гриба... Я продовжую досліди й тепер ношу філоксери в кишені, щоб вони почали дихати і дали можливість спорам проникати в трахеї» [61, с. 122].

З доповіді Л. Ценковського стає зрозуміло, що О. Ковалевський знайшов в околицях Одеси «справжню мускардину (*Botrytis Bassii*). Цей грибок, як відомо з дослідів Де-Баррі (Генрих Антон, 1831–1899; німецький ботанік та мікробіолог, засновник мікології та фітопатології – В. К.), має сильні контагіозні властивості, і дуже ймовірно, що він буде руйнівним впливати і на личинок хлібного жука» [102, с. 68]. І далі він повідомив, що О. Ковалевський розробив технологію вирощування гриба у суслі, що значно посилювало шанси мускардини на успіх.

У статті «До вчення про хвороби комах» І. Мечников попередньо узагальнив використання зеленої мускардини в 1878–1879 рр. Він зазначав: «Дев'яносто личинок *Cleonus*, що стикалися протягом короткого часу зі спорами мускардини, померли протягом 12 днів, причому на шкірі багатьох дуже легко було простежити проростання спор. Летальна дія хвороби починалася вже на 5-й день після зараження» [43, с. 362]. Необхідно зазначити, що це були лабораторні дані, які не повністю підтвердилися надалі в польових умовах [22; 23]. Високу оцінку роботам І. Мечникова з мускардини дав Л. Ценковський у доповіді на Особливій нараді, скликаній для обговорення питання про хлібного хруща: «за оригінальністю думки, за енергією, з якою її було здійснено, за обдаруванням, з яким було здійснено дослідження, я впевнений, що працю професора Мечникова зустрінуть в науці з глибокою повагою» [102, с. 68].

Мікологічні дослідження І. Мечников продовжував і в подальшому. У 1884 р., вивчаючи прісноводних ракоподібних *Daphnia*, він відкрив паразитичний гриб, який назвав *Monospora bicuspidate*. У 1899 р. мікологами-систематиками його було віднесено до нового роду, названого на честь І. Мечникова – *Metschnikowia* (*Monospora* Metschn.) [21].

І. Мечников у ці роки почав вивчати й іншого масового шкідника озимих хлібів – гессенську муху, і знову розвинув ідею біологічного методу боротьби. Дані про сильне ураження личинок гессенської мухи наїзником

із роду *Platygaeter* він повідомив фахівцям на VII Ентомологічному з'їзді в Одесі, в 1887 р. де зробив доповідь «Про гессенську муху в Київській губернії». Вчений звернув увагу присутніх, що слід відрізняти «шведську» муху від «гессенської», оскільки засоби боротьби з цими комахами різні [88; 97].

Для підвищення рівня природничої освіченості населення за ініціативою І. Мечникова НТП замість окремих публічних лекцій організувало систематичні курси з природничих наук і ухвалило рішення: «видати вчителям і вчителькам міських училищ дармові квитки на право слухання публічних лекцій» [67, с. 1].

І. Мечников багато подорожував, з 1875 р. до 1880 р. він сумарно майже рік провів у відрядженнях на Кавказі і за кордоном [92].

Продовжуючи досліджувати ембріональний розвиток у різних видів кишковопорожнинних організмів (*Coelenterata*) І. Мечников підтвердив основні положення своєї теорії Парінхімелли. У звіті він писав: «не може підлягати сумніву, що розвиток нижчих *Coelenterata* цілком гармонує з гіпотезою про паренхімне походження ентодерми. На додаток до цього мною було встановлено факт, що у *Coelenterata* загальним правилом є внутрішньоклітинне травлення. Воно було констатовано мною у Гідрополіпів, Медуз, Сифонофор, Актиній і Ктенофор». Він зазначав: «стадія *Gastrula* є лише вторинним продуктом, і її головні ознаки... повинні бути визнані не за примітивні властивості, а за результат вторинних (приспосувальних) процесів» [47, с. 287].

У цій експедиції І. Мечников зробив ще одне надважливе відкриття: «Бажаючи закінчити роботу, розпочату мною влітку 1879 року в Спеції (італійське місто на узбережжі Лігурійського моря, умовне східне завершення Рів'єри – В. К.), я відновив дослідження маленької групи Ортонектид, одного представника якої було знайдено в Неаполі, а іншого – всередині *Lineus lacteus* (стрічковий черв – В. К.), який вдосталь населяє берег моря біля Мессіни» [47, с. 291]. У той період Ортонектиди вважалися «загадковими» тваринами, про яких було мало що відомо. І. Мечников докладно описав їхню будову і показав, що спрощений цикл розвитку цих тварин пов'язаний з їхнім паразитичним образом життя. Цей важливий висновок про деградацію і спеціалізацію паразитів набув у подальшому широкого розвитку й еволюційного тлумачення в паразитології та морфології тварин [103].

Ця дуже вдала з наукової точки зору експедиція була затьмарена хворобою дружини. В Неаполі Ольга Миколаївна заразилася на тяжку форму тифу. Вона пригадувала: «Він доглядав за мною, не полишаючи узголів'я, з властивими йому турботливістю і занепокоєнням і сильно перевтомився. Болісні серцеві симптоми змінилися стійкими запамороченнями і безсонням, що призвело його до вкрай нервового стану» [51, с. 85].

Всі ці події негативно впливали на чутливого і ще не зміцнілого після хвороби науковця. На тлі постійного психічного стресу у нього з'явилося легке утруднення мови, і він пропустив початок у себе паралічу; це остаточно підкосило його. Під впливом нервового збудження він вирішив накласти на себе руки і 27 лютого 1881 р. ввів собі в руку кров хворого на поворотний тиф. Медики так описують перебіг хвороби: «Першого березня температура в нього піднялася за сорок. Він марив, смутно усвідомлював навколишнє. Через кілька днів перша криза минула, але 14-го березня у нього знову було під сорок. Йому ставало дедалі гірше, температура зростала: 40,6; 40,7; 39,9, 40,4; 40,9. Найважчим був день 18 березня, тоді температура піднялася до 41,2 градуса. Він відчував, що помирає. Неймовірно, але хвороба справила цілющу дію... Отже, тяжко перехворівши соматично, він, однак, одужав психічно: хвороба зменшила частку такого характерного для нього песимізму та спричинила поліпшення зору» [60, с. 57].

О. Мечникова пригадувала: «Навесні 1881 року, відразу після одужання Іллі Ілліча від поворотного тифу, ми поїхали до моїх рідних до Києва й застали батька при смерті. Він доручив Іллі Іллічу бути опікуном сім'ї, яка переїхала до Одеси, і ми оселилися всі разом» [51, с. 91].

Повернувшись до Одеси вони знову розмістилися на вулиці Херсонській, 36. І. Мечникову, який став головою великої родини, прийшлося розв'язувати побутові проблеми, влаштовувати молодших дітей до гімназії, брати участь в університетських засіданнях. Багато часу витрачав він на підготовку до нового навчального року. За розкладом у 1881–1882 навчальному році І. Мечников викладав курс загальної зоології на першому і другому курсах природничого відділення по 6 годин на кожному [99; 100]. Виконання численних обов'язків сприяло покращенню його психологічного стану.

Єдине, що заважало нормальній роботі – це продовження політичних подій, які «увірвалися до університету» і заняття наукою через них було дедалі проблемнішим. На початку 80-х років склались несприятливі обставини для перебування І. Мечникова в Університеті, що співпало з убивством 1 березня 1881 року народовольцями імператора Олександра II. Почався розгул терору. У відповідь на терор по всій країні прокотилася хвиля студентських страйків. Студентів арештовували в аудиторіях, на вулицях міста, і кидали до в'язниць, засиляли.

О. Мечникова писала у спогадах про суспільну обстановку того часу: «Реакція досягла крайніх меж. Уряд скрізь бачив крамолу, без усілякого законного приводу переслідував так звані «неблагонамірені» елементи... Професори, обрані радою, затверджувались міністерством зовсім не відповідно до наукових переваг, а тільки за ступенем «благонадійності». Кафедри почали наповнюватись неосвіченими і темними особистостями.

Але коли міністерство стало систематично скасовувати постанови ради – кожного разу, коли вони не відповідали реакційному напрямку, відбираючи, у такий спосіб, єдиний засіб боротьби, – тоді Ілля Ілліч вирішив піти з університету як переконання його цього вимагали; до того ж нерви його більше не витримували вічних хвилювань і обурення при вигляді того, що коїлось» [51, с. 83].

І. Мечников пригадував події в Університеті: «...студенти-юристи захвилювалися. Вони влаштували ворожу демонстрацію своєму декану, що призвела до суворого засудження кількох із них. Університетський суд у своїй поспішності покарав, між іншим, студента, який, на переконання його товаришів, не брав участі в демонстрації. Через це виникла нова, ще більша історія, що сильно схвилювала весь університет і його вище керівництво» [50, с. 83]. І. Мечников, як завжди, ставав на бік справедливості і виступив із пропозицією про реформування університетського суду, щоб такі помилки надалі не повторювалися.

22 травня 1882 р. І. Мечников подав заяву про звільнення. У протоколі засідання читаємо: «8. Прохання професора Іллі Мечникова: «Не маючи можливості через стан здоров'я продовжувати службу в Новоросійському університеті, честь маю уклінно просити раду клопотати про звільнення мене від неї». Після обміну думок, більшістю (8 голосів проти 7) ..., які пропонували відкласти справу до вересневого засідання, визначили: клопотати про звільнення професора Мечникова від служби, згідно з проханням. При поданні голосів професори Шведов, Лігін і Веріго залишилися при особливій думці» [78, с. 151].

Особлива думка професорів, згідно зі статутом, була оформлена письмово і представлена на засідання ради 31 травня. В ній, між іншим, наголошено: «Професор Мечников за своїми науковими заслугами і педагогічним даром належить до числа таких представників науки, для збереження яких у своєму середовищі університет повинен вжити всіх заходів, які є в його владі. Тим часом рада, не випробувавши жодного із заходів, постановила якомога швидше дати хід відставці зазначеного професора... З огляду на зазначене вище пропонуємо відкласти постанову про прохання Мечникова про відставку до закінчення канікул і розглянути її на вересневому черговому першому засіданні» [79, с. 165].

Слід зазначити, що особливу думку висловили найвизначніші й найвідоміші професори природничого відділення: фізик Ф. Шведов, математик і механік В. Лігін, хімік О. Веріго, які сподівалися, що за три місяці вони зможуть заспокоїти І. Мечникова й повернути його до Університету, але супротивники поспішали: «Був прочитаний і підписаний протокол засідання ради від 22 травня. Слідом... повідомлено особливу думку професорів Шведова, Лігіна і Веріго, що в оригіналі додається до цього протоколу. На поставлене головуючим запитання, чи залишається рада при

колишньому рішенні або поділяє думку панів Шведова, Лігіна і Вериги, більшість (9 голосів проти 8) висловилося за колишнє рішення ради. Визначили: протокол подати пану попечителю за висновком, що він може бути надрукований цілком» [79, с. 165].

20 серпня 1882 р. попечитель Одеського навчального округу повідомив раду, що указом від 7 липня 1882 р. за № 5025 ординарного професора І. Мечникова звільнено від служби згідно з його проханням [80].

Я. Бардах так описав фінал перебування І. Мечникова в Університеті: «Коли І. І. пішов з університету, не маючи можливості при створених умовах важкої реакції спокійно вести свою наукову роботу,... представники одеської інтелігенції зібрались на одній із приморських дач його вшановувати. Зібрались друзі, учні і прихильники І. І. Шанування тривало до зорі і носило надзвичайно сердечний характер. Чарівна особистість І. І. згуртувала в одне ціле людей різного віку, різного стану, різних політичних поглядів... Визначали його заслуги, вказували на необхідність його громадсько-наукової діяльності. І. І. з такою характерною для нього скромністю у своїх промовах у відповідь відхиляв все, що торкалась його особисто і неухильно закликав до наукової роботи. В ім'я можливості цієї роботи він і залишає університет» [14, стб. 1198].

З липня 1882 р. І. Мечников «опинився на волі», але став безробітним і без доходів, які б дозволяли самостійно утримувати родину. Він звернувся до Полтавської земської управи з клопотанням про зарахування його на посаду земського ентомолога. У попередні роки він працював з управою з питань боротьби зі «шкідливим жуком кузькою» і гессенською мухою, його добре знали й цінували як спеціаліста. І. Мечников пригадавав: «Полтавська земська управа обрала мене на посаду місцевого ентомолога, і я готувався приступити до служби, коли сталася несподівана сімейна подія, що змінила цей план. Дружина моя отримала спадок, доходи з якого могли забезпечити наше існування... Таким чином я не став полтавським ентомологом» [50, с. 84]. Усе літо 1882 р. І. Мечников провів у маєтку в Попівці, де витратив усю професорську платню, отриману при виході у відставку на перебудову сільської школи.

Восени Мечникови залишили Одесу і всією родиною, з трьома братами і двома сестрами Ольги Миколаївни, поїхали на всю зиму і весну 1882–1883 рр. у Мессіну, де І. Мечников планував повністю віддатися науковим дослідженням. І. Мечников ще раз ретельно перевірів й уточнив дані своїх попередніх досліджень з морфології та систематики губок, медуз і сифонофор. Узагальнивши отримані результати досліджень, він виклав їх пізніше німецькою мовою у праці «Ембріологічні дослідження медуз» [109], яку було опубліковано у Відні 1886 р. Це дослідження стало підґрунтям для формування в науці нової концепції походження багатоклітинних організмів.

Особливу увагу І. Мечников привернули голкошкірі тварини, яких раніше він не мав змоги ретельно досліджувати. Саме спостереження та експерименти над личинками морських зірок наштовхнули його на думку про роль лейкоцитів у організмі та призвели до створення вчення про фагоцитоз. І. Мечников так описував свої досліді: «Під час спостереження за життям рухомих клітин у прозорій личинки морської зірки, мене одразу осінила нова ідея. Мені спало на думку, що подібні клітини повинні служити в організмі для протидії шкідливим діям». І далі зазначав: «Таким чином ... стався перелом у моєму науковому житті. До цього зоолог, я одразу став патологом» [50, с. 74–75]. Треба зазначити, що це не було випадковою подією. Весь творчий шлях І. Мечникова свідчить про те, що це був результат майже двадцятирічних кропітких порівняльно-філогенетичних та фізіологічних досліджень вченого з внутрішньоклітинного травлення безхребетних тварин.

Один з учнів І. Мечникова, професор зоології В. Рєпяхов, зазначав: «Про теорію фагоцитів та її значення для медицини чула і читала маса людей, які ніколи не займалися ані зоологією, ані медициною; але навіть багатьом лікарям, очевидно, невідомо, що перші дослідження Мечникова над «фагоцитами» були, по суті, продовженням інших його зоологічних робіт і, подібно до останніх, не мали ніякого відношення до медичних і взагалі практичних питань» [84, с. 2].

Після повернення до Одеси І. Мечников на своїй квартирі організував невеличку лабораторію для вивчення фагоцитів. Але на той час він ще не мав досвіду в проведенні мікробіологічних досліджень. До того ж експерименти з хвороботворними бактеріями вимагали наявності медичної освіти, тільки лікарі мали і мають право проводити такі досліді. Для усунення цих перешкод він запрошує до роботи в лабораторію двох своїх колишніх студентів Я. Бардаха і М. Гамалію, які після закінчення Університету продовжили навчання в Петербурзькій медико-хірургічній академії й на той час уже працювали лікарями в Одесі. До того ж вони ще за студентських років були активними членами гуртка професора О. Веріго і мали досвід мікробіологічних досліджень. М. Гамалія навіть обладнав вдома невеличку мікробіологічну лабораторію, для якої привіз із-за кордону всі необхідні прилади. Експерименти, що майже цілодобово проводили І. Мечников з помічниками, цілком підтверджували його передбачення щодо ролі фагоцитів у боротьбі з хвороботворними бактеріями в організмі.

Результати своєї багаторічної роботи з фагоцитозу І. Мечников вирішив оприлюднити на VII з'їзді лікарів та природознавців у 1883 р. в Одесі. Про своє відкриття він зробив доповідь на загальному зібранні 23 серпня 1883 р. «Про цілющі сили організму» [81]. У повідомленні вчений наголосив «на здатності білих кров'яних тілець, клітин сполучної тканини та

інших елементів поїдати бактерії та їхні спори, захищати таким чином організм від навали паразитів. У деяких нижчих тварин є спеціальні органи, що служать для усунення відмираючих тканин. У вищих тварин роль цілющих органів відіграє, цілком ймовірно, селезінка, лімфатичні залози, кістковий мозок та інші органи, в яких скупчуються рухливі клітини» [62, с. 21]. Доповідь вислухали з зацікавленістю, але без обговорення.

Через три дні І. Мечников зробив повідомлення «Про запальні процеси» на 6-му засіданні зоолого-антропологічної секції 26 серпня 1883 р. Результати досліджень викликали неабиякий інтерес у слухачів, але оскільки на засіданні не було фахівців-медиків, то учасники засідання запропонували перенести обговорення на спільне засідання секцій медицини та зоології [64, с. 1]. Того ж дня І. Мечникову довелося зробити ще одну доповідь «Порівняльно-патологічне дослідження про запалення» на об'єднаному засіданні секцій медицини та зоології. Доповідач проаналізував еволюцію внутрішньоклітинного травлення від губок до голкошкірих, «перейшов потім до *Phylliroe*, а від останньої – до личинок тритона і пуголовків» і озвучив такі висновки: «1) сутність запалення полягає в наблизненні пожираючих клітин (фагоцитів) до подразника з метою з'їсти його; 2) фагоцитами є клітини сполучної тканини та білі кров'яні тільця; 3) вихід останніх через стінку судин слід вважати результатом життєдіяльності клітин сполучної тканини, ендотелію судин та білих кров'яних тілець; 4) з останньою теорією набагато легше узгодити відсутність запальних явищ у випадку знаходження подразника в крові...; 5) запалення найлегше визначити як боротьбу фагоцитів проти хвороботворних подразників; 6) гігантські клітини – це плазмодії з фагоцитів, які утворюються при поїданні великих предметів» [65, с. 1–2].

Доповідь викликала бурне обговорення, в якому взяли участь як професори медицини, так і зоології. Учасником цього засідання був Я. Бардах, який згадував: «Це була не промова, а палке впевнене сповідання віри, визнання шукача істини, що з усією пристрасністю своєї натури прагне до вирішення вічних проблем життя. Тривалими оваціями відповіли слухачі на наукову доповідь Іллі Ілліча. Так з блискучим тріумфом, під гучні оплески народилася теорія запалення» [14, стб. 1198]. Ця доповідь привернула загальну увагу до відкриття І. Мечникова, і в його науковому житті почалася нова сторінка – робота у галузі мікробіології, експериментальної медицини й імунітету.

Останні роки перебування І. Мечникова в Одесі пов'язані з заснуванням і роботою Одеської бактеріологічної станції. Історії створення цього закладу присвячено багато літератури, але їх автори часто по-різному трактують ті або інші події, а часом наводять факти, які суперечать один одному. Тому, розглядаючи цей період життя й наукової діяльності І. Мечникова, варто перш за все, звертатись до архівних матеріалів і спогадів

учасників тих подій. Важливу роль у висвітленні процесу заснування й роботи станції надано у матеріалах ювілейної конференції (1926) [56], на якій були присутні майже всі засновники цього закладу і свідки перших його кроків, тому вважаємо ці матеріали достатньо релевантними.

Першими, хто майже одночасно порушили питання про створення Одеської бактеріологічної станції, були Товариство одеських лікарів (ТОЛ) і Одеська міська дума.

За свідченням С. Щастного «на початок 1886 року гласний Думи та тодішній лікарський інспектор Л. Маровський вніс пропозицію про заснування в Одесі Станції для щеплень, для розведення та збереження активної речовини, для щеплень з метою запобігання захворювання людей, що покусані сказаними тваринами та здійснення запобіжних щеплень собакам та іншим тваринам» [105, с. 5]. Дума уважно поставилась до такої пропозиції й доручила міській управі розглянути це питання й залучити до його обговорення спеціалістів і науковців Університету. Член управи Велькоборський, якому доручили працювати над цим завданням, створив робочу групу, до якої долучив І. Мечникова, професорів Університету В. Заленського, Л. Рішаві, О. Ковалевського, голову Одеської ентомологічної комісії О. Брайкевича та голову ТОЛ М. Строганова.

У результаті роботи група створила проект рішення, в якому чітко сформулювала основні принципи, на яких повинна бути заснована станція:

«1) Бактеріологічна станція засновується для всебічного вивчення усього, що належить до галузі бактеріології, з метою її практичного використання. Тому Бактеріологічна станція, вивчаючи заразні епідемічні хвороби та епізоотії, виготовляє для потреби міста та земства вакцини цих заразних хвороб, для яких це вже можливо, а також проводить щеплення вакцин або ж навчає цьому певний персонал. Мікроскопічні дослідження повітря і води також, у разі необхідності, проводяться нею.

2) Бактеріологічна станція перебуває під одеським міським громадським керуванням і обслуговує потреби міста й земства Херсонської губернії і тому утримується за рахунок міста та губерньського земства.

3) Бактеріологічна станція, як заклад громадський та земський, у зв'язку з тим, що вона має санітарні та практичні цілі, не повинна бути віднесена до університету, лікарні або якогось товариства» [105, с. 6].

Дума прийняла ці принципи й на засіданні 21 травня ухвалила постанову про заснування в Одесі Бактеріологічної станції та запропонувала І. Мечникову очолити її. Він дав свою згоду, і вже через місяць, 25 червня (12 червня за юліанським календарем) 1886 р. друга в світі, після Інституту Пастера в Парижі, спеціалізована бактеріологічна установа розпочала свою роботу.

Призначення на посаду завідувача станції саме І. Мечникова було не випадковим. Факт відкриття станції – це була мала частина розв'язання проблеми організації щеплень, більш складним було дістати на це згоду Луї Пастера, який не вважав за необхідне поширювати свій досвід і був впевненим у тому, що Паризької лабораторії достатньо для виготовлення вакцин і проведення щеплень в усьому світі. Відомий ветеринарний діяч А. Раєвський, який разом з Л. Ценковським у 1882 р. були відряджені Імператорським вільним економічним товариством до Л. Пастера до Парижа, у своєму звіті писав: «Таким чином, стан справ був таким, що до Пастера нічого з'являтися у зв'язку з його нелюб'язністю,... але пізніше все це пояснювалося тим, що Пастер взагалі не має звички допускати до своєї лабораторії не тільки іноземців, але й співвітчизників» [83, с. 285]. Тому Станцію повинна була очолити людина, яка б мала всесвітній авторитет та якій Л. Пастеру складно було б відмовити.

Майже одночасно з цією подією, 1 лютого голова ТОЛ М. Строганов скликав екстрене засідання. Після його відкриття голова зачитав листа від лікаря Духновського: «Один з моїх знайомих, який бажає бути невідомим, жертвує тисячу карбованців на відрядження лікаря до професора Пастера з метою вивчення питання про сказ. Жертводавець просить Товариство одеських лікарів обрати лікаря для зазначеного вище відрядження, а з своєї сторони пропонує кандидатуру в особі лікаря Гамалії. У зв'язку з бажанням жертводавця, щоб відправка до Пастера обраного лікаря здійснилася якнайшвидше, звертаюсь до Вас, вельмишановний Миколо Олександровичу, з проханням скликати екстрене засідання для обрання лікаря, а також і для обговорення тих умов, які запропонував жертводавець і про які я доповім Товариству під час засідання 30 січня 1886 року» [20, с. 45]. Товариство ухвалило пропозицію жертводавця, яким, як з'ясувалося пізніше, був бессарабський поміщик М. Строеско, і відрядило до лабораторії Л. Пастера лікаря М. Гамалію.

Коли виникло питання про місце розташування бактеріологічної станції, то М. Гамалія запропонував свою квартиру (безкоштовно), де, до речі, вона і розміщувалась перші тижні свого існування. Попередньо штат Станції був чотири одиниці: завідувач – І. Мечников, помічник – М. Гамалія, лаборант і службовець. Але у зв'язку з тим, що М. Гамалія постійно перебував у відрядженні, І. Мечников запросив на станцію Я. Бардаха [27].

З Парижа від М. Гамалії надходили недобрі новини: «Пастер висловлюється проти облаштування подібних станцій у зв'язку з довгим інкубаційним періодом сказу та у зв'язку з тим, що у нього з успіхом лікувались покусані, які приїздили з Америки та Росії» [20, с. 50]. М. Гамалія навіть пропонував не порушувати питання з приводу організації Станції, але ТОЛ наполягало на «продовженні мети його відрядження». М. Гамалія

залишився у Парижі. Він безкоштовно доглядав за хворими співвітчизниками, які прибули зі Смоленської губернії до Пастерівської лабораторії на лікування, але більшості з них щеплення вже не допомогли.

«Гіркі уроки вовчого сказу не пройшли даремно для Пастера. Він побачив, що щеплення покусаних повинно розпочинатися якомога скоріше і що не можна обійтися для антирабічних щеплень одним на весь світ інститутом, – писав у своїх спогадах М. Гамалія, – тому він погодився на відкриття пастерівських станцій в інших країнах і, передусім, сприяв облаштуванню одеської... Пастер дозволив мені надіслати до Одеси ще до мого від'їзду двох кроликів, які були заражені пасажним вірусом (*virus fixe*), щоб до мого повернення в Одесі вже була вся серія мізків різного висушування, що дало б мені можливість терміново приступити до щеплення покусаних» [20, с. 56].

Повернувшись з Парижа і зробивши 7 червня 1886 р. у засіданні ТОЛ доповідь «Про метод Пастера запобігання від сказу», Гамалія вже 11 червня (24 – за григоріанським календарем) приступив до проведення щеплень.

На той час штат станції розширився до 8 одиниць: завідувач – І. Мечников, помічник завідувача – Я. Бардах, помічник завідувача (позаштатний) – М. Гамалія, фельдшери – Рябова та Турчановська та 4 санітари. У кінці червня станція перейшла у спеціально найняте приміщення по вулиці Гульовій (нині – Кіри Муратової), 4. Одеське ентомологічне товариство також надало станції приміщення на своїй фермі й виділило 2000 крб. на вивчення чуми рогатої худоби [27].

Я. Бардах пригадуючи роботу станції у ті часи, писав, що наукова робота І. Мечникова, керівництво, участь і контроль наукових робіт асистентів, учнів, читання лекцій з мікробіології, організація та ведення холерних курсів, доповіді в ТОЛ, участь у губернському з'їзді санітарних лікарів, бесіди з численними міськими та земськими діячами всього півдня імперії, «з лікарями, місцевими та приїжджими, публічні лекції – весь день протікав у цій кипучій роботі» [14, стб. 1198].

З великою надією дивився І. Мечников на створену лабораторію, справедливо вбачаючи в ній зародок великої мережі науково-практичних установ, які згодом «вкрийють» всю країну і будуть сприяти оздоровленню населення й боротьбі з заразливими хворобами. За свідченням С. Щастного, щеплення в Одесі швидко завоювали довіру лікарів та населення. Вже за перші шість місяців до станції звернулося 326 покусаних тваринами людей з різних місцевостей Російської імперії і навіть з-за кордону (Румунії та Османської імперії) [105, с. 7].

Значну роботу проводила Станція й щодо проблем запобігання захворювань рогатої худоби на сибірську виразку. М. Гамалія практично ознайомився з приготуванням цієї вакцини у Парижі, і І. Мечников за-

пропонував ТСПР проведення щеплень проти цього небезпечного захворювання.

У 1887 р. в Херсонській губернії створено санітарну службу, й І. Мечников відразу ж пов'язав її роботу зі своєю станцією, де проводив курси з бактеріології для санітарних лікарів. На цих курсах вивчали бактеріологію не тільки одеські лікарі, але й представники з інших губерній (Казанської, Таврійської, Чернігівської). Деякі з них і надалі продовжили працювати зі станцією протягом багатьох років (Є. Брусиловський, П. Діатропов та ін.) [19].

Я. Бардах пригадував: «Лекції привертали особливу увагу. Слухати Іллю Ілліча приїздили з інших міст. Видатний лекторський талант за глибокої науковості та надзвичайна простота й доступність викладу, свіжість, яскравість і широта думки, віковічні проблеми життя, яких торкалися в лекціях, захоплювали слухачів. Закінчувалися ці лекції пристрасною апологією науки. Вона є могутнім знаряддям прогресу. Ще довго, довго після закінчення лекції слухачі галасливим схвильованим і захопленим натовпом оточували І. І. Мечникова» [14, стб. 1199.].

На станції для земських лікарів вперше було організовано практичні заняття з бактеріології, які, за дорученням І. Мечникова, проводив особисто Я. Бардах. Він з гордістю пригадував, що «мав честь ознайомити Л. Ценковського з новітніми бактеріологічними методами, які тоді тількино починали з'являтися» [10, арк. 104].

До речі, одеська станція відіграла чи не вирішальну роль у захисті Л. Пастера проти кампанії, яка загрожувала загубити його відкриття. Супротивники великого вченого всіляко намагалися спалювати його метод лікування. Прокурор Французької республіки порушив питання, чи не слід призупинити пастерівські щеплення [89]. На захист Пастерівського інституту І. Мечников відрядив М. Гамалію, який «вступив у бій за пастерівські щеплення. Їхню цінність він доводив не тільки теоретично, але й спираючись на великий вже досвід, який було накопичено до того часу в Одеській пастерівській лабораторії». Втручання М. Гамалії посприяло припиненню нападів на Л. Пастера та його ідеї [89, с. 2].

З перших днів свого існування на Одеській бактеріологічній станції почали вивчати чуму рогатої худоби. М. Гамалія та І. Мечников почали перші щеплення проти чуми, але ці роботи викликали занепокоєння серед місцевого населення, для якого саме слово «чума» нагадувало про страшні епідемії в Одесі у недалекому минулому. До вирішення цього конфлікту приєдналася адміністрація міста, і ці досліді довелось припинити [91].

У цей же час І. Мечников досліджував методи боротьби з ховраками за допомогою бактерій курячої холери. Крім цього, станція проводила бактеріологічні дослідження на дифтерію, тиф, холеру, туберкульоз, маля-

рію. Також було організовано систематичний щоденний бактеріологічний контроль питної води, молока та інших продуктів харчування, вивчалися причини епізоотій серед птахів.

Новому почину І. Мечникова співчували всі зацікавлені люди і з нетерпінням чекали від станції подальших відкриттів, але виникли значні перешкоди. У медичних колах міста влаштовували справжнє цькування будь-якій роботі, що виходила з нової лабораторії. Роботи І. Мечникова з винищення ховрахів за допомогою збудника курячої холери було сприйнято ворожо. Супротивники з місцевих лікарських кіл організували публікацію в одній з петербурзьких газет фейлетону про те, що під керівництвом професора І. Мечникова в Одесі культивують бактерії курячої холери, які можуть перетворитися у вібріони азійської холери і тому становлять величезну небезпеку для людей. Хоча твердження фейлетоністами ніякими фактами не було підкріплено, проте поліція Одеси заборонила подальше проведення дослідів.

Особливо складним видався для станції 1888 рік. Влітку цього року Я. Бардах, який за дорученням І. Мечникова працював над вакциною сибірської виразки, розпочав щеплення овець. Вакцини одеської станції було вперше успішно використано у червні та липні на тисячах овець у різних господарствах, про що М. Гамалія доповів на засіданні ТСПР («Про попередні щеплення сибірської виразки»), де вони отримали високу оцінку й підтримку зі сторони членів товариства [1, арк. 1.]. Але вже у серпні відбулася катастрофа, що увійшла до історії під назвою «Панкеєвська справа» за прізвищем власника отари овець у маєтку «Каховка» (Дніпровського повіту Таврійської губернії).

У своїх спогадах М. Гамалія так описує цю сумну історію: «Бардах продовжував проводити вакцинацію у великих розмірах. Він домовився з поміщиком Панкеєвим і прищепив у нього декілька тисяч овець. Коли він завершував вакцинацію останньої партії, ті вівці, що були прищеплені першими, почали гинути. Бардах намагався їх врятувати, вводячи під шкіру фенол. Але зрозумівши, що все даремно, та у зв'язку зі збудженим станом пастухів, він повернувся до Одеси і повідомив мене про катастрофу... Екстрено викликаний Мечников не захотів з'ясовувати причини катастрофи. Він поспішив переселитися до Парижа, пославшись на те, що оскільки він під час катастрофи був відсутній, то не несе жодної відповідальності за ці події [20, с. 92].

М. Гамалія пише, що в результаті щеплення Панкеєв втратив майже 10 тисяч овець, але документами це не підтверджується. У звіті станції читаємо: «Несподіваний і фатальний результат щеплення першої вакцини вівцям К. і П. Панкеєвих, причому з 4414 овець полягло 3549 від сибірської виразки, змусив зупинитися з подальшими щепленнями надалі до з'ясування обставин цього нещасного випадку» [15, с. 13].

Панкєєв зажадав, щоб йому було відшкодовано збитки. Як свідчив М. Гамалія: «З'явилось міркування вирішити справу третейським судом з Мечниковим як з головою... Цю справу розглядали у різних інстанціях протягом десяти років (скрізь Панкєєв програвав). Завершилося все остаточною відмовою Панкєєву в позові – з мотивуванням, що Бардах як лікар є повністю відповідальним за свої вчинки... Так закінчилася панкєєвська драма. Але причина її залишилася, на жаль, не з'ясованою» [20, с. 92–93].

У своїх спогадах дружина І. Мечникова пригадувала: «Хоча він фактично більше не ніс відповідальності, однак був страшенно пригнічений таким поворотом справи і відразу ж поїхав до Одеси, щоб з'ясувати причину катастрофи. Але вона залишилася темною... Цей темний епізод був останньою краплиною, яка переповнила чашу. Наше переселення до Франції було вирішено остаточо» [51, с. 108].

Ветеринарний лікар, бактеріолог і епізоотолог І. Гордзялковський, аналізуючи матеріали цієї катастрофи, дійшов висновку, що у зв'язку з тим, що вівці почали гинути вже через декілька годин і більшість з них пала протягом першої доби, категорично відхилив причину загибелі овець від сибірської виразки і висловив припущення, що вакцина була «забруднена» збудником правця [29].

«Панкєєвська справа» мала не тільки сумні наслідки для одеської станції та її вакцин, але віддзеркалилася й на поширенні сибірковиразкових щеплень у Російській імперії загалом. Міністерство внутрішніх справ за сумнівалося у користі та безпеці щеплень і заборонило проводити їх без нагляду лікарняної інспекції, що стало суттєвою перешкодою для поширення цих щеплень у зв'язку зі слабким розвитком ветеринарної служби того часу [29].

Суспільна атмосфера, що склалась в Одесі після «панкєєвської справи», обмежили умови наукової роботи І. Мечникова, і він вирішив відмовитись від цієї посади в Одесі. У цей час принц Ольденбургський заснував великий бактеріологічний інститут у Петербурзі. Посада директора була запропонована І. Мечникову. «Але, – пише Ілля Ілліч, – навчений одеським досвідом та знаючи, як складно боротися з протидіями, які виникають без будь-якого розумного приводу з усіх боків, я вирішив поїхати за кордон і знайти собі там затишний притулок для наукової роботи» [86].

Перед переїздом І. Мечников провів підготовчу роботу щодо нового місця: «Спочатку я відвідав декілька німецьких лабораторій, але у той же час переконався у тому, що умови там зовсім непридатні. Звідти я поїхав до Парижа, де у той час (1887 р.) будували Пастерівський інститут. Розуміючи, що там буде велика споруда з численними лабораторіями, а у той же час наявний персонал невеликий, я звернувся з проханням до Пастера, чи не погодиться він надати мені одну чи дві кімнати у новому інституті,

в яких я міг би вільно працювати як приватна особа. Пастер і його співробітники поставилися до цієї пропозиції зі співчуттям, і до дня відкриття інституту (14 листопада 1888 р. – В. К.) мені було надано дуже зручне приміщення й запропоновано посаду «завідувача відділу» [86].

Але перед тим, як остаточно вирішити, Ілля Мечников повернувся до Німеччини, щоб зустрітися у Берліні з відомим німецьким мікробіологом Робертом Кохом і показати свої препарати з фагоцитозу, сподіваючись, що йому буде запропоновано там залишитися. Та Р. Кох зустрів І. Мечникова сухо, виказавши себе супротивником теорії фагоцитозу, яку згодом таки прийняв. Ці обставини прискорили прийняття рішення І. Мечниковим, і 15 жовтня 1888 р. він переїхав з дружиною до Парижа, де й залишився назавжди. Через деякий час у нього з'явилось чимало учнів, і для роботи йому було відведено ціле велике відділення інституту [16].

З самого початку І. Мечников привернув симпатії всіх співробітників Л. Пастера. Головні з них: Е. Дюкло (1840–1904) та Е. Ру (1853–1933) – майбутні директори інституту (після самого Л. Пастера) стали його найближчими друзями. У своїй промові на честь 70-річчя І. Мечникова, Е. Ру сказав: «Ваша лабораторія є найжвавішою лабораторією інституту; можна позаздрити, як туди поспішають співробітники. Саме там обговорюють останні явища у бактеріології, саме там вивчають найцікавіші препарати, саме там винаходять для експериментатора можливість вирішувати труднощі. Це саме Вас просять проконтролювати явище, яке нещодавно спостерігали, це саме ви вивчаєте винахід, який часто не витримує вашої критики. А оскільки ви все читаєте, кожен у змозі отримати від вас необхідні повідомлення, які отримані зі статті, яка тільки-но вийшла і яку він не буде читати. Це більш зручно, ніж шукати їх у бібліотеці, а також більш надійно, оскільки можна уникнути помилок перекладу або інтерпретації» [16, с. 50].

Головну ж свою увагу І. Мечников приділяв продовженню розпочатих в Одесі досліджень з фагоцитарної теорії імунітету й підготовці кадрів для наукових і навчальних установ. Крім М. Гамалії і Я. Бардаха, які були першими учнями І. Мечникова у бактеріологічній лабораторії в Одесі, у паризькій лабораторії йому вдалося підготувати понад 25 висококваліфікованих вчених в галузі мікробіології, імунології й епідеміології, які працювали в багатьох університетах, Військово-медичній академії, на вищих жіночих курсах тощо. Достатньо згадати таких видатних науковців як Д. Заболотний, Л. Тарасевич, В. Половцов, професорів М. і Ф. Чистовичей, безстрашного борця з чумою В. Хавкіна – всі вони були учнями паризької лабораторії І. Мечникова.

П'єр Лепін зазначав: «Бактеріологія і французька, а також і світова мікробіологія протягом першої чверті ХХ століття знаходилася повністю під впливом ідей І. Мечникова. Він особисто керував роботами своїх

учнів, продовжуючи та розширюючи плідні праці Пастера. Інститут Пастера не мав би такої слави у світі і учнів, якби І. Мечников не перейшов на бік Пастера, і не прийняв естафету великого метра в галузі мікробіології (яку він заснував), не створив би нової науки – імунології» [16, с. 54].

Загалом «паризький» період виявився вельми успішним і там І. Мечников відчував себе реалізованим і щасливим. О. Мечникова так його підсумувала: «Кидаючи загальний погляд на своє минуле, він казав, що вважає найбільш щасливим періодом життя – роки, проведені у Пастерівському інституті; вони були, безсумнівно, самими найсприятливішими для наукової діяльності. За це він зберіг найглибшу прив'язаність до інституту до кінця свого життя» [51, 119].

І. Мечников помер 16 червня 1916 р. і за його бажанням був кремований на паризькому цвинтарі Пер-Лашез. Поховання було виключно скромним, як він того бажав, без відправ релігійних обрядів, без квітів та промов. Прах І. Мечникова було зібрано до урни, яка встановлена у бібліотеці Пастерівського інституту, де і зараз зберігається.

Отже, одеський період життя та науково-педагогічної діяльності І. Мечникова складає понад 20 років (1867–1888 рр.). Більшу частину цього часу І. Мечников служив в Одеському університеті на посаді ординарного професора кафедри зоології та порівняльної анатомії у 1870–1882 рр. Саме тут розкрився його лекторський талант у всій силі, який згодом він розвинув у численних публічних виступах. Тут І. Мечников навчився створювати за допомогою колег учнів та послідовників відповідне професійне інтелектуальне середовище. Це уміння він блискуче реалізував у Пастерівському інституті.

Наукові праці І. Мечникова цього періоду, що базувались як на його попередніх дослідках, так і новому матеріалі, присвячено зоології безхребетних та порівняльній ембріології. І. Мечников показав спільність в ембріональному розвитку хребетних і безхребетних тварин і довів їхню філогенетичну спорідненість.

Вчений детально вивчив питання про початкові етапи розвитку багатоклітинних організмів і розробив вчення про їх походження. Створив теорію фагоцителли (паренхімелли) (1886 р.). Спільно з О. Ковалевським став засновником еволюційної порівняльної ембріології (1865–1876 рр.).

Результатом багаторічних досліджень І. Мечникова над еволюцією внутрішньоклітинного травлення організмів різного організаційного рівня стало відкриття і подальший розвиток фагоцитарної теорії імунітету за яку він одержав у 1908 р. Нобілевську премію.

Останні шість років перебування в Одесі (1882–1888 рр.) І. Мечников присвятив вивченню мікробіології та імунології і розробив теорію порівняльної патології запалення (1883–1892 рр.).

Крім наукової та викладацької роботи І. Мечников проводив активну громадську роботу: був присяжним засідателем та почесним мировим суддею Одеси, був секретарем (1870–1873 рр.) та Президентом (1873–1882 рр.) Новоросійського товариства природознавців, брав активну участь в роботі Товариства сільського господарства Півдня Росії, розробив біологічні методи боротьби зі шкідниками сільськогосподарських рослин.

В Одесі відбулись важливі процеси у формуванні його особистості, пов'язані з драматичними подіями в особистому житті. Саме в Одесі він пережив смерть своєї першої дружини Людмили Василівни Федорович (1845–1873), що ледве не призвело до трагічного завершення його власного життя. Саме тут у 1875 р. розпочався його другий шлюб з Ольгою Миколаївною Білокопитовою (1858–1944), з якою вони були однодумцями і гармонійно прожили разом до кінця його життя.

І. Мечников мав достатньо внутрішньої сили і наукового визнання у світі, щоби зробити рішучий крок – залишити Університет, а потім і Російську імперію. Майбутнє показало, що це цілковито виправдало себе – він швидко інкорпорувався у французьке середовище, успішно працюючи у Пастерівському інституті, став світилом світової науки і здобув саму престижну премію у своїй фаховій царині. Крім наукового доробку у Франції остаточно склався його оригінальний світогляд, формування якого безсумнівно значною мірою відбулось ще в Одесі.

Список джерел та літератури

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 22. – Оп. 1. – С. 124. – Арк. 1.
2. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 7. – Спр. 23. – Арк. 151.
3. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 7. – Спр. 32. Ф– Арк. 27.
4. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 30. – Арк. 62, зв.
5. ДАОО. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 1.
6. ДАОО. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
7. ДАОО. – Ф. 331. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1.
8. ДАОО. – Ф. 895. – Оп. 1. – Спр. 439 (1784–1924).
9. ДАОО. – Ф. 895. – Оп. 1. – Спр. 250 (1784–1924).
10. ДАОО. – Ф. Р-105. – Оп. 1. – С. 210. – Арк. 104.
11. ДАОО. – Ф. 16. – Оп. 69. – Спр. 434. – Арк. 102: 1893.
12. ДАРК. – Ф. 62. – Оп. 3. – Спр. 213. – С. 62.
13. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1877 г. – Одесса : Тип. П. Францова, 1876. – 115, XXXVI с.
14. Бардах Я. Ю. Воспоминания об И. И. Мечникове / Я. Ю. Бардах // Врачеб. дело. – 1925. – № 15–17. – Стб. 1195–1201.
15. Бардах Я. Ю. Предохранительные прививки сибирской язвы / Я. Ю. Бардах // Зап. О-ва с.-х. Юж. России. – Одесса, 1889. – № 1. – С. 12–13.
16. Бароян О. В. Эпидемиологические аспекты современной иммунологии / О. В. Бароян. – М. : Медицина, 1972. – 256 с.
17. Белкин Р. И. Рукописное и документальное наследие И. И. Мечникова / Р. И. Белкин // Рукописные и документальные материалы И. И. Мечникова. – М. : Бюро науч. информ., 1960. – С. 11–67.
18. Браунер А. А. Воспоминания бывшего студента естественного отделения физико-математического факультета Новороссийского (ныне Одесского) университета 1876–1881 гг. [Ч. 1, 2] /

- А. А. Браунер // Памяти проф. А. А. Браунера (1857–1941) : сб. воспоминаний и науч. тр. – Одесса, 1997. – С. 13–26. – Рукопис зберігається в Архіві Зоол. музею ОНУ ім. І. І. Мечникова.
19. Брусиловский Е. М. К вопросу о роли микроорганизмов в образовании лиманной грязи / Е. М. Брусиловский // Отчеты о деятельности Одесского бальнеологического общества с октября 1887 г. по январь 1891 г. – Одесса : Тип. Исаковича, 1892. – Вып. 4. – 74 с.
 20. Гамалей Н. Ф. Воспоминания / Н. Ф. Гамалея. – Л. : Изд-во АН СССР, 1947. – 228 с.
 21. Каменский Ф. М. О новом виде рода *Metschnikowia* (*Monospora* *Metschn.*) / Ф. М. Каменский // Тр. Императ. СПб. о-ва естествоиспытателей. – 1899. – Т. 30, № 1. – С. 344–364.
 22. Красильщик И. М. Грибная эпидемия как средство в борьбе с насекомыми, повреждающими свекловичные плантации / И. М. Красильщик // Зап. Киев. отд-ния Императ. рус. техн. о-ва. – 1885. – Т. 15, № 3. – С. 29–46.
 23. Красильщик И. М. О фабричном производстве заразных грибов с целью распространения их у вредных насекомых / И. М. Красильщик // Тр. 6-го энтомол. обл. съезда в Одессе. – Одесса, 1886. – 276 с.
 24. Краткий отчет о состоянии и действиях ИНУ в 1867/68 академическом году. – Одесса : [Б. и.], 1868. – 30, 17 с.
 25. Краткий отчет о состоянии и действиях ИНУ в 1873/74 академическом году // Зап. Императ. Новорос. ун-та (ИНУ). – 1874. – Т. 15. – С. 117–146.
 26. Кузнецов В. О. Історія мікологічних досліджень у Одеському (Новоросійському) університеті (1865–1890 рр.) / В. О. Кузнецов, Ф. П. Ткаченко // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Біологія. – 2024. – Т. 29, вип. 1 (54). – С. 121–146.
 27. Кузнецов В. О. Становлення та функціонування наукових мікробіологічних шкіл у Новоросійському (Одеському) університеті (друга половина XIX – перша половина XX століть) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07 / В. О. Кузнецов ; Держ. екон.-технол. ун-т трансп. – Київ, 2011. – 228 с.
 28. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета : ист. зап. / А. И. Маркевич. Академические списки. – Одесса : Экон. тип., 1890. – XV, 734, X с.
 29. Метёлкин А. И. Л. С. Ценковский: основоположник отечественной школы микробиологов (1822–1887) / А. И. Метёлкин. – М. : Медгиз, 1950. – 263 с.
 30. Мечников И. И. Антропологический очерк калмыков как представителей монгольской расы / И. И. Мечников // Изв. Императ. о-ва любителей естествознания, антропологии и этнографии. – СПб., 1876. – Т. 20, № 2, вып. 1. – С. 205–212.
 31. Мечников И. И. Антропологический очерк калмыков как представителей монгольской расы / И. И. Мечников // Тр. антропол. отд. – 1876. – Кн. 2, вып. 1 : [Прил. 2-е]. – С. 205–212.
 32. Мечников И. И. Антропология и дарвинизм / И. И. Мечников // Вестн. Европы. – 1875. – Т. 51, кн. 1. – С. 159–195.
 33. Мечников И. И. Болезни личинок хлебного жука / Мечников И. И. // Мечников И. И. Акад. собр. соч. Т. 4. – М. : АМН СССР, 1960 – С. 339–360.
 34. Мечников И. И. Возраст вступления в брак: антропол. очерк / И. И. Мечников // Вестн. Европы. – 1874. – Т. 45, кн. 1. – С. 232–283.
 35. Мечников И. И. Воспитание с антропологической точки зрения / И. И. Мечников // Вестн. Европы. – 1871. – Т. 1, № 1. – С. 105–132.
 36. Мечников И. И. Заметки о населении Калмыцкой степи Астраханской губернии / И. И. Мечников // Изв. Рос. геогр. о-ва. – 1873. – Т. 9, № 10. – С. 335–351.
 37. Мечников И. И. Исследования о губках / И. И. Мечников // Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей (НОЕ). – 1877. – Т. 4, вып. 2. – С. 1–10.
 38. Мечников И. И. Исследования о развитии планарий / И. И. Мечников // Зап. НОЕ. – 1877. – Т. 5, вып. 1. – С. 2–16.
 39. Мечников И. И. Исследования о штиле вортицеллей / И. И. Мечников // Зап. Императ. Акад. наук. – 1863. – Т. 4, кн. 1. – С. 45–50.
 40. Мечников И. И. История развития *Nebalia* : сравнительно-эмбриональный очерк: с 2-я табл. чертежей / И. И. Мечников. – СПб. : Тип. Императ. Акад. наук, 1868. – [2], 48 с. – Окр. відб. з журн.: «Зап. Императ. Акад. наук» (Т. 13, № 1).
 41. Мечников И. И. История ученого, бывшего пессимистом в молодости и ставшего впоследствии оптимистом / И. И. Мечников // Мечников И. И. Страницы воспоминаний : сб. автобиогр. ст. / И. И. Мечников. – М. : Изд-во АН СССР, 1946. – С. 148–153.

42. Мечников И. История эмбрионального развития *Sepiola* : дис. для получения степени магистра зоологии / И. Мечников. – СПб. : Тип. Куколь-Яснопольского, 1867. – 72 с.
43. Мечников И. И. К учению о болезнях насекомых / И. И. Мечников // Мечников И. И. Акад. собр. соч. Т. 4. – М. : АМН СССР, 1960. – С. 361–363.
44. Мечников И. И. Материалы о вредных насекомых юга России / И. И. Мечников // Зап. НОЕ. – 1880. – Т. 6, вып. 2. – С. 1–10.
45. Мечников И. И. О вредных для земледелия насекомых. Вып. 3 : Хлебный жук. О болезнях личинок хлебного жука / И. И. Мечников ; Комис., сост. из Одес. зем. управы, для разработки вопр. о вредных для земледелия насекомых. – Одесса : Тип. П. Францова, 1879. – 32 с.
46. Мечников И. И. О пищеварительных органах пресноводных турбеллярий / И. И. Мечников // Зап. НОЕ. – 1877. – Т. 5, вып. 1. – С. 3–12.
47. Мечников И. И. Отчет о заграничной командировке в 1879–1880 гг. / И. И. Мечников // Зап. ИНУ. – 1880. – Т. 31. – С. 283–292.
48. Мечников И. И. Очерк воззрения на человеческую природу / И. И. Мечников // Вестн. Европы. – 1877. – Т. 28, кн. 4. – Ст. 537–560.
49. Мечников И. И. Письма (1863–1916) / И. И. Мечников ; под ред.: А. Е. Гайсиновича, Б. В. Лёвшина. – М. : Наука, 1974. – 296 с.
50. Мечников И. И. Страницы воспоминаний : сб. автобиогр. ст. / И. И. Мечников. – М. : Изд-во АН СССР, 1946. – 263 с.
51. Мечникова О. Н. Жизнь Ильи Ильича Мечникова / О. Н. Мечникова. – М. : Госиздат РСФСР, 1926. – 232 с.
52. Мечникова О. Н. О тазовой и плечевой дуге Хрящевых рыб : предварительное сообщение / О. Н. Мечникова // Зап. НОЕ. – 1879. – Т. 6, вып. 1. – С. 1–2.
53. Обзорение преподавания наук в императорском Новороссийском университете за 1865–1866 учебный год. – Одесса : [Б. и.], [Б. г.]. – 5 с.
54. Обзорение преподавания наук в императорском Новороссийском университете за 1866–1867 учебный год. – Одесса : [Б. и.], [Б. г.]. – 8 с.
55. Обзорение преподавания предметов в ИНУ в 1875–1876 акад. году // Зап. ИНУ. – 1875. – Т. 17. – С. 38–44.
56. Отчет Одесского государственного санитарно-бактериологического института им. И. И. Мечникова за 1925–1926. – Одесса : Изд-во. Одес. бактериол. ин-та, 1927. – 114 с.
57. Отчет профессора И. Мечникова о командировке его с ученой целью за границу в 1870 году // Зап. ИНУ. – 1871. – Т. 7. – С. 175–189.
58. Памятная книжка Одесского градоначальства на 1878 год // Изд. Одес. статист. ком. – Одесса : Тип. Л. Нитче, 1878. – 165, VI с.
59. Памятная книжка Одесского градоначальства на 1880 год // Изд. Одес. статист. ком. – Одесса : Тип. Л. Нитче, 1879. – 216 с.
60. Петрюк П. Т. Илья Ильич Мечников: биографические, научные и психиатрические аспекты (к 165-летию со дня рождения) / П. Т. Петрюк, И. Ю. Кучма, В. И. Резник // *Annals of Mechnikov Institute*. – 2010. – № 2. – С. 53–62.
61. Письма А. О. Ковалевского к И. И. Мечникову (1866–1900) / АН СССР, Арх. ; под общ. ред. Ю. И. Полянского ; отв. ред. Г. А. Князев, Б. Е. Райков. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 312 с.
62. Протокол 2-го общего собрания ..., 26 августа 1883 г. // Протоколы 7-го съезда рус. естествоиспытателей и врачей в Одессе. – Одесса : Тип. П. А. Зеленого, 1883. – С. 14–22.
63. Протокол 4-го очередного заседания НОЕ 8-го апреля 1872 г. // Зап. НОЕ. – 1873. – Т. 2, вып. 1. – С. 132–134.
64. Протокол 6-го заседания зоолого-антропологической секции, 26 августа 1883 г. // Протоколы 7-го съезда рус. естествоиспытателей и врачей в Одессе. – Одесса : Тип. П. А. Зеленого, 1883. – С. 1–4.
65. Протокол 9-го соединенного заседания секций медицины и зоологии, 26 августа // Протоколы 7-го съезда русских естествоиспытателей и врачей в Одессе. – Одесса : Тип. П. А. Зеленого, 1883. – С. 1–2.
66. Протокол заседания НОЕ 26-го февраля 1877 г. // Зап. НОЕ. – 1877 – Т. 4, вып. 2. – С. 4–6.
67. Протокол заседания НОЕ 4-го ноября 1877 г. // Зап. НОЕ. – 1879. – Т. 6, вып. 1. – С. 1–2.
68. Протоколы заседаний совета ИНУ [10.04.1867] // Зап. ИНУ. – 1867. – № 2. – С. 1–15.
69. Протоколы заседаний совета ИНУ [29.04.1867] // Зап. ИНУ. – 1867. – № 2. – С. 15–29.
70. Протоколы заседаний совета ИНУ [19.01.1870] // Зап. ИНУ. – 1870. – Т. 5. – С. 1–191.

71. Протоколы заседаний совета ИНУ [18.01.1873] // Зап. ИНУ. – 1874. – Т. 13. – С. 1–86.
72. Протоколы заседаний совета ИНУ [20.03.1875] // Зап. ИНУ. – 1875. – Т. 17. – С. 1–125.
73. Протоколы заседаний совета ИНУ [07.12.1878] // Зап. ИНУ. – 1878. – Т. 26. – С. 111–170.
74. Протоколы заседаний совета ИНУ [09.02.1878] // Зап. ИНУ. – 1879. – Т. 27. – С. 1–125.
75. Протоколы заседаний совета ИНУ [06.10.1878] // Зап. ИНУ. – 1879. – Т. 28. – С. 77–137.
76. Протоколы заседаний совета ИНУ [02.11.1878] // Зап. ИНУ. – 1879. – Т. 28. – С. 77–137.
77. Протоколы заседаний совета ИНУ [08.02.1879] // Зап. ИНУ. – 1880. – Т. 29. – С. 1–112.
78. Протоколы заседаний совета ИНУ [22.05.1882] // Зап. ИНУ. – 1883. – Т. 35. – С. 1–258.
79. Протоколы заседаний совета ИНУ [31.05.1882] // Зап. ИНУ. – 1883. – Т. 35. – С. 1–258.
80. Протоколы заседаний совета ИНУ [20.08.1882] // Зап. ИНУ. – 1883. – Т. 35. – С. 1–258.
81. Протоколы 7-го съезда русских Естествоиспытателей и врачей в Одессе с 18-го по 28-е августа 1883 года. – Одесса : Тип. П. А. Зеленого, 1883. – 31, [437] с.
82. Пузанов И. И. Мемуары / И. И. Пузанов. – Одесса : Изд-во ВМВ, 2014. – Т. 2. – 520 с.
83. Раевский А. А. Отчет о занятиях в Париже по предохранительному прививанию сибирской язвы: окончание / А. А. Раевский // Тр. Императ. Вольного экон. о-ва. – 1883. – Т. 1, вып. 3. – С. 284–296.
84. Репяхов В. М. Введение в изучение медицинской зоологии / В. М. Репяхов. – Одесса : Экон. тип., 1905. – 70 с.
85. Ру Э. Письма к И. И. Мечникову и О. Н. Мечниковой (1888–1914) / Э. Ру. – М. : Наука, 1986. – 196 с.
86. Русские ведомости. – 1909. – 18 окт. (№ 239). – С. 77.
87. Савчук В. С. Естественнаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX ст. / В. С. Савчук. – Днепрпетровск : Изд-во ДДУ, 1994. – 232 с.
88. Севастьянов В. Д. Вклад І. І. Мечникова та О. О. Ковалевського в створення сільськогосподарської ентомології в Україні / В. Д. Севастьянов // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Біологія. – 2002. – Т. 7, вип. 1. – С. 314–319.
89. Семашко Н. А. Почетный академик Н. Ф. Гамалея: к 90-летию со дня рождения : речь на торжественном собрании 2-го Московского медицинского института, 17 февраля 1949 г. / Н. А. Семашко. – 2 с. – Отд. отт. из: «Личный архив семьи Я. Ю. Бардаха».
90. Сеченов И. М. Автобиографические записки / И. М. Сеченов. – М. : Изд-во АН СССР, 1945. – 178 с.
91. Скрипченко Г. С. Одесский научно-исследовательский институт вирусологии и эпидемиологии им. И. И. Мечникова / Г. С. Скрипченко // Очерки развития науки в Одессе. – Одесса, 1995. – С. 347–353.
92. Справка о командировках и отпусках в учебное время гг. преподавателей по кафедре зоологии // Заседание [совета ИНУ] 2 декабря 1882 г. // Зап. ИНУ. – 1883. – Т. 36. – С. 317–320.
93. Тимирязев К. А. Сочинения / К. А. Тимирязев. – М. : Сельхозгиз, 1939. – Т. 8. – 517 с.
94. Тишков А. А. У истоков геронтологии [послел. и примеч] / А. А. Тишков // Мечников И. И. Этюды оптимизма. – М., 1987. – С. 277–313.
95. Третьяков Д. К. Мечников як зоолог: до сторіччя з дня народження Іллі Ілліча Мечнікова (1845–1945) : доповіді, зроблені на ювілейному засіданні АН УРСР / Д. К. Третьяков. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1945. – С. 8–15.
96. Третьяков Д. К. Нарис історії кафедри зоології [Рукопис] / Д. К. Третьяков. – Одеса, [1940]. – 27 арк.
97. Труды 7-го обл. энтомол. съезда в Одессе. – Одесса, 1887. – С. 1–62.
98. Труды Первого съезда русских естествоиспытателей в С.-Петербурге, происходившего с 28 декабря 1867 по 4 января 1868 г. – СПб. : Тип. Императ. Акад. наук, 1868. – 1070 с.
99. Учебный план Физико-математического факультета ИНУ на 1880–1881 учебный год // Зап. ИНУ. – 1882. – Т. 33. – С. 38.
100. Учебный план Физико-математического факультета ИНУ на 1881–1882 учебный год // Записки ИНУ. – 1882. – Т. 33. – С. 38.
101. Ученые – исследователи Калмыкии (XVII – начало XX вв.) : биобиблиогр. указ. / сост. и предисл.: П. Э. Алексеевой, Л. Ю. Ланцановой. – Элиста : Калм. кн. изд-во, 2006. – 251 с.
102. Ценковский Л. С. О заражении личинок жука грибною болезнью / Л. С. Ценковский // Протоколы и доклады особого совещания представителей земств, созванного для обсуждения вопроса о хлебном жуке в Одессе 28 февраля – 6 марта 1881 г. – Одесса : Тип. Л. Нитче, 1881. – С. 63–71.

103. Чеснова Л. В. И. И. Мечников и зоология / Л. В. Чеснова // Вестн. зоологии. – 1996. – № 3. – С. 77–81.
104. Штрайх С. И. И. Мечников о развитии естествознания в России / С. Штрайх // Природа. – 1917. – № 1. – С. 111–115.
105. Щастный С. М. Одесский бактериологический институт за 40 лет : речь в торжественном заседании Научной конференции Института 12/IX 1926 / С. М. Щастный // Отчет Одес. гос. санит.-бактериол. ин-та им. И. И. Мечникова за 1925–1926. – Одесса : Изд-во Одес. бак. ин-та, 1927. – С. 5–16.
106. Metchnikoff O. Contribution à l'étude de la vaccination charbonneuse / O. Metchnikoff // Annales de l'Institut Pasteur. – 1891. – Т. 5. – Р. 146–157.
107. Metchnikoff O. Note sur l'influence des microbes dans le développement des têtards / O. Metchnikoff // Annales de l'Institut Pasteur. – 1901. – Т. 15. – Р. 631–634.
108. Metschnikoff E. Embryologische Studien an Medusen. Ein Beitrag zur Genealogie der primitiv-Organen. Mit 9 Holzschnitten und einem Atlas enthaltend 12 Lithographirte Tafeln / E. Metschnikoff. – Wien : Alfred Hölder, 1886. – VI, 159 p.
109. Metschnikoff E. Embryologische Studien an Medusen. Ein Beitrag zur Genealogie der primitiv-Organen. Atlas, Enthaltend 12 Lithographirte Tafeln / E. Metschnikoff. – Wien : Alfred Hölder, 1886. – [13] Bl., 12 Taf.

РОЗДІЛ 4

Філософсько-методологічні та світоглядні обрії науково-теоретичної спадщини та життєтворчості Іллі Мечникова

Звернення до корпусу філософсько-методологічних ідей та інтуїцій Іллі Мечникова, до характеристики його світогляду, картини світу, яку він створив та відстоював всім своїм життям, у повноті власної екзистенції здійснюємо за допомогою слова «життєтворчість» разом з усталеним і нейтральним терміном «спадщина». Адже І. Мечников, обґрунтовуючи майже кожен зі своїх базових ідей, «ставив на кін» власне життя у повній відповідності базовій настанові філософії, витоки якої знаходимо у давній античній традиції «любомудрія»: єдність мислі та життя (Logos-Ergon), актів думки та життєвих вчинків, синтез теоретичної та практичної філософії. В цьому сенсі він, безумовно, Філософ *par excellence*.

В основі мечниковської теорії ортобіоза – організації правильного життя – свідомий експеримент над власним життям. В лексиконі сучасного «перформативного повороту» це не стільки експеримент, скільки перформанс, спектакль, ризикована гра у відповідальному значенні цього слова, навіть провокація, яку не завжди розуміли сучасники. В їхньому розумінні він часто займав мерехтливу позицію між генієм та шарлатаном. І на це звинувачення у певній несерйозності спробуємо відповісти зі смислового горизонту нашої епохи, бо багато в чому, «вчений-дивак», якого не завжди розуміли сучасники, стає нашим співрозмовником, тому що його ідеї багато в чому випередили свій час.

Ще одне попереднє зауваження щодо жанру цього розділу: це – етюд. Саме в такому жанрі написано головні філософські твори І. Мечникова – «Етюди про природу людини» та «Етюди оптимізму». Етюд не претендує на повноту й системність, він неминуче фрагментований і лише силуетний, але завдяки цьому не втрачається головний смисловий лейтмотив, який позначено на початку.

Слід сформулювати попередні зауваження щодо етюдного підходу самого І. Мечникова, які дозволять краще зрозуміти смисл і архітектуру його текстів. Етюд (фр. *etude* – вчення, вивчення, від лат. *studium*) у будь-якій сфері творчості: мистецькій, літературній, науковій, постає, як мінімум, у трьох значеннях. По-перше, в ньому відпрацьовуються технічні прийоми, майстерність («техне»); по-друге – він вирішує одне локально поставлене завдання; по-третє, етюд не стільки фрагментує свій об'єкт, скільки є начерком обраного об'єкта в його цілісності, начерком-форсайтом, тому що етюд в такому значенні є прелюдією майбутнього твору. Всі ці аспекти представлено в корпусі філософських праць вченого: і відпрацювання «техне», і методологія раціонального наукового мислення, переважно сциентистського, його прийомів та технік; і вірність одній темі – ортобіоз – теорія правильного гармонійного життя, найважливішою складовою якої є вчення про старість; і, безумовно, голістичність, всеохопність. Його етюди – це силуети, начерки, абриси вчення про Всесвіт, про Натуру, «Фюсис» в її синтетичній єдності. Він твердою рукою майстра-художника створює, ніби малює одним жестом контур «Фюсиса», вищим результатом еволюції якого є Людина, бо саме в ній його елементи стають «благородними», як сам Всесвіт. Саме цю етично-естетичну характеристику надає вчений, коли характеризує мозок людини, її вищі психічні процеси, засади її свідомості.

І це не тільки стратегія та методологія дослідження, це – маніфестація власного світоглядного кредо, власної картини світу, яка є космологічною, ноосферичною, синергійною за своїм характером. Сучасною мовою можна позначити її як інваріантну онтологію – уявлення про те, що весь Всесвіт на всіх рівнях організації живого (від найпростіших організмів через рослинний і тваринний світи і до людини) підпорядкований базовим фундаментальним законам, які неможливо ігнорувати ані теоретично, ані в практиці повсякденного життя в усіх його дрібницях.

Безумовно, тут є загроза редукціонізму, біологічного редукціонізму, перш за все. І цієї загрози І. Мечникову не вдалося повністю запобігти. Проте сьогодні в нашому сучасному світі, де глобальні цивілізаційні процеси, кризи, виклики, загрози дивним чином супроводжуються фрагментованим, атомізованим мисленням, відсутністю цілісних картин світу, кризою великих теорій, «смертю метанаративів», когнітивною дріб'язковістю та вразливо-песимістичною чуттєвістю «дражливого суб'єкту» (С. Жижек), що втрачає свою суб'єктність, глобалізації, людина відповідає глокалізацією, капсулюванням у власних локальних ідентичностях і культурних гетто. І в цій ситуації, багато в чому архаїчна, наївна, занадто оптимістична та самовпевнена філософія Іллі Мечникова, але філософія, яка маніфестує інтуїцію благої й благородної всеєдності світу є своєрідною терапією, антропорятівною ідеєю для людства. А саме

до людства він звертається, хоча й фіксує кризу ідеї вселюдства в сучасній йому науці та культурі. В цьому він подібний до творців ноосферних вчень Тейяра де Шардена та Володимира Вернадського.

Етюди І. Мечникова парадоксальним чином енциклопедичні. Він залучає широке коло різних дисциплінарних галузей природознавства того часу, звертається до філософії, гуманітарних знань, літератури та мистецтва. Якщо було б створено іменний покажчик до його філософських творів, то він би склав окремий товстий том (до речі, це завдання для підготовки академічного зібрання творів, яке слід було би виконати в сучасній Україні).

Ще одне необхідне попереднє зауваження. Фокус цього ювілейного видання – Ілля Мечников в Одеському університеті. Це 1870–1882 роки. Головні філософські твори написано у паризькі роки «Етюди про природу людини» (1903), «Етюди оптимизму» (1907), «Сорок років пошуку раціонального світогляду» (1913). Як пов'язані зрілі філософські ідеї з одеськими роками? Про це сам автор висловлюється достатньо стисло. Американський дослідник і публіцист Чарльз Кінг висловлює найбільш усталену відповідь у своїй книзі «Одеса: велич і смерть у місті мрій» [25]: «роки, проведені в Одесі стали найбухливішими в його довгому та сповненому подіями житті. За найсумніше десятиріччя особистого життя в місті, де він оселився, Мечников сформулював теорію інфекційних захворювань і фагоцитозу, це були основні теми його наукової діяльності» [25, р. 151].

Одеса і її головний Університет неодноразово ставали для знаменитих вчених не часом слави та величі, а періодом випробувань, які вони творчо долали вже в інших локусах, переважно, столичних. Члени цього авторського колективу, працюючи над книгою про одеські роки видатного філософа та психолога М. Грота [13], прийняли формулу, яка увійшла до назви – «напередодні апогею» (В. Хмарський). Можна в певному сенсі віднести цю формулу і до І. Мечникова, але з одним уточненням щодо «напередодні», бо до апогею слави та визнання вченому було ще далеко. Ще багато років після Одеси він переплавляв свій одеський, університетський досвід в ті наукові результати, які було визнано світом і відзначено Нобелівською премією в галузі біології та медицини за роботи про імунітет у 1908 році. Виходячи з принципу єдності й цілісності життєтворчості, вважаємо, що філософсько-методологічні ідеї, принципи, теоретичні побудови І. Мечникова мають «відображення» одеського періоду.

Сама настанова на єдність філософського та природничо-наукового знання, те що у XX столітті стали називати міждисциплінарністю, була характерна для розвитку філософії в Одеському університеті. В серії «Наука в Одеському університеті...» вийшло два томи, присвячені видатним філософам – Миколі Гроту (1852–1899), який працював у Уні-

верситеті в 1883–1886 рр., та Миколі Ланге (1858–1921) [15]. Кожен з цих філософів, сучасників Іллі Мечникова здійснив у дослідженнях поєднання теоретичної філософії та емпіричної, експериментальної науки, їхня синтеза часто була суперечливою, драматичною, небезпроблемною, обмеженою «духом часу», але вкрай актуальною та перспективною з точки зору сучасної науки. М. Грот здійснює реформу логіки, тлумачить її як розділ психології, а людське мислення вважає цілком природним процесом, зосереджується на психодинаміці пізнавальної діяльності. Він створює нову метафізику – так званий монодуалізм, де засадою пізнання духовної субстанції є експериментальна психологія. М. Ланге також інтегрує філософію та логіку, він є першим в Російській імперії перекладачем «Першої аналітики» Арістотеля (1894) та одночасно засновником в Одесі першої лабораторії експериментальної психології у Російській імперії (1896) – ще один одеський пріоритет на кшталт мечниковської Одеської бактеріологічної станції (1886). Він формулює закон перцепції, важливий для розуміння єдності чуттєвого та логічного пізнання. В цьому контексті І. Мечникова, М. Грота, М. Ланге можна поставити в один ряд вчених-філософів Одеси і додати вже нашого сучасника Авеніра Уйомова (1928–2012) – всесвітньо відомого творця загальної параметричної теорії систем (ЗПТС), яка інтегрувала природниче й філософське знання. Це певний начерк до просопографічного портрету одеської філософії, яка тяжіла до різних видів синтезу.

Як було зазначено вище, свої філософські праці Ілля Мечников написав у паризький період життя. Це «Етюди про природу людини» (Париж, 1903) [28] та «Етюди оптимізму» (Париж, 1907) [27]. Також в 1913 році виходить збірка статей вченого «Сорок років шукання раціонального світогляду» [10]. Достатньо великі за обсягом «Етюди...» виходять спочатку французькою мовою, а через декілька років після першої публікації з'являються переклади російською, які зробила дружина Мечникова Ольга. І. Мечников спеціально наголошує на перевагах першого виходу книг французькою в Парижі: якби ці праці виходили в Російській імперії, зазначає вчений, він би не міг висловлюватися так відверто та вільно, багато тем не вдалось би навіть порушити. І. Мечников зазначає у вступі до «Етюдів про людську природу», що перші публікації, в яких висловлювались головні ідеї про природу людини, про притаманні їй біологічні дисгармонії та їхній зв'язок з культурними факторами, з'явилися ще в 1870-ті роки. А перша частина «Етюдів» взагалі є переробленою першою частиною начерків-поглядів на людську природу, створених в Одесі й опублікованих у «Віснику Європи» в 1877 році [11, 2–3]. Це свідчить про те, що вчений від початку своєї наукової творчості порушував фундаментальні філософські питання щодо тем своїх емпіричних досліджень.

На жаль, його філософські погляди є найменш вивченими в мечниковознавстві. Тематичних публікацій, присвячених реценції філософії І. Мечникова у вітчизняній та світовій літературі не знайдемо. В радянські часи в Україні вийшли роботи члена-кореспондента АН УРСР Д. Х. Острянина, директора Інституту філософії НАН України (1952–1962), головного редактора перших у вітчизняній історії «Нарисів історії філософії на Україні» (1966), в яких філософський світогляд вченого було представлено суто матеріалістичним та атеїстичним, спрямованим на боротьбу з ідеалізмом та релігією в біології та природознавстві [16, 17, 18]: «І. І. Мечников не завжди називав свої погляди матеріалістичними, але він був войовничим матеріалістом, борцем за науковий матеріалістичний світогляд проти всіх форм ідеалізму, містики і мракобісся» [17, с. 5–6]. Така однобічна та ідеологічно ангажована оцінка потребує суттєвого корегування. В пострадянській Україні І. Мечников як філософ залишився в тіні. Його ім'я не згадано в єдиному поки що біобібліографічному словнику «Філософська думка в Україні» (2002), який було створено найкращими вітчизняними істориками філософії (Інститут філософії імені Г. Сковороди НАНУ та Києво-Могилянської академії) [17, с. 5–6]. Після виходу цього словника пройшло понад 20 років. Прийшов час його поновити з обов'язковим включенням в нове найсучасніше видання статті про Іллю Мечникова.

Зарубіжні публікації про філософські погляди І. Мечникова також нечисленні. На Заході добре відома книга Олександра Безредки (1870–1940), одесита, біолога-імунолога, учня Іллі Мечникова, який також працював в інституті Пастера в Парижі й після смерті свого вчителя очолив Пастерівську лабораторію. В його «Histoire d'une idée l'oeuvre de E. Metchnikoff. Embryogénie. Inflammation. Immunité. Sénescence. Pathologie. Philosophie» («Історія однієї ідеї у творчості І. Мечникова. Ембріогенез. Запалення. Імунітет. Старіння. Патологія. Філософія») (1921) одна з глав присвячена саме мечниковській філософії [24]. Також заслуговує на увагу стаття Анни Берман «Про фагоцити і людей: відповідь Толстого Мечникову та релігійна мета науки», в якій розглядається світогляд Іллі Мечникова та Льва Толстого, їхня взаємодія та полеміка [24]. Про труднощі сприйняття філософії І. Мечникова на батьківщині й не тільки йдеться в книзі Семена Залкінда «Ilya Mechnikov: His Life and Work» [33]. Також згадаємо дослідження Л. Черняк, А. Таубер та Л. Віханської (L. Chernyak, A. Tayber, L. Vikhanski) [31, 32].

Тому актуальним завданням залишається аналіз філософії І. Мечникова, якого вважали одним з найбільш філософськи мислячих вчених-природознавців того часу. Здійснимо тут занурення до одеської лабораторії філософських ідей видатного вченого. Сам І. Мечников в «Етюдах оптимізму» згадав свою промову на відкритті з'їзду природознавців та лікарів

в Одесі в 1883 р., а потім спеціально відбирав її серед інших своїх невеликих за обсягом наукових статей та текстів для останньої збірки, в якій підсумовує 40-річний шлях пошуку раціонального світогляду [10, с. IV].

У вітальній промові в 1883 році І. Мечников зазначав, що на першому плані в обговоренні зібрання мають бути не стільки прикладні, поточні практичні справи, скільки запити сфери чистої теоретичної університетської науки. «Я особливо висуваю суто теоретичний напрям, анітрохи не боячись заперечення, настільки часто повторюваного у нас, що теоретична наука представляє для нас недозволену розкіш, що потрібно займатися лише прикладними галузями природознавства, які безпосередньо призведуть до збільшення матеріального добробуту. Віддаючи належне прикладній науці... Потрібно пам'ятати, що у людини існує непереборна потреба у свідомому ставленні до навколишнього світу й до себе... зміцнити прапор теоретичного природознавства» [10, с. 202].

Цей мотив теоретичної науки як недозволеного багатства анітрохи не занепав, а лише посилювався у наш час, що завдало чимало проблем науці та суспільству. Тому заклик видатного вченого «зміцнити прапор теоретичного природознавства» і взагалі всієї теоретичної науки не втратив актуальності. Вже в одеський період філософсько-методологічні та світоглядні завдання, які Ілля Мечников ставить перед теоретичним природознавством величезні та амбітні. У нього обґрунтована претензія на формування природничої етики, етики та соціології, на голістичне науковчення. Йому близький проект «соціальної фізики» та «соціальної біології», перших канонів побудови соціологічного знання, що їх запропонували Огюст Конт і Герберт Спенсер. Останнього він згадує в цій промові як «дивовижного мислителя», еволюціоніста, на ідеї якого насамперед варто спиратися.

У знаковій одеській промові І. Мечников стверджує, що саме сучасний йому період – це час величезних успіхів науки і водночас час виявлення колосальних перешкод на шляху до загального блага. Він підіймає не лише «прапор теоретичного природознавства», а й стяг «раціональної етики». Так у його світогляді ці дві позиції постають у невід'ємній єдності. Без натуралістичного обґрунтування, на його погляд, неможливо побудувати раціональну етику. Таким чином, І. Мечников безумовно був яскравим і безкомпромісним представником потужної багатовікової традиції натуралізму в філософській етиці. А без морально-етичного та суспільно-культурного горизонту теоретична наука не виконає своїх загальнолюдських завдань, головне з яких – спільне благо та гідність індивідуального життя.

Спираючись на проект створення раціональної етики, що вибудовується на біологічних підставах Г. Спенсера, І. Мечников має намір усунути недоліки та однобічності його еволюціонізму. Він відштовхується від

основного принципу дедуктивної етики Г. Спенсера – принципу «повноти життя», що базується на біологічних даних. Вчений стверджує, що у такому вигляді цей принцип є лише парафразом формули «природного життя», моделлю етичних вчень XVII–XVIII ст. і навіть давньогрецької ідеї гармонійного життя. Концепти «повнота життя» і «природне життя» здаються йому «еластичними до непридатності» [10, с. 203] через відсутність чітких критеріїв. Майбутнє повноцінне вчення про ортобіоз – це відповідь на вразливості колишніх концепцій. Вчення про ортобіоз стає практикою, вірніше сукупністю конкретних практик, технік, кількісних методик, що долають «еластичність».

Далі І. Мечников робить важливі зауваження щодо своїх методологічних презумпцій. «Сучасне природознавство не в змозі скільки-небудь встановити принципи теоретичної та прикладної етики і залишається поки що лише більше зміцнитися у своєму скептицизмі» [10, с. 204], стверджує Мечников і захищає позиції скептицизму. Ця настанова стримує самовпевненість, вносить обережність у судження, веде до терпимості. Треба сказати, що загальні принципи теоретичної та практичної етики не встановлено й досі, а позиції скептицизму ще більше зміцнилися, причому настільки, що сучасна етика гранично релятивізується і взагалі відмовляється від встановлення загальних принципів аж до відмови від можливості досягнення моральної істини як такої (на цій відмові багато в чому базується «дискурс постправди»).

І. Мечников вітає зростання скептицизму та послаблення нетерпимості та фанатизму в сучасних йому природничих науках і у зв'язку з цим пропонує ієрархію наук про людину («антропологічних наук»). Він називає «соціологію (етику та політику)», об'єднуючи ці науки в нероздільну тріаду, «молодшою сестрою» медицини в антропологічному значенні. Він дорікає «молодшим сестрам», яких в сьогоденнішньому дисциплінарному ландшафті розташовано в локусі гуманітарного знання, в тому, що вони ще більше ніж природознавство та медицина впевнені в непорушності своїх принципів, які насправді побудовані на піску. Він закликає культивувати «широкий скептицизм» і в цих науках, який допоможе виробити «соціологічну терпимість» і «навчить прямо дивитися в очі істині, не відхиляючись від її наслідків, і, принаймні, по можливості прибрати з етичної фармакопеї *«medicamenta herioca»* (сильнодіючі ліки – авт.)» [10, с. 204]. Набагато пізніше в «Етюдах оптимізму» вчений уточнив, що мав на увазі припинення політичного кровопролиття [12, с. IV].

Формулюється кредо: «Теоретична розробка питань природознавства (у найширшому розумінні) може дати правильний метод до пізнання істини й вести до встановлення завершеного світогляду, чи принаймні, наскільки це можливо, наблизитися до нього» [10, с. 205]. Фінал промови піднімається на рівень літературно-мистецького, поетичного та роман-

тичного пафосу: «Є часи, коли передовики, подібно до Фауста, тікають від науки до життя; але є й інші, коли не знайшовши в житті належного задоволення, саме через те, що називають складністю життя, і що знову-таки зводиться на неповноту і нестійкість етичних основ, вони повертаються в науку зі схиленою головою, вже не вимагаючи від неї так багато, як колись. Мені здається, що такий період вже не за горами; для того щоб блудні сини не повернулися до порожнього дому, ми повинні прибрати його і внести в нього пожвавлення» [10, с. 205].

Глибинний імпульс цієї патетичної частини майже той самий, що формував засади широкого філософсько-світоглядного руху в європейській думці, який пізніше отримав назву «філософія життя», *Lebensphilosophie*. Однією з найголовніших презумпцій «філософії життя» була незбагненність життя, його невимовність. «*Individuum est ineffabile*» – так позначав цей принцип один із зачинателів «філософії життя» В. Дільтей, маючи на увазі під *Individuum* унікальне, одиничне життя. «*Est ineffabile*» (невимовність) В. Дільтея перегукується зі «складністю життя» І. Мечникова, при цьому у нашого співвітчизника життя постає як єдність усіх його рівнів. Філософія життя формувалася відразу у двох модусах – культурно-історичному (Ф. Ніцше, В. Дільтей, Г. Зіммель, О. Шпенглер та ін.) та віталістському (А. Бергсон, Л. Больк, Л. Клагес, Л. Фробеніус та ін.). Цей поділ є достатньо умовним, він лише позначає полюси впливового ідейного руху, до якого можна уналежнити і І. Мечникова.

При цьому також не варто поспішати одразу і беззастережно відносити І. Мечникова лише до партії «віталістів», хоча для цього, безумовно, є підстави. Уважне прочитання всього корпусу філософських текстів вченого засвідчує, що чим далі, тим більше він тяжів до осмислення законів універсуму культури та до застосування саме в цьому полі вчення про ортобіоз. Досвід XX–XXI століть демонструє, що «віталістське», медико-біологічне вирішення проблеми старості та досягнення активного довголіття мало що дає, якщо не створено соціокультурних, цивілізаційних умов для плідної реалізації створених сучасними біомедичними технологіями можливостей. Ми окреслили головні ідеї цієї короткої, але ємної одеської промови на з'їзді природознавців, сенс і інтенції якої не втратили актуальності і в наші дні.

Для вивчення генеалогії філософського світогляду І. Мечникова важливі й інші, вже більш дисциплінарно спеціалізовані статті, створені в одеський період. Першою за змістом у підсумковому збірнику 1913 року представлено статтю «Виховання з антропологічної точки зору», раніше опубліковану у «Віснику Європи» 1871 року. Її огляд допоможе краще зрозуміти, з яким філософсько-світоглядним та методологічним багажем прибуває до Університету молодий 26-річний науковець [5, 6].

У вступі до збірки 1913 року контекст цієї ранньої роботи характеризується так: песимістично налаштований, ще дуже молодий автор розвиває таку основну думку, що людський організм влаштований настільки погано, «що пристосування його до навколишніх умов є надзвичайно складним або навіть зовсім неможливим» [10, с. 19]. Як мінімум, дізнаємося, що до Одеси прибуває «песимістично налаштований» молодий вчений. В Одесі на нього чекають разом з високими досягненнями великі випробування, невдачі та втрати. Проте вони не посилили світоглядний песимізм, а створили основу для формування філософського оптимізму. Майже неможливе перетворення, метаноія – так давні греки називали «зміну розуму», радикальне внутрішнє перетворення особистості, у певному сенсі подвиг життєтворчості, назавжди залишиться таємницею І. Мечникова, яка тим не менш здатна зарядити антропорятивним філософсько-світоглядним оптимізмом вчених сьогодення та майбутнього.

У статті молодий вчений розглядає теорію природного виховання Ж.-Ж. Руссо й Г. Спенсера, критикує принцип «природного покарання» у його конкретних проявах, дає важливі педагогічні настанови. І далі переходить до критики базової філософської антропологеми «природної людини» [10, с. 29]. Він звертається до популярної ідеї Ж.-Ж. Руссо про те, що природа створила людину досконалою, пристосованою для найкращого життя, а цивілізація спотворила досконалу природу. Усунути антропологічне «псування» може, з погляду цієї позиції, лише «природне виховання», яке покликане бути тільки «тлумачем і служителем природи». І. Мечников протиставляє цій наївній та архаїчній педагогічній герменевтиці природи свій сциєнтистський підхід і наголошує, що «основне питання виховання настільки ж підпорядковано точній науковій розробці, як і багато інших питань із людського життя» [10, с. 30].

Вчений і сам демонструє приклад «точної наукової розробки», активно звертаючись до широкої емпіричної бази сучасної йому ембріології, анатомії, фізіології, етнографії, антропології (у тій її версії, яка сьогодні отримала найменування «культурна антропологія»), етології (науки про поведінку тварин, яка остаточно оформиться ближче до середини ХХ століття завдяки зусиллям Конрада Лоренца та Ніколаса Тінбергена). Цей об'ємний емпіричний матеріал слугує доказовою базою одного з головних теоретичних принципів І. Мечникова – принципу висхідної нерівноважності та дисгармонії людської природи (нерівномірний розвиток чуттєвих та вольових апаратів, нерівне відношення між бажаннями та силами), яка робить педагогіку «природного виховання» непридатною для практики. У пізніх філософських етюдах вчення про дисгармонію і гармонію набуде своєї завершеної форми.

У підсумковій збірці 1913 року представлено ще дві статті одеського періоду: «Нарис поглядів на людську природу» (1877) та «Боротьба

за існування у широкому розумінні» (1878) [4, 5, 8, 9]. У роботі «Нариси поглядів на людську природу» автор порушує питання про головний антропологічний концепт «людська природа» в контекст «всієї великої галузі «мистецтва» (етики та естетики в широкому розумінні) [9, с. 30]. Сьогодні можна замінити слово «мистецтва» на термін «філософія» і віднести оптику, обрану вченим до царини філософської антропології, яка дисциплінарно самовизначилася в корпусі людинознавства лише з 1920-х років завдяки зусиллям німецьких філософів Макса Шелера, Хельмута Плесснера, Арнольда Гелена та ін. Усередині інтегрального антропологічного дискурсу оформляються регіональні антропології – біологічна, етнічна, культурна, соціальна, педагогічна тощо. Від вченого-природознавця можна очікувати прихильності до біологічної (фізичної) та етно-расової антропології.

Безперечно, ці напрями антропології плідно розвиває І. Мечников. Проте вчений із широким культурним горизонтом звертається й до інших, начебто, несподіваних для нього галузей. Він звертається до сфери мистецтва й окреслює контури майбутньої антропології мистецтва, як у попередній роботі про виховання формулює кредо педагогічної антропології. «У сфері витончених мистецтв питання людської природи, становлячи частину загального питання відношення мистецтва до природи взагалі, вже займає одне з найперших місць» [9, с. 99]. Головною складовою зазначеного ставлення мистецтва до природи на всіх ступенях розвитку людства, від первісної стадії до цивілізаційної, є повсюдна практика виправлення людської природи, зовнішнього вигляду за допомогою мистецтва, вічний потяг естетичного подолання висхідної природної дисгармонії, «дивовижні зусилля» щодо виправлення свого зовнішнього вигляду. І знову доказовою базою є величезний етнографічний матеріал технік трансформації тіла у багатьох народів. З усіх технік особливо його приваблює штучна зміна форми голови, поширена по всій земній кулі. Різноманіття прийомів для вдосконалення людини в естетичному та практичному відношенні, характерне для «первісних народів» (в його лексиці) І. Мечников пояснює тим, що базовою антропологемою, що не отримала на ранній стадії розвитку цивілізації філософського оформлення, є погляд на природу людини як на щось недосконале й здатне змінюватися під впливом людської волі. Цій первісній антропологічній інтуїції він протиставляє вже філософськи оформлену антропологему давніх греків, яка збереглася і в наш час, – ідея досконалості людського тіла та поклоніння перед людською природою.

Ця ідея породжує етику особливого типу – метріопатію: погляд на мету морального життя як на прагнення до гармонії з природою. Стоїцизм пропонує іншу морально-антропологічну парадигму, де навпаки, виходячи з моральних постулатів, формулюється закономірність: переко-

нання в моральній слабкості та недосконалості людини веде до прийняття ідеї порочної, нерозумної основи в самій людській природі. Посилення цього мотиву відбувається в аскетичній традиції християнства, де дуалізм душі та тіла досягає апогею, а зневага до тіла й боротьба з плоттю виступає на перший план. Дуалістичну думку, що дійшла до спотворення та зневажання людських інстинктів, відображено й в християнському мистецтві, з його байдужістю до природної форми. Відродження еллінського духу у мистецтві та Реформація як релігійна революція постають проти середньовічного насильства над людською природою. Лютеранський світогляд постає як спроба синтезу християнських догматів та античних поглядів на людину. Розвиток природних сил постулюється як одне з головних призначень людини.

Далі І. Мечников звертається до філософії XVIII–XIX ст., яка вже власними ресурсами реабілітує гідність людської природи (Жан-Жак Руссо, Поль Анрі Гольбах, Вільгельм фон Гумбольдт, Чарльз Дарвін). Цей нарис вчений завершує виділенням двох базових точок зору на людську природу: «Одна з них охоплює погляди, за якими природа наша повинна бути джерелом і взірцем як для витонченого, так і для морального мистецтва; інша ж створює погляди, які не зупиняються на природних властивостях людини і яка, навпаки, спонукає його принижувати свою природу і змінювати її з певною метою» [9, с. 113]. Він вважає, що з погляду сучасного природознавства лише друга точка зору відповідає істинній природі людини.

Автор спирається на еволюційну модель: «Резюмуючи сказане про людську природу ми бачимо, по-перше, що вона містить більш-менш явні, або більш-менш збережені, або завмерлі сліди тваринних предків; по-друге, що людина, подібно до інших істот, підпорядкована законам мінливості і спадковості, і, по-третє, в її природі помічається і самою людиною відчувається більш-менш різкий розлад між тим, що є, і тим, до чого вона прагне. Таким чином, природа наша виявляється мінливою та дисгармонійною відносно наших прагнень» [9, с. 117]. Базове слово у філософському лексиконі І. Мечникова – «дисгармонія» – вперше з'являється лише в кінці одеського нарису, а вже в пізніх «Етюдах» наявне від початку.

«Можна стверджувати, що вид *Homo Sapiens* належить до видів, що ще не цілком встановилися і не повністю пристосувалися до умов існування. Успадковані ним інстинкти втратили свою первинну силу, стали хиткі, тоді як розум, який має зайняти їхнє місце, ще мало розвинувся й зміцнів. Звідси роздвоєння і розлад, що з такої ранньої пори звернули на себе увагу людства» [9, с. 119]. А ось ідея недобудованості, недооформленості людини, її відкритості, що була висловлена в 1870-ті роки, стала базовою для філософської антропології XX–XXI століття. У цій настано-

ві відбувається радикальне переосмислення ідеї унікальності людини – від унікальності зі знаком плюс (людина – найдосконаліша істота, наділена розумом, «цар природи») до унікальності зі знаком мінус («хвора тварина» за Ніцше, найбільш вразлива, неповноцінна, невикорінена істота в природі).

Природознавець, знавець філософії, який прагне не тільки бачити факти, а й відкривати сенси, привносить додаткові аргументи та обґрунтування в цю парадигму мислення про людину з глибини її вразливості, недосконалості, недовершеності, трагічного дуалізму. У цій роботі ідея двоїстості природи людини песимістично забарвлена через поетичні рядки Дж. Байрона («Манфред»): «...ми двоїстою натурою гармонію природи ображаємо» [9, с. 119] (людина як образа природи). Антропологія, етика та естетика утворюють в тексті єдиний комплекс ідей. Ця синтетична єдність дослідницької оптики, що була сформульована в одеський період, стала засадою майбутніх «Етюдів про людську природу». Погляди І. Мечникова на практиці тіла та їхній глибинний зміст у світогляді народів на всіх стадіях розвитку можуть зробити істотний внесок у сучасні дискусії про антропотехніку, б'ютифікацію, штучне конструювання тілесності за допомогою грандіозних ресурсів сучасних біомедичних технологій.

Однак не тільки синтетичною єдністю ідей важлива ця робота. Теорія має втілитись у практику науки та конкретної життєтворчості. Переконання в існуванні органічного розладу в людській природі не фінальна точка, а точка старту практик удосконалення життя. Це лише початок і підстава для прикладного знання (мистецтва в широкому значенні), яке має штучним шляхом гармонізувати існування людини. Це мистецтво у широкому сенсі, як називає його І. Мечников, має подолати недосконалість антропотехнік штучної трансформації тіла у давніх народів. Прикладом людського мистецтва, яке перевершує природу та сприяє гармонізації, І. Мечников називає музику. Так, у майбутньої теорії ортобіозу з'являється музична інтонація. За спогадами сам Ілля Мечников із усіх видів мистецтв був найбільш чутливим до музики. У дитинстві він із захопленням слухав, як його мати Емілія Львівна грала Моцарта та Бетховена. Надалі музика супроводжувала його повсюди, допомагала переносити всі життєві негаразди [19, с. 104].

Своє світовідчуття І. Мечников протиставляє «еллінському фаталістичному натуралізму», яке упокорюється перед недосконалістю людської природи. Чим відповідає вчений, який утвердився завдяки точному емпіричному та експериментальному знанню у своєму песимізмі, цій фундаментальній дисгармонії людської буттєвої структури? Його відповідь – оптимістична програма перетворення людської природи, виправлення та покращення її. У цьому контексті загальна тональність світогляду І. Мечникова може бути позначена оксюмороном «песимістичний опти-

мізм» або «оптимістичний песимізм». Він намагається «висунути активний чинник волі на відповідну йому арену і не придушувати численних і настільки дорогих людині прагнень на підставі лише того, що вони не можуть бути поєднані з природою людини в цей момент» [9, с. 120]. Він зазначає, що «в людському світі свідомість і воля є факторами процесу підбору, який у світі інших організмів справляється без них, і основний розлад усувається за допомогою самої людини, найактивнішої з усіх живих істот» [19, с. 121]. Віталістичний активізм і проєктивізм поки що сформульовані як базові засади для конкретної програми дій. Саму ж програму ортобіозу зі специфічними техніками, інструкціями, рецептами буде вибудовано пізніше, на її розробку та перевірку більшості рекомендацій на самому собі підуть десятки років життя. Термін «ортобіоз» в одеському тексті не застосовується.

Наступна праця одеського періоду – «Боротьба за існування в широкому сенсі» (1878) [4, 5]. У цій статті вчений здійснює екскурс у теорію боротьби за існування як базового принципу еволюції та життєдіяльності на всіх рівнях живої природи – рослини, тварини, людина як біологічна істота. Він дає широку панораму проявів цього закону, найбільшу увагу приділяє його реалізації у соціально-історичному розвитку людства. Винесене у назву словосполучення «боротьба у широкому сенсі» спеціально пояснюється, наголошується на філософському характері дослідження [5, с. 125]. За неймовірно багатою емпіричною базою перед нами не стільки дослідження з біології, скільки розвідка у сфері етнографії, культурної, етнічної, расової антропології. Робота претендує на те, щоб зайняти місце в рубриці «психологія народів», запропонованій Вільгельмом Вундтом, або вивченням національної ментальності, з новим трактуванням поняття «ментальність», яку вводять вчені ХХ століття (французька школа Анналів, Люсьєн Леві-Брюль та багато інших), до яких належать спосіб мислення, психічний склад, культурні звички, архетипи, стереотипи, забобони, фобії народів. А концептуальні узагальнення тексту виходять на рівень геополітики та історіософії, де до кожного з цих найменувань доречно додати «біо» – біогеополітика, біоісторіософія, біологізаторська модель філософії історії.

Екскурс починається з основних постулатів теорії еволюції, наданих «представниками сучасного трансформізму» Чарльзом Дарвінім і Альфредом Воллесом, представлених у вченні Томаса Мальтуса. Ілля Мечников акцентує увагу на аналізі базових понять – «суперництво», «конкуренція» (пасивна та активна конкуренція), «існування». У зміст категорії існування він вносить потребу в самозбереженні (забезпечення їжею, уникнення ворогів, статеві та сімейні потреби тощо). Таким чином, існування визначається через категорію потреби. В першій частині викладу зафіксовано виключно вітальні потреби, далі вводяться потреби куль-

турні. Теоретичною презумпцією роботи є принцип, сформульований вже сучасними антропологами, принцип подвійної вітально-культурної детермінації потреб людини, що й становить її унікальність порівняно з іншими біологічними видами.

Не зайвим буде звернути увагу на підхід І. Мечникова не тільки з висоти сучасних теорій та дискурсів, а й з глибини історико-філософської традиції, звернувшись до вчення давньогрецького філософа Епікура. Сам І. Мечников його не згадує, хоча філософська ерудиція та начитаність у вченого-природознавця приголомшлива. Епікур розділив потреби на дві групи і виділив чотири їх типи. Він пропонує розділяти потреби таким чином: а) природні та неприродні; б) необхідні та ненеобхідні. Комбінація двох груп дає чотири типи потреб: природні та необхідні, природні, але не необхідні, неприродні, але необхідні, неприродні та не необхідні. На наш погляд, І. Мечников латентно використовує приблизно близьку систематику, враховуючи рухливість і нечіткість поділу природного та неприродного, необхідного і не необхідного. Слід зазначити, що ці чинники можна по-різному трактувати на рівні індивідів і на рівні спільнот.

І. Мечников формулює і загальний принцип щодо потреб: «у природі проявляється більше потреб, ніж засобів їх задоволення» [5, с. 128]. Він пов'язує цю закономірність з боротьбою за існування і «природним підбором»: «всі організми діють так чи інакше з метою досягнення цих засобів, таким чином, вступають у боротьбу, а за загальним законом, за яким немає двох істот, які є тотожними або перебувають за абсолютно однакових умов, предмет боротьби дістається одній зі сторін, що борються» [5, с. 129]. Переможцями виявляються істоти, найбільш пристосовані до цих умов («пристосовані переможці»). І. Мечников наголошує, що загального закону для характеристики переможного пристосування поки що не виявлено. Він критикує ідеї Ч. Дарвіна, який наголошував, що більша складність організації, великий ступінь мінливості – це і є фундаментальна умова перемоги, а природний відбір (у І. Мечникова – «підбір») призводить до вдосконалення організації цього виду («закон прогресуючої організації»).

Цей принцип він пропонує обмежити, додавши положення про те, що перемога в боротьбі за існування залежить як від особливостей сторін, що борються, так і від властивостей «навколишнього середовища» [5, с. 133]. Разом з тим, І. Мечников поділяє головні ідеї дарвінізму і наголошує: сутність дарвінізму, яка полягає у встановленні причинного зв'язку між боротьбою за існування та утворенням певних груп організмів, видів, пов'язаних загальними «формовими» ознаками, залишається «непорушним внеском у науку» [5, с. 131]. Таким чином, принципово він залишається в парадигмі дарвінізму, яка не втратила свого впливу і в наші дні.

У цій статті І. Мечников тільки на початку торкається загальнобіологічних засад боротьби за існування і далі його нарис вже перестає бути «широким», всеприродним. Буквально за 10 сторінок 80-тисторінкової роботи його увага повністю переключається на світ людей, на боротьбу рас і народів. При переході до цієї частини тексту, вчений ескізно намічає головні позиції: людина відрізняється особливою силою в боротьбі за існування; боротьба стає набагато інтенсивнішою і гострою у зв'язку з «таким енергійним діячем як людська культура» [5, с. 134].

Розмова про боротьбу за існування, з одного боку, звужується до людського світу, з іншого – безмежно розширюється до універсуму культури, продовжується в оптиці *sub specie* біокультурної (генно-культурної) коеволюції, біокультурного дрейфу, якщо використовувати сучасну термінологію. Переходячи до людини як суспільної істоти та соціального буття як нового рівня організації живого, І. Мечников розглядає більш складні стимули до боротьби за існування: перенаселення, суперництво через задоволення честоловства, різних примх, і навіть прагнення до хизування й розкоші. порушується питання про складність людського світу. «Стимули, що викликають боротьбу за існування, складні та різноманітні у всьому органічному світі, але ніде вони не доходять до такого ступеня ускладнення, як у межах людського роду» [5, с. 135].

Вже у другій половині ХХ ст. формується нова «загальнонаукова трансдисциплінарна програма дослідження процесів самоорганізації у системах різної природи (фізичних, хімічних, біологічних, технічних, соціальних тощо), як спільної дії елементів у середовищі у нерівноважному стані», яка отримала назву синергетика [2]. Саме в цьому напрямі концептуалізується поняття складності, нелінійності, нерівноважності. В цій протосинергетичній парадигмі, що лише формувалась в ті часи, працює І. Мечников. Зауважимо, що у сучасній українській філософії та методології науки сформувалася усталена синергетична школа. З усіх регіональних осередків Українського синергетичного товариства найбільш активно й плідно працювала одеська спілка (О. Ханонкін, М. Дмитрієва, І. Єршова-Бабенко, Л. Багата, І. Доннікова та ін.). Слід зазначити, що «Боротьба за існування...» І. Мечникова тяжіє не так до біологічної синергетики, як до соціосинергетики (теорії соціальної самоорганізації, аутопойетичних систем соціуму та культури), яка сьогодні також представляє особливий напрям.

Вчений розрізняє рівень індивідуальності та рівень спільнот, наголошуючи на тому, що таке розрізнення дійсно в усій архітектоніці організації живого. З ускладненням біологічної організації посилюється індивідуалізація, і в людському світі вона досягає апогею. Ілля Мечников зосереджує свою увагу на рівні соціальних спільнот – народів, рас, етнічних груп, чому корелятивна саме історія ментальностей, що має

справу з колективними уявленнями, колективним свідомим та колективним несвідомим, колективними автоматизмами поведінки (габітусами за П'єром Бурдьє).

У зв'язку з цим базовим розрізненням виділяють різні типи боротьби за існування, вибудовуючи їхню ієрархію. До категорії, пов'язаної із спільнотами, він уналежнює війну (активна боротьба), суперництво народів на всесвітньому торговому та промисловому ринку (боротьба більш миролюбива); суто фізіологічну складову національного та расового життя, здатність різних людських груп переносити хвороби, кліматичні зміни, природні стихійні лиха тощо. Суспільна боротьба включає боротьбу між расами, народами, політичними партіями, між будь-якими групами людей, об'єднаних в ім'я загального принципу. Далі виокремлюють індивідуальну боротьбу з її різновидами – активна м'язова боротьба, всебічна конкуренція, соматична боротьба (цей специфічний термін вчений поки залишає без роз'яснення) [5, с. 135–136]. Виводиться також загальний принцип щодо результатів боротьби за існування. Оскільки сили сторін, що борються, нерівні, боротьба призводить не до рівноваги, а до переваги однієї сторони над іншою. Це правило, якому підпорядкована вся органічна природа, максимально проявляється на рівні людського роду.

Ця концептуальна презумпція органічно вписується у філософську дискусію, яка у модусі «*philosophia perennis*» («вічна філософія») ведеться, починаючи з античної доби. Геракліт, який, мабуть, найяскравіше за всіх позначив її метафорою гармонії «лука та ліри», протистояння та єдності війни та миру в космосі, стверджував, що полемос-війна – «цар і батько» всього сущого. Гегель, який сформулював закон єдності та боротьби протилежностей (відредагований марксизмом), навпаки, акцентує момент примирення протиріч, а в марксистській діалектиці, що зросла на діалектиці Гегеля, боротьба первинна, примирення – це лише момент. Це дуже приблизний та ескізний опис полеміки, яка триває й досі у філософії. І. Мечников у ній, безумовно, на боці Геракліта та «боротьбистів».

Продовжуючи цю лінію роздумів, І. Мечников порушує питання про «природну нерівність» і стверджує, що природна нерівність між окремими особами, племенами та расами є загальним принципом в організованому світі [5, с. 138]. При цьому він зазначає, що відданість цьому принципу не означає прихильності расизму з його дискредитацією розумових здібностей нижчих рас, оскільки принцип природної нерівності доповнюється принципом висхідної єдності людського роду. У людському світі природна нерівність поглиблюється не тільки природними, а й культурними чинниками, культура суттєво посилює природну нерівність і зумовлює значну різноманітність членів того чи іншого суспільства, їхні індивідуальні особливості. Культура створює все більш досконалі засо-

би для задоволення потреб, разом з тим збільшуючи кількість і силу самих потреб.

Ще одне загальнофілософське положення І. Мечникова є підґрунтям емпіричних дескрипцій, організації багатого етнографічного, історичного, антропологічного матеріалу, представленого у тексті. «Чим складніший організм, тим більше він представляє індивідуальні особливості» [5, с. 136]. Ускладнення органічного світу призводить до посилення індивідуалізації, на вершині цього процесу – людина. І вже всередині людського світу І. Мечников вбачає розвиток цього принципу: індивідуальні особливості та відмінності сильніше представлено на вищому та складнішому організованому рівні людської цивілізації. І вже як людина, що розділяє упередження свого часу, він пише про те, що індивідуація сильніша у вищих рас, ніж у нижчих, у чоловіків сильніша, ніж у жінок. Індивідуація – один з параметрів та атрибутів складності тієї чи іншої системи. Постає питання, чи посилює складніша організація ресурс боротьби за існування? І. Мечников демонструє, наскільки неоднозначною є така детермінація.

Рівень цивілізації як найскладніший з рівнів організації людського світу призводить до посилення «чисто природної нерівності, що йде часто врозріз з природним, впливає шляхом надання різних прав і привілеїв, що дають можливість особам, від природи найслабшим здобувати перемогу над більш... обдарованими» [5, с. 139]. Він виділяє різні види вже змішаної, природно-культурної нерівності: первісна природна нерівність, нерівність природна, посилена культурою; обумовлена культурою нерівність, що йде врозріз із природною нерівністю.

Зі збільшенням складності та посиленням культурної складової зростає вразливість людського роду у боротьбі за існування. Цей трагічний вододіл, цю тріщину, що все розширюється, між посиленням біологічної та соціальної пристосовуваності до природного середовища та ослабленням, витонченням сили Духа, трансцендентного початку констатує класик філософської антропології Макс Шелер, називаючи це протиріччя базовою причиною трагічності людської долі [30]. Оскільки атеїст чи агностик І. Мечников зовні був майже байдужим до питань трансцендентного, він обмежує цей трагічний розрив такою бінарною опозицією: успіхи у конкурентній боротьбі за існування та ослаблення моральних засад, занепад моральності.

Ілля Мечников сперечається з «ідеалістами-природознавцями», так він називає вчених, які вважають, що в боротьбі за існування добро і все більш досконале зрештою здобуває перемогу над гіршим і менш досконалим. Зокрема він полемізує з фізіологом Тьєррі Преєром, анатомом та антропологом Александром Еккером, економістом Альбером Шеффле, чий сентенції про те, що моральні суспільства є найсильнішими, викликають

найбільшу та детально розгорнуту критику. «Моральні ідеалісти» постулюють синергію та гармонію між боротьбою за існування та моральним прогресом. І. Мечников навпаки акцентує «розлад, що існує між прагненням до перемоги у боротьбі за існування та задоволенням широких моральних прагнень» [5, с. 157].

Якщо «Нарис поглядів на людську природу» має великий потенціал для реактуалізації в сучасному науковому дискурсі, то «Боротьба...», на наш погляд, здебільшого конкретно-історична, вона належить своїй епосі з її світоглядними, науковими, культурними контекстами, упередженнями, лексиконом. Тут І. Мечников активно залучений до дискурсу про поділ «вищих» і «нижчих» рас, цивілізованих і примітивних народів. Слід зазначити, що після цієї статті одеського періоду у подібній термінології він більше не писав і не торкався теми боротьби за існування між етносами та расами, а риторику вищого та нижчого вчений почав застосовувати для опису дисгармонії між різними рівнями внутрішньої структури людини).

Тим не менш, головні позиції цієї праці цілком актуальні для обґрунтування комплексу ідей і практик, яку прийнято називати «реальною політикою». Мечниковський тверезий прагматизм і критика ілюзій, натуралістичного «ідеалізму» відносно біологічного, соціокультурного, цивілізаційного розвитку цілком органічно вписуються до парадигми, яка сьогодні стає дедалі популярнішою. Як і у всіх його роботах, у «Боротьбі...» представлено широку міждисциплінарну емпіричну базу, розмаїття теоретичних підходів. При цьому достатньо часто найавторитетнішим виявляється італійський філософ Нікколо Макіавеллі. Так, наприклад, обґрунтовуючи загальний для всієї живої природи закон боротьби за існування, згідно з яким «успіх вимірюється пристосовністю до умов боротьби» І. Мечников фіналізує словами Н. Макіавеллі: «Якщо ми зуміємо змінити наш образ дій відповідно до часу та обставин, то щастя нам не зрадить» [5, с. 172]. У цьому сенсі І. Мечникова можна назвати прихильником натуралістичного макіавеллізму.

І далі у заключному фрагменті, де детально описується китайський етнос, який, на думку вченого, найбільш успішно веде конкуренцію з найрізноманітнішими зовнішніми умовами, цитується конфуціанський вислів, що звучить в унісон до тези Н. Макіавеллі: «людина вищої гідності узгоджується з обставинами, щоб залишитися на середині» [5, с. 192]. В цілому до розгорнутого китайського «кейсу», в якому феномен геніальної пристосовуваності китайського етносу розглянуто на всіх рівнях (фізична пристосованість, соматичний її елемент, національний психотип і характер, політична та економічна історія, геополітика Китаю, морально-релігійні, етичні і естетичні ідеї). Тут І. Мечников, безумовно, виявив свій експертно-аналітичний та прогностичний дар.

Актуальність висновків І. Мечникова про потенціал китайського етносу в геополітичній (біогеополітичній) перспективі, зроблених наприкінці 1870-х років є вражаючою. Він виділяє, наприклад, такі чинники: вміння цього народу максимально утримуватися від збройної боротьби з сусідами, але «всмоктувати їх у себе», спонукати мирними засобами безповоротно зживатися із собою» [5, с. 185]; талант китайських переселенців до Європи та Америки, «незважаючи на дивовижну здатність до пристосовуваності, зберігати свої характерні риси» [5, с. 188]; «соматичний елемент» – здатність до тривалої роботи, незважаючи на нестачу м'язової сили, надзвичайна «сила крові» – посилена спадкова передача фізіологічних та психічних особливостей при схрещуванні з іншими расами; морально-поведінковий склад – уживливість, солідарність, практичність, хитрість, що переходить у нерозбірливість у засобах, релігійний індиферентизм тощо. Китайський характер вчений називає прототипом практичного характеру взагалі, найбільш пристосованого до максимального успіху у боротьбі за існування.

Ідея дослідження про боротьбу за існування в широкому розумінні мимоволі та драматично актуалізуються під час війни в Україні й різкого підвищення рівня воєнної напруженості та локальних конфліктів у всьому світі. Одна з галузей філософії – «філософія війни» – переформатує свій інтелектуальний ресурс в умовах нової цивілізаційної ситуації. І переосмислення ідей І. Мечникова про боротьбу за існування та конкуренцію народів і рас, що часто виливається в криваві війни (цьому чимало прикладів у дослідженні), знову стає актуальним завданням. Сам Нобелівський лауреат під кінець свого життя став свідком початку Першої світової війни. Глобальний геополітичний злам, що в кінцевому результаті поглинув декілька імперій, став екзистенційним шоком, оскільки він вважав, що війни між цивілізованими народами відійшли в минуле, вони можуть мати місце лише в колоніях. Тим не менш, війна як активна фаза боротьби за існування, як перемога сильнішого «нижчого початку» людської природи над вищою, як кривава маніфестація її базової нестійкості та невірноваженості, небезпечної дисгармонії, цілком укладається в його теоретичну модель природи людини та боротьби за існування.

У своїй підсумковій роботі «Сорок років шукання раціонального світогляду», де зрілий учений ретельно відбирає значущі для його становлення невеликі роботи, пов'язані спільною думкою, І. Мечников характеризує суть трансформації теоретичних і філософських поглядів одеського періоду: від констатації максимально граничної дисгармонії людської природи, яка відповідає закону дисгармонії всього органічного світу й максимально граничного теоретичного песимізму (людська природа створена настільки погано, що й жити не варто; перемога в боротьбі за існуванні завжди належить не вищим, високоморальним представни-

кам людського роду, а найбільш безпринципним і аморальним персонам та групам) до засад нового світорозуміння і перших кроків подолання песимізму (передчуття можливості побудови раціональної етики, яка на засадах теоретичної науки в змозі подолати недосконалість людської природи, формування перших візій теорії фагоцитозу, перші проблiski вчення про активну трансформацію нашої природи відповідно до ідеалу щасливого життя, розуміння необхідності правил раціональної гігієни, в майбутньому – ортобіозу) [5, с. 19–21].

«Юнацький песимізм – справжня хвороба молодості – і на його місце вступив більш спокійний та радісний погляд на життя. «Інстинкт життя» проявився з більшою силою. Незважаючи на недоцільний устрій людського організму, можливе щасливе існування та раціональна етика» [5, с. 21]. Ці інтенції втілилися у двох головних філософських етюдах паризького періоду, ретельний аналіз яких виходить за межі цього дослідження.

У фінальній частині філософського екскурсу зазначимо у загальному вигляді горизонти реактуалізації філософської спадщини І. Мечникова у сучасних контекстах. Поступова трансформація стосувалась не тільки теоретичних ідей, але й усієї життєтворчості великого вченого. І саме така метаноя (радикальна зміна розуму та способу життя) вкрай актуальна для нашого часу. Ми живемо в катастрофічні часи, які відкривають ще небачені ніколи глибини дисгармонії, брутальності, бестіарності людської природи, великих спільнот. Резонів для крайнього песимізму та відчаю більш ніж достатньо. Тому осмислення досвіду І. Мечникова має великий антропорятівний потенціал. Реактуалізація філософсько-теоретичної спадщини Нобелівського лауреата, життя якого було тісно пов'язане з вітчизняною науковою традицією, демонструє, що його погляди органічно вписуються в сучасні парадигми та дискурси: антропокосмізму, генно-культурної коеволюції, філософії життя, синергетики, інваріантної онтології тощо.

Сама претензія на «інваріантну онтологію», що пронизує всі ступені Живого, висока амбіція розглянути людину в єдиній системі вселенських, космічних процесів, причому розглянути не умоглядно метафізично, не в «мріях духовидця», а за допомогою всіх методологічних ресурсів природничих наук, споріднює проект І. Мечникова з багатьма впливовими філософськими проектами ХХ століття. Це й часто згадуваний ним Анрі Бергсон з його ідеєю «творчої еволюції» [23]. Це і наш видатний співвітчизник, творець вчення про ноосферу, представник традиції космізму, Володимир Вернадський, що трактував науку як планетарне явище (перспективним завданням є порівняння відповідних вчень двох наших великих співвітчизників: І. Мечникова та В. Вернадського [1]). Це також Макс Шелер і Хельмут Плеснер, засновники філософської антропології, що втілили свої космоантропологічні інтуїції у роботах з програмними

назвами «Місце людини в Космосі» (М. Шелер), «Ступені органічного та людина» (Х. Плесснер) [29, 30]. Їх методологічне кредо «біологія без філософії сліпа, філософія без біології порожня», без сумніву було б підтримане І. Мечниковим, так само як і антропологічний закон «природної штучності» (Х. Плесснер), який може бути ще одним філософським обґрунтуванням вчення про ортобіоз.

Розвиток філософсько-антропологічного дискурсу у XX–XXI столітті дозволяє уточнити, реактуалізувати і навіть проблематизувати вихідні положення антропомислення Іллі Мечникова. Філософська антропологія сьогодні досить чітко окреслила бінарну опозицію між есенціалістським та екзистенціалістським розумінням людини. Тут слід особливо відзначити роль філософсько-антропологічної школи сучасної України та її лідера Віталія Табачковського [3, 20]. Есенціалістський підхід орієнтований на пошук сутності людини, її базової природи. Екзистенціалістська оптика, наявність таких констант як сутність і природа людини, заперечує, розглядаючи основні екзистенціали: тимчасовість, кінцевість, історичність, фактичність, ситуаційність, доходячи до маніфестації «смерті людини», оперуючи метафорою «людина – це сліди на піску» (Мішель Фуко).

На перший погляд, І. Мечников, який незмінно спирається на поняття «людська природа» та ставить його в назву своїх робіт, можна уналежити до антропологічного есенціалізму. Проте його акцент на динамічності та пластичності людської природи, на можливості її перетворення змушує засумніватися в жорсткості такої номінації для антропології вченого. Філософсько-антропологічна школа В. Табачковського здійснює трактування людини у її есенційно-екзистенційних вимірах, обґрунтовує принцип «екзистенціали усутнюються», створює новий синтетичний екзистенційно-есенціальний стиль антропологічного мислення. Інтерпретація інтегральної антропології І. Мечникова у координатах такого стилю дозволяє здійснити перевідкриття його ідей. Зокрема, послідовний еволюціонізм вченого, який він сам незмінно пов'язував із «дивовижним» Ч. Дарвіном, сьогодні можна розглянути у світлі парадигми «антропогенеза триває», в межах якої виникнення (становлення) людини постає не як завершена, а як триваюча історична (природно-історична) подія, а людська сутність – як відкрите питання [20, с. 53, 55].

Філософські книги І. Мечникова, незважаючи на той успіх, який вони мали свого часу, сьогодні не заслугоно майже забуті, хоча проблеми, поставлені автором, анітрохи не втратили актуальності. Ми, як і раніше, хочемо жити довше й зробити наше життя якіснішим. І. Мечников займався еволюційною ембріологією, але в результаті вийшов далеко за її межі. Він обґрунтовує припущення про те, що сучасні організми зберігають клітини із внутрішньоклітинним травленням, і ця примітивна функція, властива первинним організмам, стала функцією спеціалізованих клітин

(фагоцитів), що поїдають сторонні об'єкти. Це припущення залишається базовою концепцією сучасної імунології.

Важливим є те, що в рамках еволюційної або порівняльної ембріології таке припущення неможливо зробити. Це свідчить про те, що І. Мечников проводив дослідження, постійно виходячи за межі усталених в його час наук, сутнісно залучаючи філософію біології для конкретних досліджень. Він припустив, що фагоцитоз (пожирання сторонніх клітин клітинами організму) був фундаментальною інтегруючою діяльністю організму, яка під час еволюції змінила свою функцію – від початкового травлення (збереглася в ембріона) до захисту організму від інфекції.

По суті, І. Мечников розглядав живе органічне тіло як поле суперництва та боротьби між окремими органами (частинами). Він починає свою книгу про природу людини з того, що відзначає наявність дисгармоній у природі та в органічному тілі. Вчення І. Мечникова про правильне життя, про ортобіоз, спрямоване на те, щоб надати в цій боротьбі перевагу тим органам, які сприяють гармонії організму в цілому. Це можливо тому, що найважливішу роль цій боротьбі відіграє харчування. Правильне харчування дозволить усунути чи послабити дисгармонічні функції деяких органів. Таким чином, І. Мечникову належить спроба поєднати науку (біологію в широкому сенсі) і медицину тоді, коли медицина лише починала знаходити свої наукові витоки.

Ілля Мечников припустив наявність активної цілеспрямованої реакції з боку організму на інфекцію, що проникла в нього – і цим заклав основи сучасної імунології. В останній чверті XIX століття, коли він висунув своє припущення, в біології протистояли один одному два основні погляди на організм – по-перше, механістичний, згідно з яким органи поставали як інструменти, діяльність яких починалася з єдиного центру й була зорієнтована на щось зовнішнє для них, і, по-друге, голістичний погляд, що протистояв механіцизму. Згідно з принципом голізму організм розумівся як єдине ціле, що більше, ніж сума його складових. І. Мечников вніс у це протистояння нову перспективу, через що багато його колег були неспроможні оцінити й прийняти його позицію.

Науковець стояв біля витоків сучасної метафізичної концепції організму, що визначається, насамперед, імунітетом, і його припущення багато в чому визначило формування нового філософського поняття «самості». Самість почали розуміти як результат динамічних процесів, більше того, багато в чому вона постала як єдиний процес гармонізації дисгармонійних елементів (гуморальної регуляції) організму, що постійно розгортається. Іншими словами, вчений запропонував зовсім новий погляд на організм, він особливим чином переосмислив дарвінівську теорію еволюції: з потенційно дисгармонічного еволюційного організму виникав організм гармонізований і провідну роль цьому процесі грав процес фагоцитозу.

Тобто виникав внутрішньоклітинний відбір, і за умов нормального розвитку клітини-фагоцити пожирали чужорідні дисгармонічні елементи – старіючі, злоякісні, пошкоджені, хворі і навіть чужорідних загарбників (віруси тощо).

Такий погляд І. Мечникова на організм багато в чому визначався не суто науковими підставами, а життєвими установками, основу яких слід шукати в його біографії та світогляді. Власне навіть психічний стан дослідник схильний був пояснювати саме так – дисгармонійне функціонування призводило до песимістичного стану та погляду на світ, а гармонізація його (багато в чому за рахунок правильної їжі та правильного способу життя, що спрямовує процес фагоцитозу у відповідне русло) – до встановлення оптимістичного погляду на світ.

Треба визнати, що сьогодні погляд І. Мечникова здається дещо спрощеним, наївним і багато в чому романтичним (як його часто й характеризували), але це ніяк не применшує його новизни для свого часу та вражаючої плідності. Критики, спираючись на усталені моделі розуміння організму, звинувачували такий підхід у віталізмі й телеологізмі, які, як ми можемо сказати сьогодні, не були характерними для його наукових припущень (хоча частково були наявні у філософських поглядах та, відповідно, у філософії біології). З тим самим успіхом у філософських поглядах вченого можна було б побачити елементи соціодарвінізму: І. Мечников розглядав фагоцитоз як інструмент організму в конкурентній боротьбі з ворожим середовищем за встановлення гегемонії над нею шляхом внутрішньої гармонізації. Вченому не вдалося провести чіткої межі між науковою діяльністю, особистими переконаннями та індивідуальним прагненням до щастя. Парадоксально, але вони виявилися методологічно з'єднаними, навіть злитими до переходу одного в інше: щастя І. Мечников схильний був розуміти як зайняття науковою діяльністю, а повноцінність і тривалість життя виявлялися безпосередньо залежними від наукової організації харчування та деяких форм гігієни.

З погляду сучасної філософії, етики та філософії науки така єдність видається наївною й дещо спрощеною. Але І. Мечников зберігає за собою вагомий і непереборний аргумент: власне життя, його екзистенційну еволюцію від студента-вільнослухача (по суті справи, дилетанта, самоучки) до почесного члена Академії наук і лауреата Нобелівської премії; від людини, яка двічі робила замах на власне життя, до оптиміста зі збереженням фундаментальних раціональних установок світогляду; і, нарешті, вченого, що став «батьком теорії вродженого імунітету» і «батьком геронтології», мислителем, який багато в чому визначив риси сучасної біології та медицини.

Наш екскурс не стільки підсумок, скільки прелюдія до відродження інтересу до філософії Іллі Мечникова, запрошення до евристично-плід-

ного діалогу з великим вченим, лауреатом Нобелівської премії з України. Сучасний дослідник Кевін Лейланд, професор поведінкової та еволюційної біології університету Сент-Ендрюс (Шотландія), представив кілька років тому книгу з симптоматичною та надихаючою назвою «Незакінчена симфонія Дарвіна» [26]. Книга осмислює траєкторії й парадокси генно-культурної еволюції людства, що триває, а також моделі її теоретичної рефлексії. А саме це головні філософські сюжети нашого видатного співвітчизника, і саме в цьому сенсі можна впевнено говорити про «незакінчену симфонію» Іллі Мечникова, яка продовжує повноцінно звучати у сучасному науково-філософському просторі, пробуджувати думку, запрошувати до розмови.

Список джерел та літератури

1. Володимир Вернадський і Україна / НАН України, Коміс. з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України ; голова редкол. О. С. Оніщенко. – Київ : Друк. НБУВ, 2011. – Т. 1, кн. 2 : Вибрані праці. – 583 с.
2. Добронравова І. С. Синергетика [Електронний ресурс] / І. С. Добронравова // Велика укр. енциклопедія / Держ. наук. установа «Енциклопед. вид-во», Ін-т програмних систем НАН України. – Електрон. дані. – Україна, 2015–2025. – Режим доступу: <https://vue.gov.ua/> (дата звернення: 31.05.2024). – Загол. з екрана.
3. Колізії антропологічного розмислу / В. Г. Табачковський, Г. А. Шалашенко, А. М. Дондюк [та ін.] ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – Київ : ПАРАПАН, 2002. – 156 с.
4. Мечников И. И. Борьба за существование в обширном смысле / И. И. Мечников // Вестн. Европы. – 1878. – Т. 4, кн. 7. – С. 9–47 ; Т. 4, кн. 8. – С. 437–487.
5. Мечников И. И. Борьба за существование в обширном смысле / И. И. Мечников // Мечников И. И. Сорок лет искания рационального мировоззрения. – М. : Новое слово, 1913. – С. 122–200.
6. Мечников И. И. Воспитание с антропологической точки зрения / И. И. Мечников // Вестн. Европы. – 1871. – Т. 1, кн. 1. – С. 16–26.
7. Мечников И. И. Воспитание с антропологической точки зрения / И. И. Мечников // Мечников И. И. Сорок лет искания рационального мировоззрения. – М. : Новое слово, 1913. – С. 23–48.
8. Мечников И. И. Очерк воззрений на человеческую природу / И. И. Мечников // Вестн. Европы. – 1877. – Т. 2, кн. 4. – С. 537–560.
9. Мечников И. И. Очерк воззрений на человеческую природу / И. И. Мечников // Мечников И. И. Сорок лет искания рационального мировоззрения. – М. : Новое слово, 1913. – С. 99–121.
10. Мечников И. И. Сорок лет искания рационального мировоззрения / И. И. Мечников. – М. : Науч. слово, 1913. – 291 с.
11. Мечников И. И. Этюды о природе человека / И. И. Мечников. – Изд. 3-е. – М. : Науч. слово, 1908. – 220 с.
12. Мечников И. И. Этюды оптимизма / И. И. Мечников. – М. : Науч. слово, 1907. – 253 с.
13. Напередодні апогею: одеські роки філософа і психолога – професора Миколи Яковича Грота (1883–1886) / В. І. Подшивалкіна, І. В. Голубович, М. О. Подрезова, В. М. Хмарський, О. Є. Музичко ; упоряд.: В. В. Самодурова, О. С. Мурашко ; наук. ред. В. М. Хмарський ; Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, Наук. б-ка. – Одеса : ОНУ, 2016. – 454 с.
14. Нарис історії філософії на Україні : [кол. монографія] / редкол.: Д. Х. Острянин [та ін.] ; АН УРСР, Ін-т філософії. – Київ : Наук. думка, 1966. – 655 с.
15. Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке / авт.-сост.: В. И. Подшивалкина [и др.] ; отв. ред. М. А. Подрезова ; библиогр. ред. В. В. Самодурова ; Одес. нац. ун-т им И. И. Мечникова. – Одесса : Астропринт, 2010. – 350 с.
16. Острянин Д. Ф. Мировоззрение Ильи Ильича Мечникова / Д. Ф. Острянин. – Харьков : Харьков. кн.-газ. изд-во, 1948. – 190 с.

17. Острянин Д. Ф. Боротьба І. І. Мечникова проти філософського ідеалізму та релігії / Д. Ф. Острянин ; Т-во для поширення політ. та наук. знань Укр. РСР. – Київ : Рад. Україна, 1951. – 29 с.
18. Острянин Д. Х. І. І. Мечников у боротьбі за матеріалізм у природознавстві / Д. Х. Острянин ; АН УРСР, Ін-т філософії. – Київ : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1954. – 385 с.
19. Перцева Ж. Н. Женщины в жизни И. И. Мечникова / Ж. Н. Перцева // Східноєвроп. журн. внутріш. та сімейної медицини. – 2020. – № 2. – С. 103–108.
20. Табачковский В. Г. Полісутнісне Номо: філософсько-мистецька думка в пошуках “неевклідової рефлексивності” / В. Г. Табачковский. – Київ : Парапан, 2005. – 432 с.
21. Філософська думка в Україні : бібліогр. слов. / В. С. Горський, М. Л. Ткачук, В. М. Нічик [та ін.]. – Київ : Пульсари, 2002. – 244 с.
22. Berman A. A. Of Phagocytes and Men: Tolstoy's Response to Mechnikov and the Religious Purpose of Science / A. A. Berman // Comparative Literature. – 2016. – Vol. 68, no. 3. – P. 296–311.
23. Bergson H. L. Évolution créatrice / H. L. Bergson ; éd. F. Alcan. – 4 éd. – Paris, 1909. – 387 p.
24. Besredka A. M. VII. Philosophie / A. M. Besredka // Histoire d'une Idée. L'Oeuvre de E. Metchnikoff. Embryogénie. Inflammation. Immunité. Senescence. Pathologie. Philosophie. – Paris : Masson & Cie Éditeurs, 1921. – P. 123–130.
25. King Ch. Odessa: Genius and Death in a City of Dreams / Ch. King. – New-York ; London : W. W. Norton&Company, 2012. – 336 p.
26. Laland K. Darwin's Unfinished Symphony: How Culture Made the Human Mind / K. Laland. – Princeton : Princeton University Press, 2017. – 464 p.
27. Metchnikoff É. Essais optimistes, avec 27 figures dans le texte / É. Metchnikoff. – Paris : A. Maloine, 1907. – 438 p.
28. Metchnikoff E. Etudes sur la nature humaine. Essai de philosophie optimiste / E. Metchnikoff. – Paris : Masson & C Editeurs, 1903. – 397 p.
29. Plessner H. Die Stufen des Organischen und der Mensch / H. Plessner. – Berlin ; Leipzig : De Gruyter, 1928. – 346 S.
30. Scheler M. Die Stellung des Menschen im Kosmos / M. Scheler. – Hamburg : Felix Meiner Verlag, 2018. – 215 S.
31. Tauber A. Metchnikoff and the Origin of Immunology: from Metaphor to Theory / A. Tauber, L. Chernyak. – New York ; Oxford : Oxford University Press, 1991. – 247 p.
32. Vikhanski L. Immunity: How Elie Metchnikoff Changed the Course of Modern Medicine / L. Vikhanski. – Chicago : Chicago Review Press, 2016. – 336 p.
33. Zalkind S. Ilya Mechnikov: His Life and Work. / S. Zalkind. – Reprinted from 1959 ed. – Honolulu ; Hawaii : University Press of Pacific, 2001. – 206 p.

РОЗДІЛ 5

Прижиттєві видання творів Іллі Мечникова: шляхи надходження до фондів Наукової бібліотеки Одеського університету

У Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова зберігається порівняно невелика, але цінна колекція примірників прижиттєвих видань Іллі Мечникова. Колекція прижиттєвих праць видатного вченого налічує 26 назв у 34 примірниках, надрукованих у 1865–1915 рр. До колекції входять оригінальні видання німецькою, російською та французькою мовами, а також переклади наукових праць І. Мечникова польською мовою. До складу колекції можна віднести й різноманітні наукові монографії та підручники інших дослідників, в яких І. Мечников виступав науковим редактором, автором передмов, консультантом та перекладачем (повний перелік друкованих праць І. Мечникова, що зберігаються у Науковій бібліотеці Одеського національного університету, розміщено у Додатках – *«Біобібліографічний показчик»*).

Дослідження видатних діячів науки і культури є окрасою будь-якої бібліотеки, вони підвищують значущість бібліотечного фонду та свідчать про престижність книжкового зібрання. Безумовно, прижиттєві примірники видань одного з засновників еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології, лауреата Нобелівської премії 1908 р. І. Мечникова, що містять його фундаментальні наукові відкриття та дослідження, є частиною національного культурного надбання та входять до Державного реєстру книжкових пам'яток України [26].

Докладно біографію Іллі Мечникова, особливо одеського періоду, розглянуто у попередніх розділах цієї монографії. Наше завдання полягає в тому, щоб проаналізувати колекцію прижиттєвих видань І. Мечникова та простежити шляхи надходження книжок до фондів бібліотеки найстаршого закладу вищої освіти Півдня України.

Шляхами поповнення бібліотеки будь-якого закладу освіти є: 1) централізована закупівля навчальних посібників та наукової літератури за рекомендацією Міністерства освіти та науки; 2) книгообмін та безкоштовна розсилка книг на користь університетської бібліотеки науковими, науково-дослідними та освітніми закладами; 3) дари приватних осіб. У нашому випадку був ще один важливий шлях поповнення книжкового фонду університетської бібліотеки – 4) надходження примірників із «розпорошених» колекцій, які потрапили до університетської бібліотеки без відома колишніх власників (приватних осіб чи організацій).

Основну інформацію про шляхи поповнення університетської бібліотеки (з 1865 р.) надають важливі джерела – Фундаментальні каталоги (або Інвентарні книги). Подібна документація велась у всі періоди функціонування бібліотеки. Кожна книга Фундаментального каталогу фіксувала надходження до бібліотеки: придбання у комісіонерів, дари приватних осіб та результати книгообміну з різноманітними установами. Таким чином, завдяки бібліотечним інвентарним номерам на книжках університетської бібліотеки зазвичай можливо встановити час та джерело надходження примірника до фонду книгозбірні (за умови збереження «історичного» інвентарного номеру на конкретному примірнику).

Друге важливе джерело інформації – власницькі ознаки (автографи, дарчі написи – інскрипти, печатки приватних осіб та різноманітних установ, ярлики книгопродавців тощо), наявні на більшості примірників. Власницькі ознаки дозволяють дослідити історію побутування конкретного примірника, колишніх власників книги та окреслити коло їх знайомств та професійні контакти.

Наявні примірники наукових праць самого І. Мечникова та видання, в яких він був редактором та автором передмов, можна умовно розділити на декілька груп за хронологією їх потрапляння до університетської бібліотеки¹.

Штамп бібліотеки
ІНУ

До **першої групи** віднесемо примірники з бібліотеки Університету в імперський період (1865–1917). Всі вони супроводжуються офіційними печатками бібліотеки «БИБЛИОТ. ИМПЕРАТ. НОВОРОС. УНИВЕРСИТЕТА». Перше дослідження І. Мечникова, що потрапило до університетської бібліотеки – магіс-

¹ Бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова за 208-річну історію існування пройшла складний шлях різноманітних реорганізацій, неодноразово змінювала свою назву та підпорядкування: 1) бібліотека Імп. Рішельєвського ліцею (1817–1865); 2) бібліотека Імп. Новоросійського університету (ІНУ; 1865–1917); 3) бібліотека Новоросійського університету (НУ; 1917–1920); 4) Головна бібліотека вищої школи Одеси (1920–1923); 5) Центральна наукова бібліотека (ЦНБ; 1924–1930); 6) об'єднана Одеська державна наукова бібліотека (1930–1933); 7) з 1933 р. – університетська бібліотека (1933–1945 – бібліотека Одеського державного університету; 1945–1999 – Наукова бібліотека Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова; з 2000 р. і по теперішній час – Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І. І. Мечникова).

терська дисертація про клас високоорганізованих морських молюсків, в якій йшлося про генетичний зв'язок між нижчими та вищими тваринами, «Історія ембріонального розвитку SEPIOLA» (*История эмбрионального развития SEPIOLA. СПб., 1867*) – було занесено до Фундаментального каталогу університетської бібліотеки 20.07.1867 р. [1, с. 296–297]. Докторська дисертація І. Мечникова з зоології, присвячена розвитку одного з ракоподібних, «Історія розвитку NEBALIA : порівняльно-ембріональний нарис з двома таблицями креслень» (*История развития NEBALIA : сравнительно-эмбриональный очерк с двумя таблицами чертежей. СПб., 1868*) надрукована окремих додатком до 12-го тому «Записок Імп. академії наук», надійшла до бібліотеки Університету в 1869 р. [1, с. 381–382].

Ці книжкові надходження у Фундаментальному каталозі було позначено бібліотекарями Університету під керівництвом В. Шишковського як дари Санкт-Петербурзького університету, але виходячи з сучасної бібліотечної термінології, можна стверджувати, що перед нами результати так званого книгообміну (або безкоштовної розсилки книжок) між Одеським та Санкт-Петербурзьким університетами, тому що заклади вищої освіти на основі укладених договорів віддавали дублетні примірники зі своїх фондів для наповнення бібліотек інших закладів освіти [8, с. 63–64].

Сам І. Мечников подарував Університету свою наукову роботу тільки один раз. Випадок дарування документально підтверджується записом від 25 березня 1879 р. у Фундаментальному каталозі бібліотеки [2, с. 211–212]. Це дослідження – «Про травні органи прісноводних турбеллярій» (*О пищеварительных органах пресноводных турбеллярий. Одесса, 1877*) – вважають важливою частиною дофагоцитарного етапу вивчення внутрішньоклітинного травлення.

Ще одна знакова наукова праця І. Мечникова «Про хвороби личинок хлібного жука» (*О болезнях личинок хлебного жука. Одесса, 1879*) була придбана університетською бібліотекою 25 квітня 1879 р. [2, с. 271–272]. Дослідження І. Мечников проводив у маєтках своїх родичів Білокопитових у селах Попівка (Попівської волості Черкаського повіту Київської губернії) та Красносілка (Бовтишської волості Чигиринського повіту Київської губернії) [9, с. 50], де дослідник вів спеціальні щоденники спостережень за хлібним жуком. У межах роботи Ентомологічної комісії при Одеській земській управі, яка займалась дослідженнями шкідливих комах, І. Мечников вивчав біологічні методи боротьби з хлібним жуком-кузькою – дуже небезпечним шкідником сільськогосподарських культур. Він запропонував застосувати для винищення хлібного жука його природного ворога – зелену мускардину. Дослідник був одним із професорів, запрошених до Комісії, яка щорічно друкувала результати подібної експериментально-ентомологічної роботи у спеціальному періодичному

збірнику «Про шкідливих для землеробства комах» (*О вредных для земледелия насекомых*).

І. Мечников у 1875 р. був членом однієї з бібліотечних комісій [18, с. 602], яка працювала над поповненням бібліотечного фонду та до складу якої входили професори різних кафедр Університету, тому безпосередньо був дотичним до наповнення бібліотечного фонду навчальними посібниками для студентів-біологів. Але більше праць самого І. Мечникова у період його роботи в Університеті до фундаментальної бібліотеки не надходило. Відома активна позиція І. Мечникова у питанні закупівлі книг для Університету: він вважав незадовільною роботу книгопродавця Університету Ф. Брокгауза. На думку І. Мечникова, яку підтримали й професори інших факультетів, замість важливих наукових видань комісіонер Ф. Брокгауз надсилав до університету популярну літературу, яка ніяк не стосувалася науки та освітнього процесу [27, ст. 22]. У 1879 р. разом із істориками О. Трачевським та Н. Кондаковим зоолог І. Мечников домігся істотної зміни поточного комплектування університетської бібліотеки, а при закупівлі іноземних видань Університет почав надавати перевагу місцевим книготорговцям [28, ст. 19].

Вже після того, як І. Мечников залишив роботу в Університеті у 1882 р., до університетської бібліотеки надійшла його важлива монографія «Ембріологічні дослідження над медузами» (*Erbbiologische Studien an Medusen. Wien, 1886*) зі спеціальним Атласом. Дослідження, в якому було остаточно сформульовано теорію походження багатоклітинних тварин від гіпотетичного предка – фагоцити, використовували викладачі кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології для практичних занять зі студентами.

У фонді бібліотеки зберігся й російський переклад першої біографії Луї Пастера «М. Pasteur: histoire d'un savant par un ignorant» (1884 р.) Рене Валері-Радю (1853–1933). Переклад, здійснений лікарями Одеської бактеріологічної станції, та надрукований в Одесі типографією Л. Нітче, вийшов за редакцією М. Гамалії та з передмовою І. Мечникова у 1889 р. Редактор журналу «Записки Імп. товариства сільського господарства Південної Росії» П. Забаринський писав, що переклад біографії Л. Пастера було зроблено повністю за ініціативи співробітників бактеріологічної станції та запропоновано редакції «Записок». Враховуючи значення пастерівського методу та роботи Одеської бактеріологічної станції з профілактики сказу та холери для всього південного регіону, переклад було надруковано без скорочень [6, с. 1].

Важливими для розуміння загальної теорії запалення як захисної реакції організму в боротьбі з інфекцією є «Лекції з порівняльної патології запалення» (*Leçons sur la pathologie comparée de l'inflammation. Paris, 1892*). Підготовлене І. Мечниковим за допомогою відомого французького

Ил. 1. И. Мечников
(джерело: Мечников И. И. Этюды о природе человека. М., 1904)

*Ил. 2. Зображення дома родини Мечникових у с. Панасівка
(зараз – с. Мечникове): дитячий малюнок Іллі Мечникова
(джерело: Музей І. І. Мечникова, Дворічанський р-н Харківської обл., Україна;
фото: липень 2016 р.)*

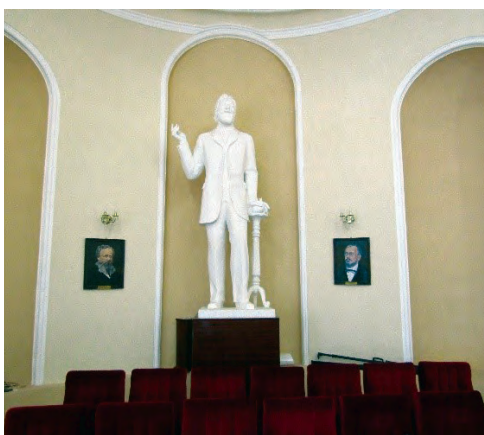
*Ил. 3. Сучасний вигляд с. Мечникове Дворічанський р-н
Харківської обл., Україна
(фото: липень 2016 р.; публікується вперше)*

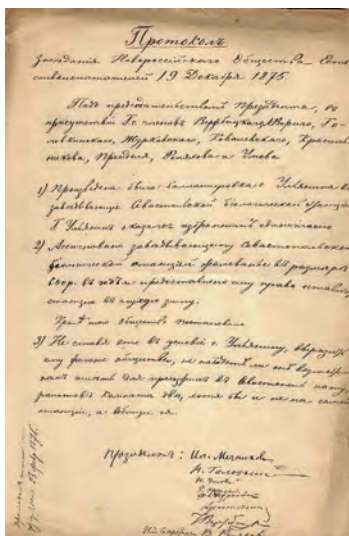
*Іл. 4. Учасники Міжнародної меморіальної наукової конференції
«Сучасні проблеми екології, імунітету та ортобіозу в світлі наукових ідей
І. І. Мечникова» (14–15 липня 2016 р., Дворічна, Харківська обл., Україна)
на залишках маєтку родини Мечникових
(фото: липень 2016 р.; публікується вперше)*

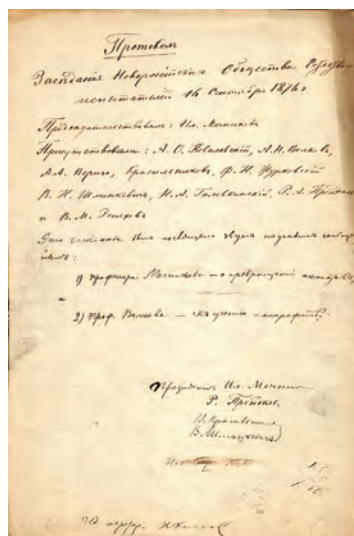
*Іл. 5. Бюст І. Мечникова
поруч із музеєм у с. Дворічне
Харківської обл. (фото: липень 2016 р.;
публікується вперше)*

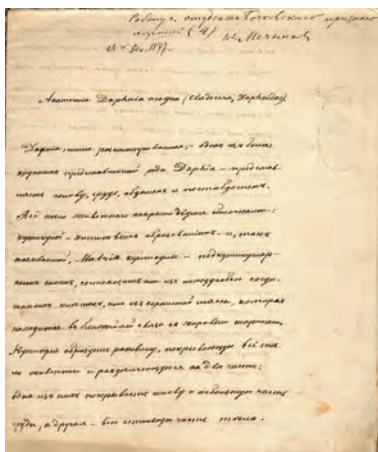
*Іл. 6. Статуя І. Мечникова в залі засідань
Вченої ради Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова
(фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)*

Іл. 7. Протокол засідання Новоросійського товариства природознавців від 19 грудня 1875 р., автограф І. Мечникова (Музейна експозиція історії ОНУ імені І. І. Мечникова; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

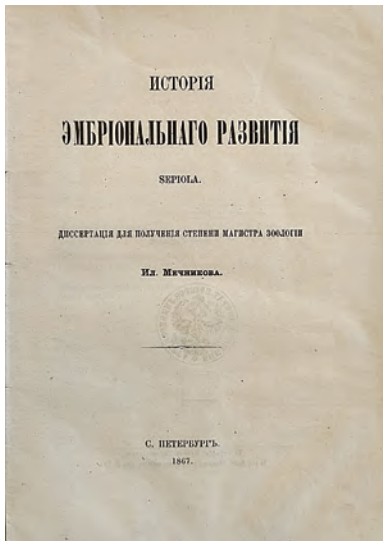
Іл. 8. Протокол засідання Новоросійського товариства природознавців від 16 вересня 1876 р., автограф І. Мечникова (Музейна експозиція історії ОНУ імені І. І. Мечникова; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

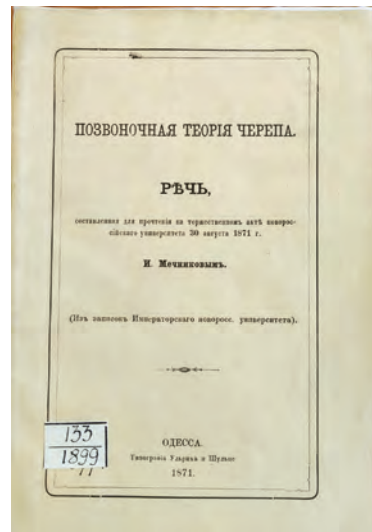
Іл. 9. Робота студента ІНУ Бочковського «Анатомія Daphnia magna». Оцінка викладача зоології І. Мечникова «добре (4)», автограф І. Мечникова (Музейна експозиція історії ОНУ імені І. І. Мечникова; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

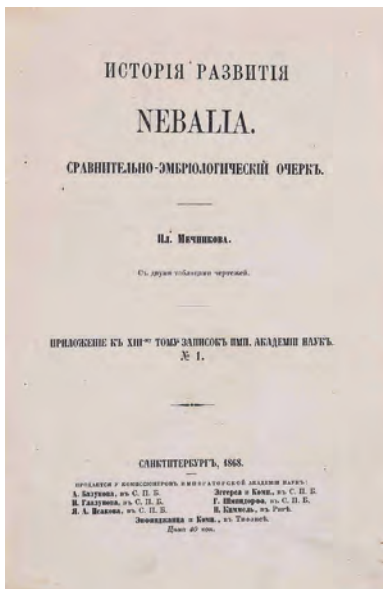
Іл. 10. Пейзаж «Альпи» (1884 р., олійні фарби, картон; художник О. М. Мечникова (картина передана до Музейної експозиції історії ОНУ в 2018 р. Л. В. Рясковим за дорученням доцента кафедри зоології ОНУ Т. А. Богачик; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

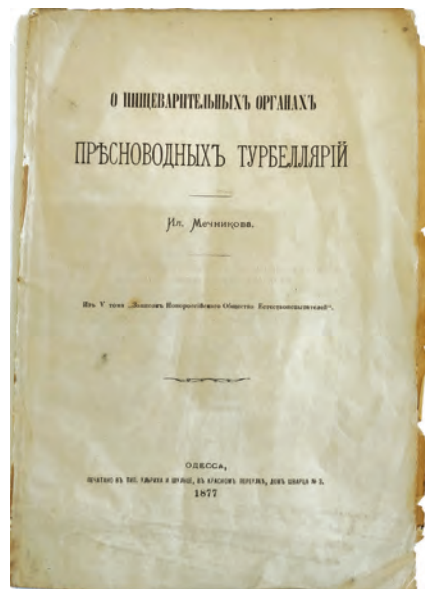
Іл. 11. «Історія ембріонального розвитку SEPIOLA»
(История эмбрионального развития SEPIOLA. СПб., 1867)

Іл. 13. «Хребетна теорія черепа»
(Позвоночная теория черепа.
Одесса, 1871)

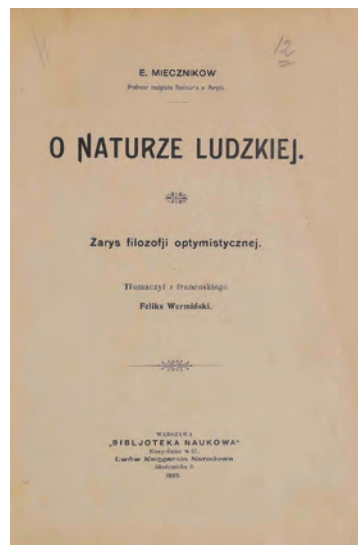
Іл. 12. «Історія розвитку NEBALIA:
порівняльно-ембріональний нарис
з двома таблицями креслень»
(История развития NEBALIA: сравнительно-эмбриональный очерк с двумя таблицами чертежей. СПб., 1868)

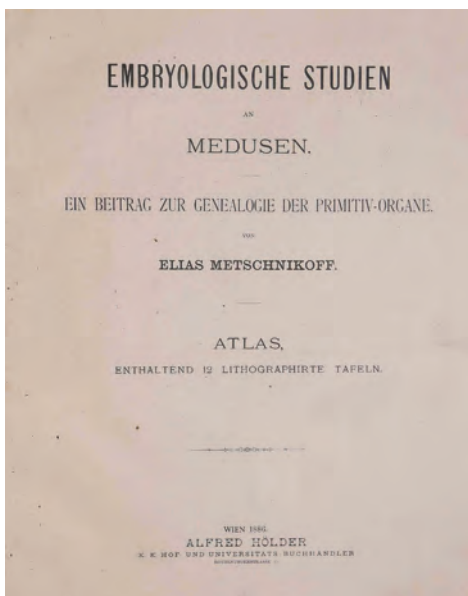
Іл. 14. «Про травні органи
прісноводних турбеллярій»
(О пищеварительных органах
пресноводных турбеллярий.
Одесса, 1877) – дар І. І. Мечникова
бібліотеці ІНУ

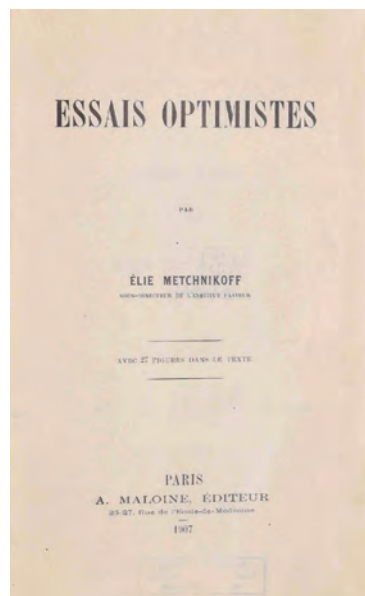
Іл. 15. «Про хвороби личинок
хлібного жука»
(О болезнях личинок хлебного жука.
Одесса, 1879)

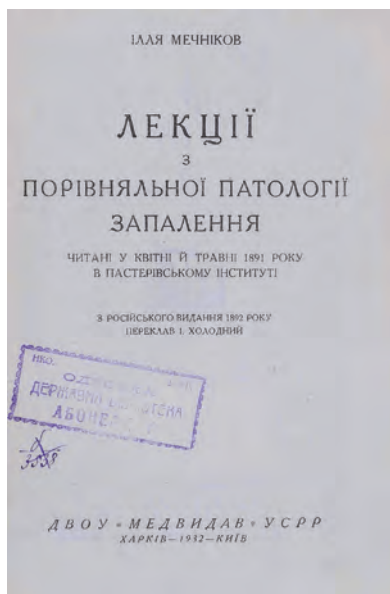
Іл. 16. «Про людську природу:
нарис оптимістичної філософії»
(O naturze ludzkiej: zarys filozofii
optymistycznej. Warszawa; Lwów, 1905)

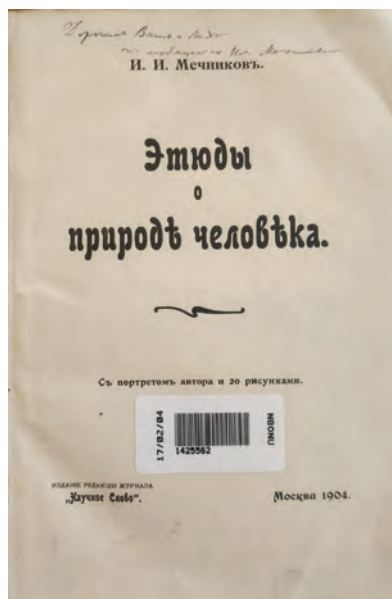
Іл. 17. «Ембріологічні
дослідження медуз»
(Erbbiologische Studien an Medusen.
Wien, 1886)

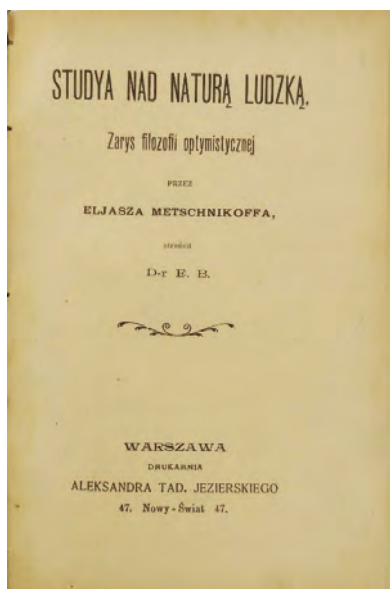
Іл. 18. «Етюди оптимізму»
(Essais optimistes. Paris, 1907)

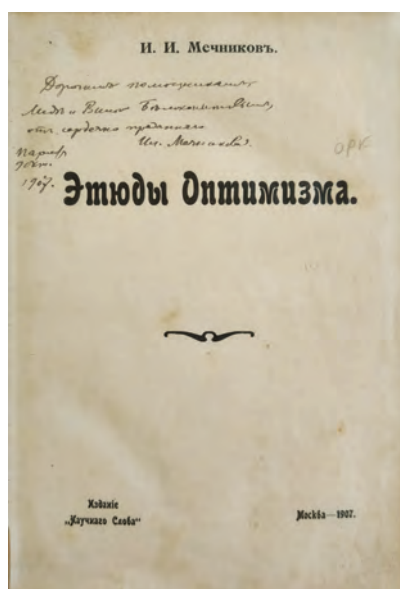
Іл. 19. «Лекції з порівняльної патології запалення, читані у квітні й травні 1891 року в Пастерівському інституті» (Харків-Київ, 1932)

Іл. 21. «Етюди про природу людини» (Study nad natura ludzka. Warszawa, 1904)

Іл. 20. «Етюди про природу людини» (Этюды о природе человека. М., 1904)

Іл. 22. «Етюди оптимізму» (Этюды оптимизма. М., 1907)

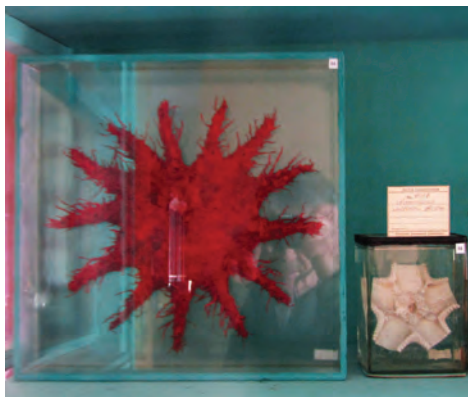
Іл. 23. Краніограф – прилад, за допомогою якого І. Мечников зарисовував і вимірював черепи (Зоологічний музей ОНУ; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Іл. 24. Черепи людей, привезені І. Мечниковим з експедиції до Калмицьких степів у 70-ті рр. XIX ст. (Зоологічний музей ОНУ; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Іл. 25. Скелети приматів, які придбав І. Мечников у 1873 р. для демонстрацій з курсу антропології (Зоологічний музей ОНУ; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Іл. 26. Сухий препарат морської зірки (з експедиційних зборів І. Мечникова; Зоологічний музей ОНУ; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Іл. 27. Вологий препарат офіури (з експедиційних зборів І. Мечникова; Зоологічний музей ОНУ імені І. І. Мечникова; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Іл. 29. Вологі препарати ланцетника з експедиційних зборів І. Мечникова (Зоологічний музей ОНУ; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Іл. 28. Вологий анатомічний препарат морської зірки, виготовлений І. Мечниковим для практичних робіт зі студентами природничого відділення ІНУ (Зоологічний музей ОНУ; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Іл. 30. Вологі препарати голкошкірих із експедиційних зборів І. Мечникова (Зоологічний музей ОНУ; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Лл. 31. Сухий препарат прісноводної губки-бодяги з експедиційних зборів І. Мечникова
(Зоологічний музей ОНУ;
фото: квітень 2025 р.;
публікується вперше)

Лл. 32. Череп вимерлої стеллерової (морської) корови – дарунок І. Мечникову від випускників природничого відділення ІНУ (Зоологічний музей ОНУ;
фото: квітень 2025 р.;
публікується вперше)

Лл. 33. Вологий препарат голотурії з експедиційних зборів І. Мечникова
(Зоологічний музей ОНУ;
фото: квітень 2025 р.;
публікується вперше)

Лл. 34. Вологі препарати рогових коралів із експедиційних зборів І. Мечникова (Зоологічний музей ОНУ; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Лл. 35. Вологий препарат
Португальського кораблика
з експедиційних зборів І. Мечникова
(Зоологічний музей ОНУ;
фото: квітень 2025 р.;
публікується вперше)

Лл. 36. Препарати голкошкірих із
експедиційних зборів І. Мечникова
(з експозиції Зоологічного музею ОНУ;
фото: квітень 2025 р.;
публікується вперше)

Лл. 37. Вологі препарати з експедиційних зборів І. Мечникова
(Зоологічний музей ОНУ; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Іл. 38. Вологі препарати з експедиційних зборів І. Мечникова
(Зоологічний музей ОНУ; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Іл. 39. Флігель О. Котинського на вул. Пастера, 36 (раніше – Херсонської), де І. Мечников мешкав у 1870–1875 рр.
(фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Іл. 40. Меморіальна дошка на будинку, де мешкав І. І. Мечников (Пастера, 36; фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Іл. 41. Будинок Коклена (кут Отонівського (Казарменого) провулку та вул. Преображенської), в якому мешкала родина Мечникових у 1875–1878 рр. (фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Іл. 42. Будинок князя Абомеліка у пров. Футуристів (Малому), 4, в якому проживала родина Мечникових у 1879–1881 рр. (фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

*Іл. 43. Будинок на вул. Кіри Муратової (Гульова), 4,
де розташовувалась Одеська бактеріологічна станція
(фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)*

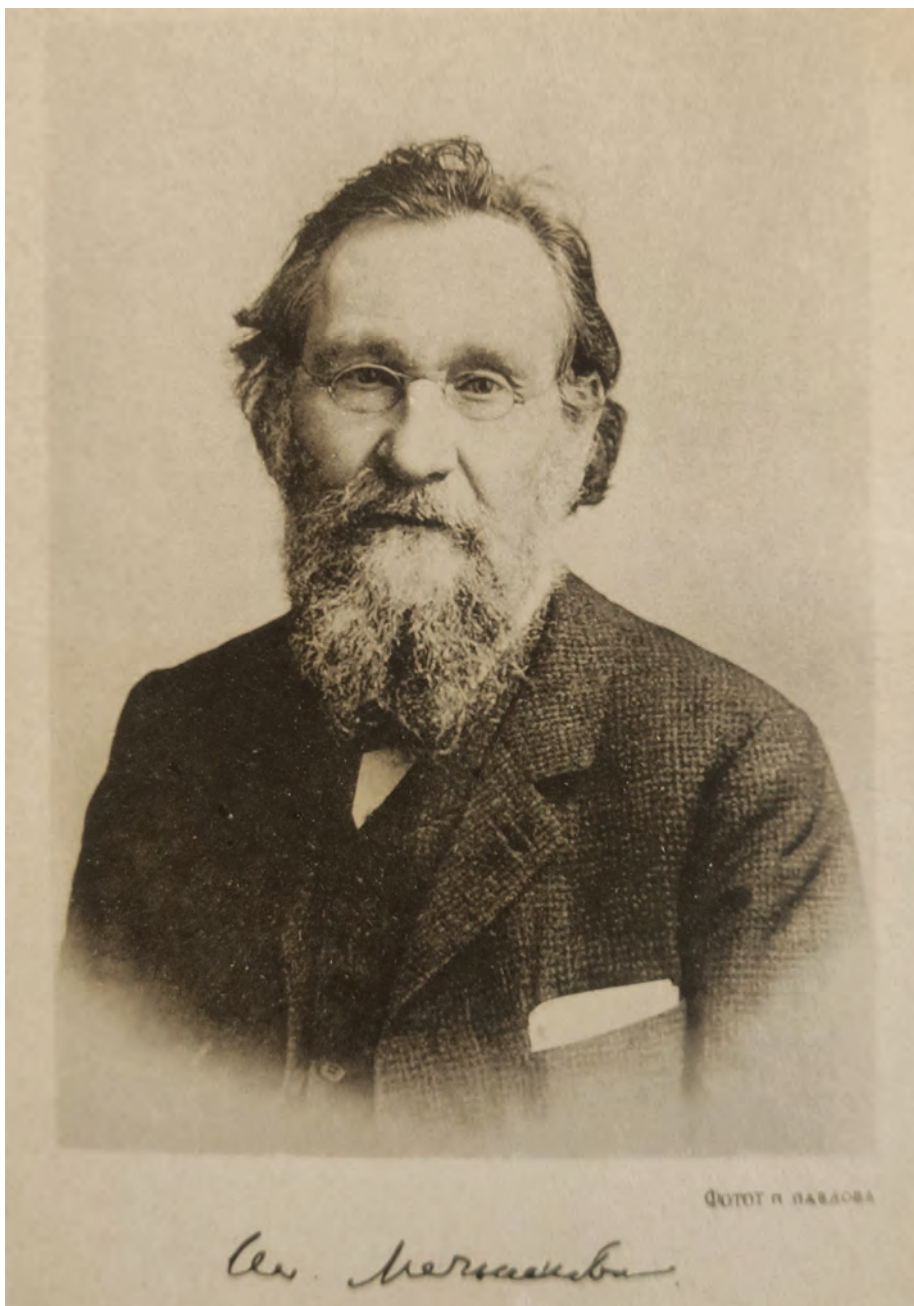
*Іл. 44. Пастерівський інститут – науково-дослідна установа в Парижі,
де працював І. Мечников після від'їзду з Одеси (вул. Доктора Ру, 28, Париж,
XV округ, Франція; фото: 2023 р.; публікується вперше)*

Іл. 45. Екслібрис Наукової бібліотеки Одеського університету, створений у 1967 р. художником А. Т. Наговіциним

Іл. 46. Меморіальна дошка на честь І. Мечникова на головному корпусі Одеського національного університету, який носить ім'я вченого (фото: квітень 2025 р.; публікується вперше)

Ил. 47. И. Мечников
(джерело: Мечников И. И. Сорок лет искания
рационального мировоззрения. М., 1913)

зоолога Фелікса Жозефа Анрі де Лаказа-Дют'є (фр. Felix-Josèphe-Henri de Lacaze-Duthiers; 1821–1901) та за редакції колег із Пастерівського інституту: французького бактеріолога П'єра Поля Еміля Ру (Pierre Paul Émile Roux; 1853–1933) і французького фізика та хіміка П'єра Еміля Дюкло (Émile Duclaux; 1840–1904) – дослідження використовували для занять зі студентами природничого відділення Університету.

Бібліотека Університету передплачувала науково-філософський журнал «Науковий огляд» (*Научное обозрение. 1894–1904*), де окремим додатком до одинадцятого номера 1898 р. було надруковано найважливіше наукове дослідження І. Мечникова «Імунітет», підґрунтям якого була його доповідь у серпні 1883 р. на VII з'їзді російських природознавців і лікарів в Одесі «До вчення про цілющі сили тваринного організму» (*К учению о целебных силах животного организма*) [13, с. 1–2.], в якій дослідник обґрунтував свою теорію про імунітет.

На початку XX ст. Університет придбав для своєї бібліотеки перше видання французькою мовою біолого-філософського трактату І. Мечникова «Етюди про природу людини» (*Études sur nature humaine. Paris, 1903*), присвячене вивченню ролі нервової системи у забезпеченні імунологічного захисту, в авторському перекладі та за редакцією вже згаданого Е. Ру та німецький переклад того ж трактату (*Studien über die Natur des Menschen : eine Optimistische Philosophie, Leipzig, 1904*), здійснений Вільгельмом Фрідріхом Оствальдом (Wilhelm Friedrich Ostwal; 1853–1932), майбутнім лауреатом Нобелівської премії з хімії 1909 р.

Штамп бібліотеки
НУ

До другої групи прижиттєвих видань І. Мечникова можна віднести книжки того періоду, коли заклад вищої освіти в Одесі позбувся частини «Імператорський» у своїй офіційній назві – періоду Новоросійського університету (1917–1920). Всі бібліотечні книжки у той час отримали печатку «Библиотека Новороссийскаго Университета». Цей період характеризувався швидким зростанням бібліотечних фондів за рахунок ліквідованих закладів освіти та приватних бібліотек, покинутих їх власниками. Саме в ці роки до бібліотеки Університету потрапив примірник 3-го видання «Етюдів про природу людини» (*Этюды о природе человека. М., 1908*) І. Мечникова, що надійшов разом із книжками ліквідованого у січні 1920 р. Одеського Кадетського корпусу, про що свідчить ярлик-наліпка: «БИБЛИОТЕКА Одесскаго Кадетскаго Корпуса». Відомо, що книжки Кадетського корпусу було розподілено між закладами вищої освіти Одеси, значна частина з них опинилась в університетській бібліотеці [8, с. 133].

Продовжувалась і закупівля книг у приватних книгопродавців. Наприклад, у цей період було придбано ґрунтовне дослідження І. Мечникова

«Засновники сучасної медицини. Пастер. – Лістер. – Кох» (*Основатели современной медицины. Пастер. – Листер. – Кох. М., 1915*) та вибрані твори «Сорок років пошуків раціонального світогляду» (*Сорок лет искания рационального мировоззрения. М., 1913*). На останньому примірнику зберігся ярлик-наліпка книгопродавця з написом «КНИЖНИЙ МАГАЗИНЪ «ТРУДЪ» | ОДЕССА ДЕРИБАСОВСКАЯ 25 | ТЕЛ. 19-28 |» та печатка книжкового магазину (зі згасаючим текстом).

Штамп бібліотеки ОІНУ

Третя група – бібліотечні книжки Одеського Інституту Народної Освіти (ОІНУ) (1920–1930), які відзначались офіційною овальною печаткою «БІБЛІОТЕКА Одеського Інституту Народної Освіти».

Дослідження французького лікаря, бактеріолога, імунолога Етьєна Бюрне (Étienne Burnet; 1873–1960), який у 1911 р. разом із І. Мечниковим досліджував епідемію чуми в степах Киргизії та

поширення туберкульозу серед калмиків [19, с. 34], «Мікроби та токсини» (*Microbes et toxines. Paris, 1911*) зі вступною частиною І. Мечникова супроводжується цікавою круглою печаткою: «Студенч. Біологическ. Кружокъ при ИМПЕРАТ. Новорос. Университете». Гурток було засновано у січні 1904 р. ініціативною групою студентів природничого відділення (мовою джерела – «естественного факультета») [35, 102], гурток функціонував (із перервою у 1905–1906 рр.) до 1917 р. Саме до того моменту виходило його періодичне видання «Збірка студентського біологічного гуртка при Новоросійському університеті» (*Сборник студенческого биологического кружка при Новороссийском университете. Одесса, 1906–1907, 1909, 1917*). Гуртку студентів-біологів Університету належала бібліотека, яка складалась із книжок, отриманих у результаті книгообміну з іншими подібними студентськими об'єднаннями, науковими та навчальними закладами та з подарунків вчених-природничників. У 1917 р. бібліотека гуртка налічувала понад 1000 назв книжок [31, с. 115].

Після закриття Університету в 1920 р. частину його майна (у тому числі книжки) було передано новим закладам освіти. Але здебільшого це становило не основного фонду колишньої університетської бібліотеки (яка стала Головною бібліотекою вищої школи м. Одеси (1920–1923 рр.) → Центральною науковою бібліотекою (1924–1930 рр.) → Одеською державною науковою бібліотекою (1930–1933 рр.), а книжкових зібрань підрозділів Університету. Більшу частину матеріальної бази природничого відділення фізико-математичного факультету Університету було переда-

но факультету професійної освіти ОІНО [17, с. 131]. Саме таким чином книжки зі студентського біологічного гуртка Університету опинилися у складі бібліотеки ОІНО. А коли Університет в Одесі поновив свою роботу у 1933 р., примірник було передано до основного фонду бібліотеки закладу вищої освіти, про що свідчить печатка бібліотеки вже Одеського державного університету.

Ще одним примірником, походження якого відноситься до бібліотеки ОІНО, є перший том підручника Л. Тарасевича «Медицина мікробіологія» (*Медицинская микробиология. Пб.; Киев, 1912*) за редакцією І. Мечникова. Примірник супроводжується чисельними власницькими ознаками – яскравими свідченням історії побутування цієї книги. По-перше, це дарчий напис: «Дорогому Веніамину Федоровичу Кагану | Л. Тарасевич |». По-друге, печатки: 1) «Бібліотека Высших Женских Курсов ОДЕССА»; 2) «БИБЛИОТЕКА Одеського Інституту Народної Освіти»; 3) «Університетська Бібліотека Студентській відділ».

Автором підручника та інскрипту є імунолог, епідеміолог, мікробіолог, патолог, організатор охорони здоров'я та медичної науки, випускник Одеського та Паризького університетів, співробітник Пастерівського інституту у 1900 р. Лев Тарасевич (1868–1927) – один із учнів та соратників І. Мечникова, послідовник його клітинної теорії імунітету. У 1901–1907 рр. він працював в Університеті на медичному факультеті. Разом із І. Мечниковим брав участь у науковій експедиції 1911 р. в Калмицькі та Киргизькі степи з метою вивчення туберкульозу [7, с. 18]. Саме академік Л. Тарасевич у 1926 р. переконав вдову І. Мечникова передати архів науковця до Радянського Союзу [32, с. 12].

Свій підручник «Мікробіологія» Л. Тарасевич подарував колезі з Університету Веніаміну Кагану (1869–1953) – математику, спеціалісту з неевклідової та диференціальної геометрії, доктору фізико-математичних наук, професору Університету (1897–1920 рр.). Крім Університету, В. Каган викладав математичні дисципліни в єврейських середніх закладах освіти та на Одеських вищих жіночих курсах, був головою наукової комісії видавництва «Матезіс», очолював наукове бюро Губернського відділу народної освіти та науковий відділ Губернського управління у справах друку, був одним із тих, хто стояв у витоків ОІНО [17, с. 100].

Судячи з наявних на підручнику з мікробіології печатках, можемо стверджувати, що примірник від власника В. Кагана потрапив до бібліотечного зібрання Одеських вищих жіночих курсів, після їх закриття – до бібліотеки ОІНО, а з поновленням Університету в Одесі у 1933 р. увійшов до фонду студентського відділу бібліотеки Одеського державного університету (абонементу), якій функціонував окремо від основної університетської бібліотеки до 1983 р. [8, с. 198].

Штамп абонементу
Одеської державної
наукової бібліотеки

До **четвертої групи** прижиттєвих видань І. Мечникова належать книжки з фонду Одеської державної наукової бібліотеки (1930–1933), яку було створено об'єднанням колишньої університетської бібліотеки з Одеською публічною (зараз – Одеська національна наукова бібліотека) та Українською державною (зараз – Одеська обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Грушевського) бібліотеками. Примірники ідентифікуються за печаткою «ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА | АБОНЕМЕНТ».

З часів функціонування Одеської державної наукової бібліотеки зберігається п'ять примірників окремого типографського відбитка із «Записок» Університету з текстом доповіді І. Мечникова «Хребетна теорія черепа» (*Позвоночная теория черепа. Одесса, 1871*). Згідно з інформацією газети «Одеський вісник», доповідь із гострою критикою хребетної теорії черепа на основі доказів ембріологічної теорії за відсутності 4 вересня 1871 р. І. Мечникова на Урочисному зібранні Університету зачитав доцент С. Бернштейн [13, с. 813].

Власницький конволют, об'єднаний під однією палітуркою з назвою «Annelida», належав викладачу Університету Василю Репяхову (1852–1905), про що свідчать рукописні екслібри на кожній частині конволюту: «В. Репяховъ |» або «Репяховъ |». До конволюту з семи наукових статей різних авторів про кільчастих хробаків, які належать до типу Annelida, входить і одна з ранніх статей І. Мечникова «До історії еволюції *Mysostomum*» (*Zur Entwicklungsgeschichte von Myzostomum*) з «Журналу наукової зоології» (*Zeitschrift für Wissenschaftliche Zoologie, Bd. 16, 1866*), де розглядається аннелідна теорія походження мизостомід. Майбутній власник конволюту В. Репяхов у 1874 р., запрошений І. Мечниковим та О. Ковалевським як позаштатний зберігач зоотомічного кабінету, пройшов шлях до ординарного професора кафедри зоології, порівняльної анатомії та фізіології Університету [16, с. 22]. Він займався дослідженнями морської фауни в Криму на Севастопольській морській біологічній станції, на середземноморському узбережжі Туреччини, Італії та Франції, був чудовим викладачем та теоретиком біології, активним членом Новоросійського товариства природознавців [23, с. 185–186].

Про подальшу історію цього конволюту свідчать записи співробітників біологічного факультету ОДУ: «Каб. Зоологии | беспозвоночных | инв. № 87 | 1951 год». За інформацією Інвентарної книги примірник було передано до фундаментальної бібліотеки ОДУ в 1955 р., разом із книгами інших кабінетів Університету. Це було пов'язано з переведенням біоло-

гічного факультету з головного корпусу ОДУ (вул. Петра Великого, 2) до нового корпусу в Шампанському провулку [23, с. 412] та частковим розформуванням бібліотек кафедральних кабінетів.

Ще один відбиток зі статтею І. Мечникова з «Центрального біологічного журналу» (*Biologisches Centralblatt, 1883/1884, Bd. 3, № 18*) «Дослідження мезодермальних фагоцитів деяких хребетних» (*Untersuchungen über die mesodermalen Phagocyten einiger Wirbeltiere*) спочатку зберігався у Одеській державній науковій бібліотеці. Подальша доля примірника пов'язана з бібліотекою Ботанічного саду, про що свідчить овальна печатка: «БІБЛІОТЕКА ОДЕСЬКОГО БОТАНІЧНОГО САДУ | Пролетарський бульвар № 87». Після закриття Університету в 1920 р. Ботанічний сад колишнього Університету, опинившись поза закладами вищої освіти, продовжив функціонувати самостійно [15, с. 30] та отримав статус науково-дослідної та культурно-освітньої установи. В ньому, разом із хімічної лабораторією та музеєм, було організовано й спеціальну бібліотеку ботанічної та загальнобіологічної літератури. Ботанічний сад повернувся до підпорядкування Університету з його поновленням у 1933 р. [23, с. 295] та був закріплений за кафедрою ботаніки ОДУ.

З часів функціонування Одеської державної наукової бібліотеки походить і польський переклад із французької мови трактату І. Мечникова «Про людську природу: нарис оптимістичної філософії» (*O naturze ludzkiej: zarys filozofii optymistycznej. Warszawa; Lwów, 1905*), здійснений ботаніком та перекладачем природознавчих досліджень Феліксом Вермінським (Feliks Werminski; 1860–1917). Примірник супроводжується шрифтовим суперекслібрисом на корінці «М. S.». Поки не вдалося з'ясувати, кому з одеських поляків-бібліофілів належав примірник філософського трактату І. Мечникова, але книжки з подібними власницькими ознаками вже виявлені в бібліотеках Одеси [14, с. 115 (п. 114)].

Одеській державній бібліотеці належав невеликий за обсягом відбиток статті з частиною публічної полеміки між ще зовсім молодим випускником Харківського університету Іллею Мечниковим та німецьким зоологом, паразитологом, дійсним членом Німецької академії наук «Леопольдина», членом-кореспондентом Петербурзької академії наук та засновником німецької паразитології Карлом Георгом Фрідріхом Рудольфом Лейкартом (Karl Georg Friedrich Rudolf Leuckart; 1822–1898) «Відповідь на відповідь професора Лейкарта в Гіссені: щодо питання про розвиток нематод» (*Entgegnung auf die Erwiderung des Herrn Prof. Leuckart in Giessen: in Betreff der Frage über die Nematodenentwicklung. Göttingen, 1866*). Відомо, що титулований професор К. Лейкарт опублікував від свого імені результати спільної з І. Мечниковим роботи з вивчення нематод. Це обурило молодого дослідника, результатом стала викривальна стаття [22, с. 38–39].

Крім офіційної ознаки «НКО. УСРР. ОДЕСЬКА ДЕРЖАВНА БІБЛІОТЕКА | АБОНЕМЕНТ», примірник супроводжується достатньо незвичною для бібліотек закладів вищої освіти печаткою: «Всероссийский Союз Рабочих | ВОДНОГО ТРАНСПОРТА | Одесский Райкультвод | БИБЛИОТЕКА № __192__ г. № 158 | Обращайтесь с книгой бережно! | Помните о других – возвращайте книгу в срок».

І. Мечников здійснив переклад із французької на російську мову відомого підручника «Антропология» (СПб., 1879) Поля Топінара (Paul Topinard; 1830–1911) – французького медика й антрополога, генерального секретаря антропологічного товариства Парижа, що спеціалізувався на расових класифікаціях, редактора журналу «Revue d'anthropologie». У передмові до видання І. Мечников представив бібліографічний список праць із антропології, що існували на той час у Російській імперії.

На примірнику наявні власницькі ознаки (рукописні есклібриси): «А. Браунеръ [виправлено на «Браунеръ»] | 1879 г. | Октябрь |» – свідоцтва про приналежність книжки до особистого зібрання одеського зоолога Олександра Браунера (1857–1941). Випускник природничого відділення фізико-математичного Університету 1881 р., шанувальник І. Мечникова та О. Ковалевського, займався не тільки зоологічними, але й антропологічними та економічними дослідженнями, працював у Статистичному комітеті, у Варшавському, Таврійському та Херсонському відділеннях Селянського поземельного банку, був директором Земського банку Херсонської губернії в Одесі. З 1918 р. почав викладати зоологічні дисципліни у закладах вищої освіти Одеси, був автором знакових підручників «Тваринництво» (Одеса, 1922) та «Сільськогосподарська зоологія» (Одеса, 1923) [24, с. 56], працював в Асканії-Нова, у 1924–1925 рр. був професором Одеського сільськогосподарського інституту, у 1930 р. – у ОІНО, 1933–1936 рр. знову працював в Асканії-Нова. У 1939 р. О. Браунер без захисту дисертації отримав ступінь доктора біологічних наук за сукупністю біологічних праць та почав працювати в Університеті викладачем і консультантом зоологічного музею [10, с. 3–7]. Відомо, що на звістку про смерть І. Мечникова О. Браунер відгукнувся одним із перших: телеграму від Новоросійського товариства природознавців за його підписом було відправлено до Парижа [32, с. 198].

За інформацією, наданою біологом В. Кузнецовим, О. Браунеру належала велика особиста бібліотека, яку після його смерті було передано до бібліотеки Університету. Але конкретний примірник, судячи з наявного офіційного штампу, надійшов до бібліотеки у період 1930–1933 р. Зараз книги з особистої книжкової колекції О. Браунера розпорошено у бібліотечному фонді. Мабуть, реконструкція цієї особистої колекції, хоча б на віртуальному рівні, справа майбутнього.

Додамо, що до цього нетривалого, але дуже насиченого подіями, періоду в історії бібліотеки належить й надходження українського перекладу «Лекцій з порівняльної патології запалення, читані у квітні й травні 1891 року в Пастерівському інституті» (Харків-Київ, 1932), здійсненого вже після смерті І. Мечникова з російського видання 1892 р. І. Холодним. Видання вийшло з передмовою Семена Генеса (1898–1992) – українсько-го лікаря-патофізіолога, ендокринолога, доктора медичних наук, професора, заслуженого діяча науки УРСР.

Штамп фундаментальної бібліотеки ОДУ

П'ята група прижиттєвих примірників видань І. Мечникова належить поновленому Одеському державному університету (ОДУ; 1933–1945) та ідентифікується за печаткою «ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ | ФУНДАМ. БІБ-КА». Невеличкий відбиток статті з десятого тому «Записок Імп. академії наук» 1866 р. «Дослідження про двокрилих комах: лист до К. М. Бера» (*Изследования о двукрылых насекомых: письмо к К. М. Бэру*), оформленої у формі листа з проханням до корифея європейської біологічної науки, ембріолога та антрополога Карла Бера

(Karl Ernst Ritter von Baer; 1792–1876) взяти участь у полеміці І. Мечникова з зоологом М. Ганіним щодо розмноження личинок *Cosidomia*. До статті додається відповідь К. Бера. Зовсім скоро, у 1867 р. І. Мечников разом з О. Ковалевським стали першими лауреатами Премії Бера за роботи з ембріології, премію було розділено між двома молодими дослідниками.

На примірнику є печатка «БИБЛ. Зоол. Каб. НОВОРОСС. УНИВ.». Відомо, що у 1870–1882 рр. І. Мечников завідував зоологічним кабінетом, лабораторією та музеєм Університету при кафедрі зоології, порівняльної анатомії та фізіології [23, с. 175]. Територіально у 1868–1899 рр. всі кафедри та кабінети природничого відділення фізико-математичного факультету Університету були розташовані у приміщенні на вул. Преображенській, 24 [8, с. 113], там само були й книжки з усіх кабінетів. Восени 1899 р. природниче відділення було переведено до нової будівлі Фізико-хімічного інституту Університету між вулицями Херсонською (зараз – Пастера) та Єлисаветинською (зараз – Університетська) разом зі всіма книжками кабінетів².

² Будівля на вул. Преображенській, 24 була перебудована під історико-філологічний та юридичний факультети, бібліотеку та Музей витончених мистецтв. Всі книжки фундаментальної бібліотеки з головного корпусу Університету на вул. С. Вітте (до 2 травня 1902 р. вулиця мала назву Дворянська) у квітні – вересні 1902 р. були перенесені на вул. Преображенську, 24.

Штамп Наукової
бібліотеки ОДУ
ім. І. І. Мечникова

Примірники **шостої групи** прижиттєвих видань І. Мечникова з печатками «Одеський університет ім. І. І. Мечникова | НАУКОВА БІБЛІОТЕКА» потрапила до бібліотеки у період 1945–1999 рр. Більша частина книг донедавна з різних причин була у дублетному або обмінно-резервному фондах бібліотеки й стала доступною читачам у останні роки у зв'язку з активним виявленням співробітниками відділу рідкісних книг та рукописів у фонді НБ ОНУ рідкісних та цінних книжок та реконструкцією «розпорошених» колекцій – важливого джерела, яке дозволяє не тільки доповнити інформацію про загальну картину формування фонду конкретної бібліотеки, а й допомагає збагатити наші знання фактами історії науки та культури [3].

Серед подібних книжок – примірник «Записок оптимізму» (*Zarysu optymistyczne. Warszawa, 1907*) у перекладі з французької на польську мову Ф. Вермінського з приватної польської бібліотеки вже згаданого власника з ініціалами «М. S.» та окремий відбиток статті І. Мечникова з четвертого тому 1868 р. «Бюлетеня Імп. академії наук», присвячений ембріологічним дослідженням (*Entwicklungsgeschichte Beiträge*), з колекції В. Рєпяхова.

Найбільший інтерес викликає одне з ранніх досліджень І. Мечникова про рід трематод «Über Geodesmus bilineatus Nob. (Fasciola terrestris O. Fr. Müller?), eine europäische Landplanarie», надруковане німецькою мовою у п'ятому томі «Біологічного збірника Бюлетеня Імп. акад. наук» 1865 р. Відбиток супроводжується овальною печаткою «УСРР. БІО. ДЕРЖАВН. Н/Д. ЗООЛОГО-БІОЛОГІЧН. ІНСТИТУТ ОДЕСЬКА ФІЛІЯ | БІБЛІОТЕКА».

Одеську філію Науково-дослідного Зоолого-біологічного інституту (Зообіну) було засновано у 1929 р. Комісаріатом Освіти на базі дослідницьких кафедр біології, геології з географією та фізіології рослин ОІНО [34, с. 63]. Філія Зообіну досліджувала одеські затоки та лимани, флору та фауну, особливості лиманних грязей та процеси йодоутворення, культури цитрусових, розробляла засоби боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур [33, с. 10]. Головою філії Зообіну в Одесі був Дмитро Третьяков (1878–1950) – зоолог, професор Університету (1912–1920), ОІНО (1920–1930), ОДУ (1933–1941 рр.), декан біологічного факультету. Д. Третьяков був послідовником І. Мечникова, присвятив його пам'яті своє дослідження «Розвиток світу тварин» [33, с. 12]. У 1933 р. Одеську філію Зообіну було передано до Одеського державного університету [23, с. 295]. Вона діяла в межах закладу вищої освіти. До основної бібліотеки ОДУ примірник статті надійшов у 50-ті рр. ХХ ст.

До цієї групи можна уналежнити видавничий конволют з п'яти частин, який, крім польського перекладу «Досліджень людської природи: нарису оптимістичної філософії» (*Studia nad natura ludzka: zarys filozofii optymistycznej. Warszawa, 1904*), складався з життєписів американського політика та державного діяча Т. Рузвельта (1858–1919), німецького інженера, винахідника, політичного діяча В. Сіменса (1816–1892), польської перекладачки та літературознавці М. Ратульд-Раковської (1864–1940) і норвезького драматурга та поета Г. Ібсена (1828–1906). Редактором видання виступив польський лікар, філософ медицини, першовідкривач діагностичного значення швидкості осідання еритроцитів (ШОЕ) Едмунд Бернацький (Edmund Faustyn Biernacki; 1866–1911). Цей видавничий конволют належав відомому представнику польської діаспори в Одесі Конраду Березовському (Konrad Berezowski; 1867? – після 1919), про що свідчать власницькі ознаки на примірнику: відбиток печатки з зображенням жінки, що сидить з розкритою на колінах книгою, написом: «EX LIBRIS | Konrada Berezowskiego» та тиснення на корінці палітурки «К. В.».

Юрист за фахом, випускник Університету, К. Березовський був власником великої бібліотеки приблизною кількістю в п'ять з половиною тисяч книг [11, с. 20]. Бібліотечне зібрання К. Березовського було розпорошено після його від'їзду з Одеси у 1919 р. Значна кількість книжок із цієї особистої книгозбірні збереглась у фонді університетської бібліотеки [25, с. 23], більша частина – у дублетному. Книжки з подібними власницькими ознаками наявні й у фонді Одеської національної наукової бібліотеки (ОННБ) Одеси [12, с. 166–176].

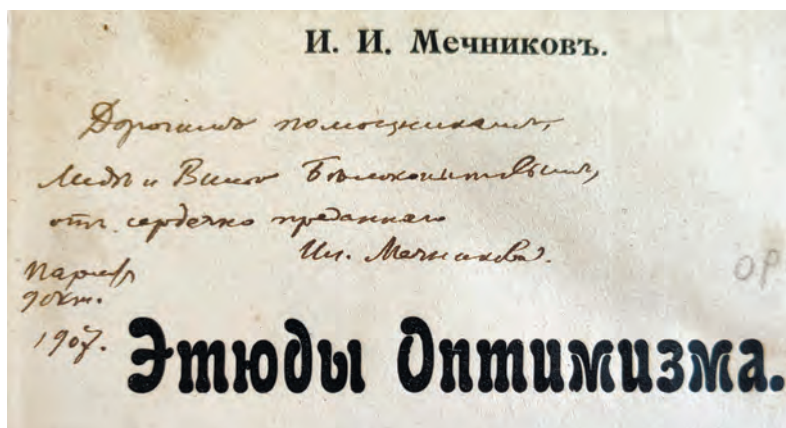
Примірник французького видання «Етюдів оптимізму» (*Essais optimistes; avec 27 figures dans le texte. Paris, 1907*) І. Мечникова супроводжується чисельними власницькими ознаками: 1) «... ТАРИЗОВА»; 2) «БІБЛІОТЕКА 3-Х РІЧНИХ ДЕРЖАВНИХ КУРСІВ ІНОЗЕМНИХ МОВ»; 3) «КНИГОЗБІРНЯ Одеського Лінгвістичного Технікуму»; 4) «Odesser Deutsches Pädagogisches Institut BIBLIOTHEK»; 5) «Одеський університет ім. І. І. Мечникова | НАУКОВА БІБЛІОТЕКА». Більшість із цих власницьких ознак свідчить про приналежність примірника закладам освіти, в яких викладали іноземні мови. Питання створення лінгвістичних закладів середньої та позашкільної освіти в Одесі у першій половині ХХ ст. досліджено ще недостатньо, тому можна з впевненістю говорити тільки про Німецький педагогічний інститут (НПІ) (1934–1938) для підготовки вчителів для німецьких шкіл УРСР, створений на основі реорганізації німецького відділення Одеського педагогічного інституту. Німецький педагогічний інститут працював за адресою: Пастера, 42, там само була і його бібліотека. 29 червня 1938 р. НПІ було реорганізовано в Одеський інститут іноземних мов (ОІМ), де вивчали німецьку, англійську та французьку мови. У 1960 р. ОІМ приєднався як факультет

романо-германської філології до Університету [23, с. 298]. Більшу частину книжкового зібрання ОПМ було передано до Наукової бібліотеки ОДУ. Ще один подібний примірник, також з НБ ОДУ, супроводжується суперекслібрісом «D. S.» та ярликом-наліпкою палітурної майстерні з написом: ПЕРЕПЛЕТ. МАСТЕРЬ | ПАЛЕОЛОГЪ | УЛ. НОВОСЕЛЬСК. | ОДЕССА | БЫВШ. ЯМСКАЯ № 82 |.

Найціннішими з прижиттєвих видань І. Мечникова у фонді Наукової бібліотеки Університету є примірники з його власними дарчими написами. В нашому випадку йдеться про «Етюди про природу людини» (*Этюды о природе человека. М., 1904*) та «Етюди оптимізму» (*Этюды оптимизма. М., 1907*). Обидва примірники супроводжуються інскриптами І. Мечникова.

На примірнику «Етюдів про природу людини» дарчий напис: «Дорогимъ Вилѣ и Лиде | от любящего их Ил. Мечникова». Примірник також супроводжується суперекслібрісом на корінці «ВБ» та рукописним екслібрісом на форзаці книжки: «Бѣлокопитовъ». Інскрипт автора є й на примірнику «Етюдів оптимізму»: «Дорогимъ помощникамъ, | Лиде и Вилѣ Бѣлокопитовымъ, | от сердечно преданнаго | Ил. Мечникова. | Париж | 9 окт. | 1907.».

Факт близьких стосунків Іллі Мечникова з представниками родини його другої дружини О. Білокопитової доволі відомий [21, с. 71–77]. Ольга Миколаївна (1858–1944) народилась у багатодітній родині заможного дворянина Миколи Івановича Білокопитова (?–1881) та його дружини Єлизавети Іванівни (?–1882). Крім Ольги, в родині було семеро дітей. Після смерті тестя та тещі І. Мечников взяв під опіку неповнолітніх братів та сестру дружини. Особливо близькі стосунки Мечникови підтримували з родинами Миколи та Василя Білокопитових.

Дарчий напис Іллі Мечникова на примірнику «Етюдів оптимізму»

Під домашнім прізвиськом «Віля», зазначеним у дарчому напису, приховано молодшого брата дружини І. Мечникова Василя Білокопитова (1867–1932) [20, с. 80, 262]. Офіцер у відставці, В. Білокопитов разом зі своєю дружиною Лідією Зеґебарт (1870? – не раніше 1952) був власником квартир у Москві та Санкт-Петербурзі [4, с. 269, 271], також їм належала дача на Південному березі Криму у селищі Сімеїз. Особняк та флігель у стилі модерн, побудовані у 1912–1913 рр. за проектом головного архітектора Сімеїзу Я. Семенова, було додано до списку об'єктів культурного надбання України місцевого значення (№ 64 від 24 січня 1992 р.). На цій дачі збиралися й чисельні знайомі Білокопитових – представники наукової та творчої інтелігенції. Деякі з цих знайомих через Білокопитових познайомились з Іллею Мечниковим, приїздили до нього у гості до Франції (наприклад, Фортунатови, М. Анциферов тощо). Подовгу гостювали у маєтку Мечникових під Парижем і самі Білокопитови [4, с. 270]. Л. Білокопитова навіть брала участь у роботі протичумної та протитуберкульозної експедиції під керівництвом І. Мечникова у Киргизькі та Калмицькі степи Астраханської губернії у 1911 р. [32, с. 211].

У передмові до «Етюдів оптимізму» І. Мечников подякував родині Білокопитових за переклад із французької на російську другої частини його праці, присвяченої тривалості життя тварин [21, с. VI]. Ілля Мечников у листі від 16 квітня 1915 р. саме Василя Білокопитова просив подбати про дружину після своєї смерті [32, с. 196]. У 1919 р. родина Білокопитових була вимушена поїхати з Криму за кордон [29, с. 429]. Спочатку вони оселились у сестри В. Білокопитова, вдови І. Мечникова, у Парижі, згодом побудували власну дачу на Лазурному узбережжі Середземного моря у містечку Ла-Фавьєр. В. Білокопитов так і не повернувся на батьківщину, помер у Франції у 1932 р. Його дружина Л. Білокопитова у 1946 р., повернувшись до Москви, привезла з собою решту архіву І. Мечникова [29, с. 447].

Точно простежити шлях примірників із книжкового зібрання родини Білокопитових до фонду Наукової бібліотеки Одеського університету поки що неможливо. Але джерела, перш за все, мемуари професора І. Пузанова, дають можливість припустити, що саме він сприяв цьому.

Іван Пузанов (1885–1971) – видатний зоолог та зоогеограф, спеціаліст із охорони природи, професор, доктор біологічних наук (1938), заслужений діяч науки УРСР (1965), письменник, поет і перекладач. З 1947 р. і до смерті у 1971 р. – професор Університету, завідувач кафедри зоології хребетних.

Родина Пузанових була сусідами Білокопитових у селищі Сімеїз, їм у 1903–1920 рр. належала дача «Червоний мак», там молодий зоолог І. Пузанов і познайомився з родичами І. Мечникова. Стосунки між сусідами-дачниками були достатньо близькими, вони підтримували зв'язок навіть

у роки еміграції родини Білокопитових через листування. Коли Л. Білокопитова повернулася з еміграції до Москви, І. Пузанов, вже будучи викладачем Університету, неодноразово відвідував її. Останній раз про візит до вдови Білокопитова І. Пузанов згадував у січні-лютому 1952 р. [30, с. 332]. Невідомо чи проводив професор спеціальні курси для студентів-біологів Університету, що безпосередньо стосувались надбання І. Мечникова, але дотепер зберігся читацький формуляр І. Пузанова на замовлення французького видання мемуарів О. Мечникової «*Vie d'Élie Metchnikoff. 1845–1916*» (Paris, 1920). Можна припустити, що Л. Білокопитова передала професору І. Пузанову цінні примірники «Етюдів про природу людини» (М., 1904) та «Етюдів оптимізму» (М., 1907) з бібліотеки своєї родини з дарчими написами І. Мечникова. За відомостями Інвентарних книг НБ ОДУ обидва примірники були оформлені до університетської бібліотеки у 1978 р., разом з іншими книжками з особистої бібліотеки І. Пузанова.

Підсумовуючи, можна сказати, що колекція прижиттєвих видань І. Мечникова з фонду Наукової бібліотеки Одеського національного університету вперше стала об'єктом бібліографічного дослідження. Формування колекції прижиттєвих видань І. Мечникова проходило з 1867 р. протягом всіх подальших етапів функціонування бібліотеки. Безумовно, найбільш продуктивним і продуманим цей процес був у періоди безпосередньої викладацької роботи в Університеті самого І. Мечникова (1867–1868, 1870–1882 рр.): здебільшого примірники видань купували та отримували у результаті книгообміну. На основі своїх друкованих досліджень науковець створював навчальні курси, активно використовували їх й інші викладачі природничих дисциплін. Після звільнення І. Мечникова з Університету процес придбання наукових праць біолога не зупинявся, саме наприкінці XIX – на початку XX ст. Університет придбав значну частину основних праць І. Мечникова.

Значимими джерелами наповнення фундаментальної бібліотеки прижиттєвими працями І. Мечникова були книжкові фонди ліквідованих на початку 20-х рр. XX ст. закладів освіти (Одеських вищих жіночих курсів, Одеського кадетського корпусу), реорганізованих науково-дослідних установ і закладів вищої освіти, що увійшли до структури відновленого у 1933 р. Університету (ОІНО, Одеської філії Науково-дослідного Зоолого-біологічного інституту ВУАН, Ботанічного саду, Одеського інституту іноземних мов), студентського об'єднання (студентського біологічного гуртка), різноманітних підрозділів Університету (кабінету зоології імперського часу, кабінету зоології безхребетних вже радянського часу).

Знаковим є і той факт, що значна частина досліджень І. Мечникова надійшла до університетської книгозбірні з приватних книжкових зібрань його безпосередніх учнів та наукових послідовників (В. Рєпахова, О. Браунера, І. Пузанова). Цікавою є наявність наукових праць видатного фізіолога та імунолога в особистих бібліотеках одеських небіологів

(юриста К. Березовського, математика В. Кагана тощо). І, безумовно, наявність інскрипту та автографу Іллі Мечникова на книжках із приватної бібліотеки його родичів Білокопитових підвищує престижність книжкового зібрання Одеського національного університету, який носить ім'я видатного науковця.

Список джерел та літератури

1. Архів НБ ОНУ. – Ф. 1. – Фундаментальный каталог библиотеки Императорского Новороссийского университета с мая 1865 г. [Рукопись].
2. Архів НБ ОНУ. – Ф. 1. – Фундаментальный каталог библиотеки Императорского Новороссийского университета с мая 1874 по 1879 г. [Рукопись].
3. Алексеенко М. В. «Рассеянные» книжные коллекции в вузовской библиотеке : из опыта исследования и реконструкции / М. В. Алексеенко // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2014. – Т. 19, вип. 1 (11). – С. 47–58.
4. Анциферов Н. П. Из дум о былом: воспоминания / Н. П. Анциферов. – М. : Феникс ; Культ. инициатива, 1992. – 511 с.
5. В общем собрании членов VII съезда естествоиспытателей и врачей // Одесский листок. – 1883. – 18 (30) авг. (№ 181). – С. 2.
6. Валери-Радо Р. Луи Пастер: история одного ученого ; пер. с 10-го фр. изд. с 6-ю прил., с согласия авт. и Пастера / Р. Валери-Радо ; под ред. Н. Ф. Гамалеи ; предисл. И. И. Мечникова. – Одесса : Тип. Л. Нитче, 1889. – [8], 317, [1] с.
7. Грабовская Л. И. Лев Александрович Тарасевич 1868–1927 гг. (биографический очерк) / Л. И. Грабовская. – М. : Медицина, 1970. – 110 с.
8. Два століття служіння книзі. Історія Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 1817–2017 / М. В. Алексеенко, М. О. Подрезова, О. В. Полевщикова, В. П. Пружина, В. В. Самодурова. – Одеса : ОНУ, 2017. – 290 с.
9. Дейнеко А. О. Село наше Красне... Історія Красносілки: від сивої давнини до наших днів / А. О. Дейнеко. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2007. – 440 с.
10. Деятели науки. Curriculum vitae профессора А. А. Браунера // Изв. Музейного Фонда им. А. А. Браунера. – 2007 – Т. 4, № 1. – С. 3–7.
11. Ижик Л. В. Книжные знаки одесских библиофилов : моногр. исслед. / Л. В. Ижик. – Одесса : ОННБ им. М. Горького, 2014. – 129 с.
12. Ижик Л. В. Редкие издания из библиотеки Конрада Березовского в ОГНБ им. М. Горького / Л. В. Ижик // Скарбниця культури. – 2004. – Вип. 3. – С. 166–176.
13. Императорский Новороссийский университет в 1870–71 академ. году (4-го сентября) // Одес. вестн. – 1871. – 5 сент. (№ 195). – С. 813.
14. Каталог книг польською мовою кінця XVIII – початку XX століття у фондах ООУНБ імені М. С. Грушевського : кат. / упоряд. І. В. Довганюк ; пер. з пол. І. В. Довганюк ; відп. за вип. О. А. Булгакова. – Одеса, 2024. – 200 с. – Режим доступу: <https://biblioteka.od.ua/wp-content/uploads/2024/05/Katalog-knyg-polskoju-movoyu-u-fondah-OOUNB.pdf> (дата звернення: 06.03.2025). – Загол. з екрана.
15. Коваленко С. Г. Ботаніки та ботанічні дослідження в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова (1865–2005) / С. Г. Коваленко, Т. В. Васильєва, Г. А. Швец. – Одеса : ФЕНІКС, 2005. – 104 с.
16. Кузнецов В. О. Профессор Василий Михайлович Репяхов (1852–1905): научная и педагогическая деятельность / В. О. Кузнецов, Н. В. Кузнецова, Л. В. Рясиков // European Science Review. – 2014. – № 5/6. – С. 21–25.
17. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту : до 145-річчя від дня засн. ОНУ ім. І. І. Мечникова / В. В. Левченко. – Одеса : ТЕС, 2010. – 427 с.
18. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета : ист. записка / А. И. Маркевич. Академические списки. – Одесса : Экон. тип., 1890. – XV, [1], 734, [2], XC с.
19. Ілля Ілліч Мечников. 1845–1916 : біобібліогр. покажч. [Електронний ресурс] / уклад. О. А. Яковенко ; авт. вступ. ст. А. І. Божков ; наук. ред. О. М. Клімова ; ред. А. О. Давидова ; бібліогр. ред. С. Б. Глибицька. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2021. – 88 с. – Режим доступу: <https://ekhnuir>.

- karazin.ua/items/5ac00d75-cbb5-4464-b2b8-154a7d30c8f9 (дата звернення: 26.03.2025). – Загол. з екрана.
20. Мечников И. И. Письма к О. Н. Мечниковой, 1876–1899 / И. И. Мечников ; под. ред.: А. Е. Гайсина, Б. В. Левшина. – М. : Наука, 1978. – 328 с.
 21. Мечников И. И. Этюды оптимизма / И. И. Мечников. – М. : Науч. слово, 1907. – VIII, 253, [1] с.
 22. Мечникова О. Н. Жизнь Ильи Ильича Мечникова / О. Н. Мечникова. – М. : Гос. изд-во, 1926. – VIII, 232 с.
 23. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / редкол.: Ю. Ф. Ваксман, В. В. Глебов, Л. М. Дунаєва [та ін.] ; голов. ред. І. М. Коваль. – Одеса : ОНУ, 2015. – 963 с.
 24. Олійник Ю. Олександр Олександрович Браунер – натураліст, дослідник природи Північного Причорномор'я / Ю. Олійник, В. Лобков // Теріологія в Україні. Ч. 1 : [100 визначних дослідників минулого] / упоряд. та ред. І. Загороднюк ; Укр. теріол. т-во та Нац. наук.-природн. музей НАН України. – Київ, 2022. – С. 55–58. – (Novitates Theriologicae ; P. 14).
 25. Польські стародруки з колекцій університетської бібліотеки = Starodruki polskie ze zbiorów biblioteki uniwersyteckiej : каталог / упоряд., пер. укр., пол. Г. В. Великодна ; наук. ред. В. Валецький. – Вид. 2-ге, допов. – Одеса : ОНУ, 2019. – 391 с., [20] арк. іл.
 26. Про затвердження Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання [Електронний ресурс] : Наказ Міністерства культури України № 437 від 14.06.2016 // Законодавство України : інформ.-пошук. система / Верх. Рада України. – Електрон. текст. дані. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0936-16#Text> (дата звернення: 11.01.2025). – Назва з екрана.
 27. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1878 г. : заседание от 7 дек. 1878 г. / Новорос. ун-т. – Одеса : Тип. Ульриха и Шульце, 1878. – Ст. 22.
 28. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета за 1879 г. : заседание от 16 нояб. 1879 г. / Новорос. ун-т. – Одеса : б. и., 1879. – Ст. 19.
 29. Пузанов И. И. Мемуары : в 3 т. / И. И. Пузанов. – Одесса : изд-во ВМВ, 2014. – Т. 2. – 520 с.
 30. Пузанов И. И. Мемуары : в 3 т. / И. И. Пузанов. – Одесса : изд-во ВМВ, 2015. – Т. 3. – 379 с.
 31. Рубинштейн Д. Отчет о состоянии библиотеки студенческого биологического кружка при Новороссийском университете за 1914, 1915 и 1916 годы / Д. Рубинштейн // Сб. студен. биол. кружка при Новорос. ун-те. – Одесса, 1917. – № 5. – С. 113–115.
 32. Рукописные и документальные материалы И. И. Мечникова / под ред. А. П. Музыченко. – М. : Бюро науч. информ., 1960. – 260 с.
 33. Севастьянов В. Д. Життя і діяльність академіка Д. К. Третьякова / В. Д. Севастьянов, В. О. Кузнецов, Н. В. Кузнецова // Развитие зоологических исследований в Одесском университете: академик Д. К. Третьяков и его научная школа : сб. воспоминаний и науч. тр. / отв. ред. В. А. Лобков ; Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова. – Одесса : Астопринт, 1999. – С. 6–14.
 34. Третьяков Д. К. Автобіографічний нарис / Д. К. Третьяков // Развитие зоологических исследований в Одесском университете. Академик Д. К. Третьяков и его научная школа. – Одесса : Астопринт, 1999. – С. 60–68.
 35. Флоровский Г. Историческая записка о деятельности Студенческого биологического кружка при Новороссийском университете за первое десятилетие его существования (1904–1914) // Сборник студенческого биологического кружка при Новороссийском университете. – Одесса, 1917. – № 5. – С. 102–109.

НАШ МЕЧНИКОВ (післяслово)

Ця книжка задумувалась як запрошення до міркувань щодо ролі університету у долі людини та значенні людини для університету через оптику знакової для Одеського університету персони – Іллі Мечникова. В одному з розділів вже висловлювалась думка про те, що роки, які Ілля Мечников провів в Одесі, стали найбухливішими у його довгому і сповненому подіями житті [15, с. 151], а от головним локусом тих років безсумнівно став для нього Одеський університет. Принагідно зазначимо, що хоч традиційно наприкінці монографій уміщуються висновки, але дозволимо собі зробити разом з ними ще низку фінальних міркувань як за допомогою сучасних нам науковців, так і сучасників Іллі Мечникова та й навіть і його самого, що мають доповнити (не)сказане раніше.

Наша праця не є суто біографічним дослідженням. Втім, написати будь-яку біографію і просто, і непросто водночас. Здається, що запорукою якісного результату має стати вивчення репрезентативної вибірки джерел та оволодіння історіографічним доробком. Втім біографи зазвичай захоплені своїми персонажами і, навіть за умови виконання названих інтелектуальних процедур, завжди є небезпека схибити на глорифікацію свого героя і тоді вийде недосконала ікона. Можна, декларуючи об'єктивність, намагатись дотримуватись балансу у створенні образу, демонструвати не тільки перемоги, але й невдачі, не тільки позитивні, а й суперечливі риси свого героя з метою, врешті, показати його життя як драму. Але, вважаємо, і цього замало. Адже, зрештою, варто визнати, що будь-який життєпис – це проекція на певну особу очима сьогодення. І треба визнати, що ми звертаємось до минулого саме з метою відобразити своє осягнення сьогодення за допомогою того чи іншого об'єкту минулого, яким може бути і персона, і установа, і навіть ідея.

Отже, складність створення нашого нарративу полягала у тому, що ми мали наче два об'єкти – Університет та Мечников. Тому хотілось не тільки продемонструвати обізнаність у різноманітті джерельної бази, а ще

більше – опанування історіографічного доробку щодо обох об'єктів, не тільки чергового разу висловити своє визнання величі науковця та величності закладу вищої освіти, не забувши згадати особисті чи інституційні проблеми і негаразди обох, а і свідомо (хоча, безсумнівно, читач знайшов у тексті і латентне – несвідоме чи підсвідоме) спробувати віддзеркалити ставлення до проблеми екзистенціювання особи в університеті та ідеї університету в особі. Треба визнати, що наш дослідницький інтерес був мечниковоцентричним, а практична потреба – університетоцентричною: у рік чергового синхронного ювілею побачити знакову особу Університету на тлі епохи, у колі людей та в оточенні ідей.

Епоху, в яку жив І. Мечников, можемо окреслити як становлення модерного суспільства, яку британський історик Ерік Гобсбаум визначив «довге дев'ятнадцяте століття», нижньою межею якого була Французька революція кінця XVIII століття, а верхньою – Перша світова війна. Життя І. Мечникова припало на другу половину цієї епохи, і йому навіть судилось засвідчити початок Великої війни. Ці роки були першою, імперською, епохою в історії Одеського університету.

Інший британський історик (нині польський громадянин) Норман Дейвіс у своїй знаменитій книзі про історію Європи дав яскраву характеристику «довгому дев'ятнадцятому століттю»: «Європі XIX ст. притаманний динамізм, що набагато перевершує все відоме нам з попередніх часів. Європа вібрала небаченою доти силою: технічними спроможностями, економічною могутністю, культурним розквітом, владою над рештою континентів. Головним символом Європи стали її двигуни: локомотиви, газові заводи, електричні генератори. Брутальна сила, здається, обернулася на чесноту в собі – чи то в поглядах на еволюцію, яка звітувала «виживання найпристосованіших», чи то у філософії історичного матеріалізму, яка пророкувала тріумф наймогутнішого класу, чи то в культі надлюдини, чи то в теорії та практиці імперіалізму.

Європейці бачили нові фізичні сили – від електричного струму до динаміту; нові демографічні сили, що спричинились до безпрецедентного росту населення; нові соціальні сили, що висунули «маси» на передній край суспільних зацікавлень; нові торговельні та промислові сили, що квітнули внаслідок нечуваної експансії ринків та технологій; нові військові сили здатні мобілізувати мільйони людей та машин; нові культурні сили, які породжували рухи, що мали масу прихильників; нові політичні сили, що здобували безперечну владу над усім світом... Сторіччя розпочалось відгомоном однієї революції, у Франції, і закінчилось прелюдією до іншої революції, російської... Для людини XIX століття сила становила об'єкт подиву та надії, тоді як у людини XX століття вона вже викликала підозру. За час, що відокремлював промислову революцію від руху на захист довкілля, змінилися людські погляди» [5, с. 782–783].

Понад половину життя І. Мечников прожив у Російській імперії. Ці десятиліття припали на десятиліття наздоганяючої модернізації – підготовку і реалізацію урядом масштабних соціально-економічних та суспільно-політичних реформ, що були суперечливими і просувались зі своїми припливами і відпливами. Сучасник І. Мечникова, колега-правник з київського університету Святого Володимира, Олександр Кістяківський (1833–1885), людина поміркованих ліберальних поглядів, учасник українського національного руху, у своєму щоденнику у 1879 році дав глибоку характеристику стану внутрішнього життя Російської імперії у попередні три десятиліття: «Ми переживаємо важкий час суспільної розрухи, урядових утисків. Вірю я, що в недалекому майбутньому, у більш-менш короткий термін, має відбутися політична реформа. У 1848 році, коли вибухнула революція у Франції та в інших країнах Європи, почалася в Росії страшна реакція. Реакційне та репресивне правління Ніколая стало ще більш жорстким і гнітючим. На всіх напала зневіра; усі втратили дух. Реакції кінця не було видно. Слабка інтелігенція була пригнічена. Убога преса була остаточно обмежена. Університетське викладання було скуто канцелярською регламентацією та наглядом.

І ось не минуло й десяти років, як уся ця реакція обвалилася. Почалася епоха реформ: здійснена була, насамперед, селянська реформа, про яку за десять років перед тим ніхто відкрито навіть і слова мовити не наважувався. І те, за думки і слова про що російську людину піддавали ще нещодавно переслідуванню, те саме було здійснено руками уряду. Того ж самого розвитку очікую я й у майбутньому. Через 10, може через 15 років, а за раптових подій і значно раніше, має відбутися політична реформа, та, яку ми називаємо зміною основних законів, або конституцією. У 1861 р. скасовано лише частину кріпацтва – кріпосне право поміщиків над селянами. До того часу поміщик мав право без суду і права: заслати у заслання до Сибіру; віддати у солдати й арештантські роти, ув'язнити; бити, сікти, катувати і... вбивати. Видано було закон 1861 р. і ця влада зникла безповоротно. Селяни стали вільні від панської влади, яка розсипалась, як прах.

Але попри знищення цього кріпосного права, залишилося неторкнутим кріпацтво самодержця і його агентів – чиновників над усім населенням російської землі. І дотепер російський громадянин може без суду й права, за адміністративним свавіллям, бути засланий до Сибіру чи інших віддалених губерній, може бути обшуканий у будь-який час дня і ночі за найменшої політичної підозри, може бути арештований і утримуваний у в'язниці чи інших місцях позбавлення волі, може бути висланий з даної місцевості, а простий народ, селянин може бути висічений за найменший привід, і він буває висічений у великій кількості.

Ось оце кріпацтво й повинно бути скасоване. Скасувати його можна тільки конституцію. Конституція повинна гарантувати права людини: а) право на недоторканність особи; б) право на свободу совісті; в) право на свободу думки і її вираження через пресу; г) право на утворення товариств; д) право на зібрання; е) право на контроль за урядовими діями загалом і зокрема в державних доходах і витратах. Нам дано міське і земське самоврядування; нам дано відкритий і гласний суд із захисниками та присяжними; нам дана преса; селянину дано свободу. Без конституції ці права залишаються або в бездіяльності, або спотворюються, або гальмуються, а добробут народу або падає, або перебуває у повному застої. Ще недавно був час, коли до конституції в нас ставилися з повною недовірою. Радикал казав, що це шахрайство, тільки в інший спосіб. Прогресист не чекав добра від конституції, бо боявся, щоб справи не потрапили до рук ділків, пройдисвітів, шахраїв, партії хижаків» [7, с. 512].

Звісно, що погляди І. Мечникова не були настільки політизовані та артикульовані, але відверті думки О. Кістяківського є дуже симптоматичними для ліберальної інтелігенції, яка була вельми чутливою до політичних негараздів у імперії. Недарма переважна більшість авторів бачили у цьому одну (а інколи і єдину) з обставин, що змусила І. Мечникова залишити Університет та імперію.

Очевидно, що були загальні тенденції та спільні процеси, притаманні всій імперії. Втім були регіони з яскраво вираженою особливістю – зокрема Південь України, який двічі привабив до себе І. Мечникова. В імперський час місто Одеса було його економічним, культурним та адміністративним центром. На наш погляд, у цивілізаційному сенсі у «довгому дев'ятнадцятому столітті» у регіоні відбувались кілька потужних, інколи суперечливих, процесів – «освоєння» нового приєданого у другій половині XVIII століття краю адміністративними, економічними, ідеологічними засобами, що йшло з північних столиць імперії, активне стихійне, і не дуже контрольоване урядом, заселення краю та проникнення, особливо завдяки портам та інтенсифікації інформаційних потоків, європейської модерності, що було об'єктивним процесом тодішнього формату глобалізації. Одним з проявів цих трендів і було виникнення в Одесі Університету.

Університет як суспільний феномен служить світові з середніх віків. Це одне з надбань сивої давнини, від яких людство не відмовилось впродовж наступних століть. Друге тисячоліття від Різдва Христового у сфері культури воістину можна назвати епоєю університетів, які з поодиноких світочів думки й знань поступово перетворились у потужні осередки науки й просвітництва, здатні визначати магістральні шляхи людської цивілізації. Не виключенням є й вітчизняна традиція, яка бере початок у XVII столітті, а доба виникнення модерних університетів розпочинається з відновлення наприкінці XVIII століття Львівського університету. Із

заснуванням такого закладу місто набувало статусу університетського, а сам університет, увібравши в себе накопичену місцеву інтелектуальну традицію, відтоді отримував, хай і неофіційно, похідну від імені міста ознаку і ставав невід'ємною складовою його життя та образу.

Одеський університет виник в умовах початку згаданих вище реформ дев'ятим з 12 університетів Російської імперії (четвертим в Україні) на основі успішного досвіду Одеського Рішельєвського ліцею, що було сприятливим чинником для його становлення. Незважаючи на певний ступінь політизації суспільства, що оточувала заклад і проривалася в його стіни у пореформені десятиліття – насамперед у вигляді студентських хвилювань, Одеському університету вдалося успішно розвиватися передусім як науково-педагогічній установі. Особливо якісно склад викладачів виділявся у перші десятиліття його існування за наявності таких зірок як Олександр Брікнер, Віктор Григорович, Ілля Мечников, Іван Сеченов, Федір Успенський та інших. Але і після І. Мечникова Університет продовжував приваблювати і продукувати зірок. Саме наприкінці імперського періоду його почесними членами стали Нобелівські лауреати Теодор Моммзен, Іван Павлов, Вільям Ремзі [14, с. 150–151, 186–189]. Згодом номінантами на Нобелівську премію були колишні викладачі Університету Леонід Мандельштам, Георгій Стадніков, Володимир Філатов, Олександр Фрумкін. Але лауреатом цієї премії був лише один колишній викладач Одеського університету – Ілля Мечников [6, с. 9–23].

Вакансії, що виникли при утворенні Університету, давали можливість запрошувати до нього тих, хто шукав місця або був незадоволений своєю позицією в інших університетах. Так обидва рази в Одесі з'явився І. Мечников. Майже всі автори відзначають, що він одразу став лідером наукового осередку. Втім його потужному розгортанню не сприяли такі обставини як особиста драма – хвороба і смерть першої дружини, одруження і хвороба другої дружини та дві спроби самогубства, виїзд з Одеси професорів Лева Ценковського та Івана Сеченова.

Для уявлення про Одесу, її Університет та умови, в яких розпочинав працювати тут І. Мечников наведемо рефлексії двох істориків, висловлені у 1872 році. Видатний історик Микола Костомаров залишив у своїй автобіографії таке враження: «Місто Одеса, де я перебував 24 роки тому, тепер здалося мені настільки зміненим, що я ледь упізнав у ньому ту Одесу, яку бачив раніше. Вся вона розбудована як будь-яке європейське місто; газове освітлення не поступається петербурзькому, а бруківка – навіть ліпша, ніж у столиці. Ректор Одеського університету Леонтович, познайомившись зі мною на пароплаві під час подорожі до Євпаторії, запросив оселитися у його квартирі в будівлі університету, оскільки сам проводив літо на дачі... Університетські професори зазначали, що меркантильні настрої одеського суспільства, проникаючи у коло студентів, заважають

поширенню серед них любові до науки, без якої університет перетворюється на бездушне тіло. Тут усі женуться за особистою вигодою, всі передусім думають про те, як наповнити власну кишеню... У зв'язку з безперервною нестерпною літньою спекою Одеса живе й розважається переважно вночі; Приморський бульвар вирує строкатим натовпом, що найбільше скупчується біля кондитерських – ласувати морозивом, що надає Одесі характер італійського міста» [8, с. 619–620].

Суворішим був Микола Мурзакевич – ключова особа у діяльності Одеського товариства історії і старожитностей, колишній професор Рішельєвського ліцею, який не потрапив до Університету при його відкритті. Під час свого перебування у Миколаєві у своєму щоденнику він занотував таке: «Саме тут належало бути університетові, а не в напівіноземній Одесі, сповненої обманом і розпустою. Однобічна лише короткозорість людей влаштувала університет там, де все комерційне, а не наукове. Тут народ достатньо розвинутий, особливо моряки та їх родини. Наука і праця, ось гасло теперішнього Миколаєва... Тут простір, задарма запропоновані морським начальством будинки, де університет широко розмістився б. Тут обсерваторія влаштована... Але все це поникло перед тим, що професори Одесу виставили містом цивілізованим; тобто в ній є: клуби, трактири, питні та інші установи...» [цит. по: 13, с. 141].

Поступово суспільна обстановка в імперії, бюрократичні обставини функціонування Університету все більше тривожили І. Мечникова та обтяжували його творчість. Питання відставки є одним з найболючіших питань одеського періоду І. Мечникова, і тому дозволимо собі приділити йому додаткової уваги. О. Мечникова писала у спогадах про суспільну обстановку в Університеті на межі 70–80-х років XIX ст.: «У другій половині 70-х років реакція в Росії все посилювалась, і у самому університеті настали умови у вищому ступені несприятливі для наукової діяльності... Після 1 березня (1881 року – В.Х.) реакція досягла крайніх меж. Уряд скрізь бачив крамолу, без усілякого законного приводу переслідував так звані «неблагонамірені» елементи... Професори, обрані радою, затверджувались міністерством зовсім не відповідно до наукових переваг, а тільки за ступенем «благонадійності». Кафедри почали наповнюватись неосвіченими і темними особистостями. Але коли міністерство стало систематично скасовувати постанови ради – кожного разу, коли вони не відповідали реакційному напрямку, відбираючи, у такий спосіб, єдиний засіб боротьби, – тоді Ілля Ілліч вирішив піти з університету, як переконання його цього вимагали; до того ж нерви його більше не витримували вічних хвилювань і обурення при вигляді того, що коїлось» [11, с. 82–83].

Від політичної діяльності, навіть у межах Університету, І. Мечников намагався дистанціюватись: «Я залишався весь час мого перебування в Одеському університеті безпартійним і на виборах подавав свій голос

за кандидата, що мав найбільший науковий ценз... Мою безпартійність критикували мої товариші, котрі запевняли, що громадська діяльність неможлива за таких умов, але я не відступав від свого правила, цінуючи науку дуже високо, а політику, навпаки, дуже низько» [9, с. 80–81].

Вже у Парижі один з відвідувачів писав про нього: «Тверезий та ясний розум Мечникова чітко окреслив коло, доступне його розумінню; все, що було за межами того кола, Ілля Ілліч відкидав як непотрібне. Це був «гучномовний (в оригіналі «звонкий» – В.Х.)» позитивіст», який чудово відчував себе у цьому колі, що окреслив його розум» [1, с. 271]. Але в Університеті у професорській корпорації ситуація була складна, адже в ній був значний сегмент консерваторів, а ще більше, певно, тих, хто просто орієнтувався на консервативний урядовий курс. За спостереженнями О. Мечникової: «Одеський університет і раніше відрізнявся партійними інтригами. Професори місцевого, малоросійського походження ставились вороже до прийшлих «москвичів»... Між тим політична реакція, що настала, викликала набагато серйознішу відмінність, засновану на «ліберальних» або «реакційних» поглядах» [11, с. 82].

Своє суспільно-політичне обличчя І. Мечников визначав як «прогресивного еволюціоніста» [11, с. 81]. Він очевидно не мав політичної програми чи чітко визначених переконань. На думку одного з сучасників «він вірив у прийдешнє щастя людства, але щастя це, на його переконання, може дати лише наука» [1, с. 271]. Передбачаємо, що згодом, вже на відстані від реалій імперського суспільно-політичного життя, цілковито захоплений науковою діяльністю та гармонійним сімейним життям («його невеличкий дім знаходився у глибині фруктового саду і мав привітний вид мирного притулку») він став більш аполітичним, а погляди його залишились еkleктичними. Адже згаданий відвідувач І. Мечникова у Парижі у 1911 році не зміг чітко дати їм визначення: «його погляди далеко не прогресивні», вчений зневажливо висловлювався про О. Герцена, засуджував М. Бакуніна, «революційний шлях він заперечував», критикував імперську владу за те, що дозволяла поміркованому кадету О. Мануйлову, професору економіки та ректору Московського університету (випускник Університету 1883 року та учень однодумця І. Мечникова О. Посникова) «проповідувати соціалізм», але разом з тим «Мечников не був реакціонером», і «не раз допомагав революціонерам-емігрантам у їх потребах» [1, с. 270–271].

Вже в одеський період, за свідченням дружини, ідеї соціалізму не задовольняли І. Мечникова, тому що вони не надавали «належного простору особистій ініціативі і розвитку індивідуальності, на які він дивився як на вищі чинники прогресу»; він вважав, що «революція, особливо тероризм, здебільшого надовго викликають реакцію» і «без розвитку свідомості у народній масі революція загрожує лише перевести деспотизм із

одних рук в інші» [11, с. 81]. Отже, перед нами – платформа поміркованого ліберала та ще і з даром передбачення. Тому навряд чи є сенс бачити І. Мечникова лідером «червоної» партії – хіба що з точки зору таврування у межах дрібов'язкових корпоративних чвар.

Мемуарист культуролог Микола Анциферов (1889–1958) слушно підмітив, що міф про радикальність І. Мечникова, через яку він залишив батьківщину, створила преса. У 1908 році, після присудження Нобелівської премії, І. Мечников відвідав Російську імперію, що стало помітною суспільною подією. От саме тоді «ліва преса вітала його як гордість російської (в оригіналі «русской» – В.Х.) науки, прогресивного вченого, змушеного жити на чужині через репресії уряду та цькування реакційних вчених» [1, с. 269]. Гадаємо, що допомога революціонерам та імідж постраждалого від імперського режиму науковця стали тими засадами, що увели І. Мечникова до сонму науковців, сприйнятих радянською владою і згодом піднятих на п'єдестал визнання – назви вулиць, пам'ятники, найменування на честь нього різноманітних інституцій, включаючи й Одеський університет.

Отже, все що сприяло розвою і прогресу І. Мечников вітав, а те, що їй шкодило чи обмежувало – викликало у нього протест і бажання відстоювати справедливість. Таким чином існувала об'єктивна основа для колізії між поміркованим лібералом та консервативним середовищем у Російській імперії загалом та в Університеті зокрема, і потрібен був лише претекст для виникнення колізії. З огляду на його емоційну вразливість та запальний характер, то могло відбуватись у гострій стилістиці і мати радикальні наслідки.

Гадаємо, що у 1881 році виникли аж дві такі колізії: вибори нового ректора та інцидент на юридичному факультеті. Перша історія трапилась у березні під час обрання С. Ярошенка на найвищу посаду в Університеті і очима І. Мечникова виглядала так: «Не маючи можливості по хворобі бути присутнім при виборах, я довірив мій голос М. О. Умову будучи впевненим, що він покладе чорну кулю небезпечному для університетської свободи кандидату. Але мій нерозлучний друг, вірний своїм принципам, застосував до виборів ректора ту саму мірку, якій ми слідували при виборах професорів, поклав мою кулю на користь кандидата, набагато гіднішого у науковому сенсі, але незрівнянно шкідливішого з точки зору інтересів університетської свободи. Цими виборами була вирішена моя участь, і я одразу зрозумів, що майстерно організована реакційна течія викине мене із університету» [9, с. 69].

До кінця «довгого дев'ятнадцятого століття» Університет залишався за всіма показниками одним з найменших як у Російській імперії, так і в Україні. В Університеті була мала кількість студентів, але вони були вельми активними (пригадаємо хоча б навчання та виключення зі сту-

дентів народника Андрія Желябова у зв'язку з «богішичівською історією» у 1871 році). Вище вже було наведено два свідчення (М. Костомаров, М. Мурзакевич), що ілюстрували непросту ситуацію із одеським студентством. З одного боку лекції І. Мечникова користувались великим інтересом у студентства, але з іншого – молодь все більше цікавило і вабило суспільно-політичне життя, чого він не сприймав і висловлювався проти їхньої участі у ньому. Вчений прагнув створювати молодіжне наукове середовище, яке розмивало суспільними хвилями напередодні вбивства царя та на початку контрреформ.

Тому друга колізія була пов'язана із студентством, і про неї вже йшлося раніше. Додамо лише особисту візію І. Мечникова: «Восени 1881 р. декан юридичного факультету, переглядаючи кандидатські дисертації студентів, що закінчили курс того року, знайшов у їх числі одну, своєчасно ухвалену факультетом і присвячену розбору діяльності політика економа Родбертуса фон-Ягцова. Автором дисертації був утверджений кандидатом Герценштейн (Михайло, учень О. Посникова – В.Х.), згодом – депутат першої державної думи, так трагічно і передчасно загіблий. Знайшовши, що в дисертації цій провадяться соціалістичні тенденції, декан запропонував юридичному факультету прийняти рішення, щоб на майбутнє подібні дисертації були систематично відхилені. Факультет погодився з такою пропозицією. Постанова ця викликала цілу бурю, в результаті якої моє прохання про відставку, що до того лежало у моїй кишені, опинилось у руках ректора» [9, с. 82]. Врешті повага студентів породжувала не лише задрісті колег, але й формування іміджу якщо не неблагонадійного, то непередбачуваного «порушника спокою». Це так само відіграло роль під час швидкої відставки І. Мечникова.

Невдачі Одеської бактеріологічної станції та відсутність злагоди серед її співробітників також прискорили прийняття ключового рішення, яке прискорило отримання дружиною І. Мечникова спадку від батька, що означало для них здобуття фінансової незалежності. О. Мечникова у спогадах так описала їхній тодішній стан: «Сімейні обставини більш не утримували нас, зв'язок з Росією мало-помалу урвався: вихід із університету, розлад на Одеській бактеріологічній станції, умови російського життя, що не підходили для спокійної, наукової роботи, – словом, перешкоди, що виходили і згори, і знизу, і збоку, як казав Ілля Ілліч, – ось що поступово підготувало рішення його залишити батьківщину» [11, с. 105].

Міркуючи про місце Одеського університету у житті І. Мечникова, наголосимо на кількох моментах. Насамперед зазначимо, що ми не намагались абсолютизувати Університет як однозначний позитив і трамплін для майбутнього наукового успіху. Адже треба визнати, що Університет був лише однією ланкою із навчальних та науково-дослідницьких установ, що були на шляху І. Мечникова перед Пастерівським інститутом – харків-

ська гімназія, Харківський університет, Петербурзький університет, двічі Одеський університет та Одеська бактеріологічна станція. Були численні подорожі за кордон, професійне спілкування там у різних країнах і наукових осередках з цілою низкою фахівців, що було для нього чинником фахового зростання. Але очевидно, що Одеса як середовище та Університет як установа, стали для нього певним життєвим експериментальним майданчиком, на якому він зустрічав не лише сприяння, але й перешкоди, що підштовхували його до подальшого зростання. А про те, що Одеса і Університет могли бути таким позитивним майданчиком для науковця навіть у тій суспільній обстановці, свідчить хоча би доля видатного психолога і філософа Миколи Грота, який перебував тут всього три роки, вже після відставки І. Мечникова, у 1886–1889 роках, і після того злетів на науковий Олімп імперського масштабу.

Усвідомлюємо, що обставини праці саме в Одеському університеті підштовхнули І. Мечникова назавжди залишити співпрацю з навчальними державними установами у Російській імперії, хоч останньою краплею і стала ситуація на Одеській бактеріологічній станції. У листі до О. Ковалевського І. Мечников у січні 1883 року писав: «Я у жодному разі не вступлю в якісь стосунки з Новоросійським університетом доти, доки радикально не зміняться умови, що зробили перебування у ньому до того жахливими, що спогади про нього і тепер викликають у мене болісне відчуття і тремтіння. Оскільки, однак, як видно з Ваших листів, дурні умови в університеті можуть лише погіршуватись, то про вступ мій до Новоросійського чи до якогось іншого університету не може бути і мови» [9, с. 75–76]. Отже, бажання співпрацювати з державними закладами вищої освіти у І. Мечникова відтоді було мінімізоване.

Крім того варто мати на увазі, що крім політичних, корпоративних чи «партійних» мотивів діяли ще механізми елементарного змагання, конкуренції, амбіцій, заздрощів, інтриг тощо. І. Мечников був яскравою, харизматичною особою, нонконформістом, виділявся на загальному тлі. Це певною мірою викликало реакцію відторгнення цієї непересічної особи ординарною більшістю. Адже саме так було з неможливістю його професорства у Петербурзькому університеті, так було у разі забалотування його у столичній Медико-хірургічній академії, те саме трапилось і в Одеському університеті. Система знаходила неординарних персонажів, що могли нести їй приховану загрозу, і так чи інакше позбавлялась їх. Так, зокрема, трапилось Одесі і до нього з відомим хірургом і попечителем Одеської навчальної округи Миколою Пироговим у 1859 році, так трапиться після нього з істориками Олексієм Маркевичем у 1895 році, який став неблагонадійним через свою риторику на лекціях та спробу ввезення через кордон забороненої літератури, чи Олександром Грушевським, що розпочав читати курс українською мовою у 1908 році, які змушені були

залишити Університет. Зважимо і на те, що І. Мечников мав сильний та емоційний характер, болісно реагував на будь-які прояви несправедливості та неспівпадіння його позиції з іншими. Все це призводило до того, що він щиро і різко реагував на прояви дисгармонії в оточуючому світі.

Отже, маємо визнати, що Університет виявився врешті некомфортним для такої непересічної і «неформатної» особи як І. Мечников, що і призвело до відомої відставки. І. Мечников залишив Університет, щоби його творчій політ став вільним, а досягнення – максимальними. Як не парадоксально, але виникає риторичне запитання: чи отримав би І. Мечников Нобелівську премію, залишаючись ординарним, у всіх сенсах цього слова, професором Університету? Адже загалом паризький період виявився вельми успішним і там І. Мечников відчував себе реалізованим і щасливим. О. Мечникова так його підсумувала: «Кидаючи загальний погляд на своє минуле, він казав, що вважає найбільш щасливим періодом життя – роки, проведені у Пастерівському інституті; вони були, безсумнівно, самими найсприятливішими для наукової діяльності. За це він зберіг найглибшу прив'язаність до інституту до кінця свого життя» [11, с. 119]. Звичайно і у Парижі було не безхмарно, адже йому доводилось інколи відчувати на собі нападки французьких націоналістів, але все таки, на думку одного з сучасників, «він завоював у Парижі те становище, яке рідко випадає іноземцеві» [1, с. 269].

Еміль Ру, видатний французький мікробіолог, на 70-річчя І. Мечникова (1915) зазначив: «у Парижі, як у Петрограді і в Одесі, Ви стали главою школи і запалили в цьому інституті науковий осередок, далеко розвиваючи своє світло» [11, с. 113]. Тому зовсім не дивним є те, що саме у Франції він переконав світ у дієвості фагоцитарної теорії і остаточно сформулював теорію ортобіозу – вчення про правильне життя, що має бути різноманітним, активним і поміркованим. В останній період життя І. Мечников багато займався геронтологією, виступав за спокійне ставлення до смерті. Хоча сам і визнавав що не до кінця переміг цей страх. В інший світ йому довелось відійти на другому році Першої світової війни, побачивши цей світ «охоплений сказом крові» і «його ясний раціоналізм був вражений видовищем загального безумства» [1, с. 271, 276].

Принагідно торкнемося і такої делікатної теми як присвоєння Університету імені І. Мечникова. Очевидно, що це було проявом широко вживаної радянської практики. Світова практика теж знає найменування закладів вищої освіти на честь видатних персон, які відіграли виключну роль у їхньому виникненні чи розбудові. Так було, наприклад, у випадку з Джоном Гарвардом щодо однойменного університету чи Василем Каразіним щодо Харківського університету. Немає сумніву, що І. Мечников залишається найяскравішим науковцем і викладачем в Одеському університеті. Втім треба визнати, що він не був фундатором закладу чи тим, хто визна-

чав його магістральні напрями розвитку, тобто персоною, що відіграла особливу роль в існуванні Університету. Тому надання імені І. Мечникова Університету у 1945 році з сьогодношньої перспективи інколи може виглядати або спробою долучитись до слави Нобелівського лауреата, або ж спокутуванням за «гріх» імперського університету, що вичавив його зі свого середовища. Але у будь-якому разі Ілля Мечников задав планку майбутнім університетчикам щодо наукових досягнень та переконаність у тому, що ідею університету можна високо нести і поза його межами.

Нарешті торкнемося питання визначення І. Мечникова як українського вченого. Переважна більшість вітчизняних авторів, визначаючи його як «українського» чи, як паліатив, «вітчизняного», не зупинялись на семантиці цих визначень. Ще раз наголошуємо, що ми використовуємо інклюзивний підхід, який передбачає наявність і причетність І. Мечникова і до інших культурних традицій, не роблячи його «українськість» ексклюзивною.

У даному разі обґрунтуємо причетність І. Мечникова до українського феномену. Існування сучасної України стало можливим завдяки українському національному руху, який зародився у «довгому українському ХІХ столітті». Спочатку це була діяльність науковців та митців, зокрема Івана Котляревського, Тараса Шевченка, потім були зусилля громадської діяльності, у тому числі завдяки таким діячам як Володимир Антонович, Михайло Драгоманов і що знайшло своє втілення врешті в політичних деклараціях Юліана Бачинського та Миколи Міхновського щодо державної самостійності України. У «короткому» ХХ столітті український національний рух виявив себе у період українських визвольних змагань 1917–1921 років, існуванні кількох українських держав. Після того процес націєтворення йшов двома потоками: один – це українська радянська квазідержавність, у межах якої, тим не менше, термін «українець» став офіційним, а національна свідомість українців стала масовою; другий – розвиток українського національного руху за межами радянської України, який продовжив українські визвольні змагання під час Другої світової війни, а потім втілювався у дисидентському русі. Врешті розпад радянської імперії та визвольні зусилля призвели до постання феномену сучасної України, яка стала геополітичним чинником всесвітнього значення, а мірилом «українськості» стали кордони держави, громадянство сучасної України та все, що було пов'язано з цим феноменом у минулому.

Звичайно І. Мечников не був причетний у цьому сенсі до українства. Хоча зазначимо, що І. Мечников перетинався і з українським національним рухом, мав зв'язки з діячами Одеської громади. Як стверджував один з учасників цього руху Михайло Гордієвський, Ілля Мечников відвідував гурток самоосвіти, у якому читав лекції з історії один з лідерів одеської громади Леонід Смоленський [3, с. 8–9; 4, с. 40]. Коли у 1882 році Л. Смоленського було заарештовано, то І. Мечников дав свою особисту записку місцевій владі за його звільнення [2, с. 15]. Але твердження про

його знайомство з Іваном Липою чи Іваном Луценко, а також звільнення з Університету через зв'язок з українським рухом поки виглядають медійними гіпотезами.

Зазначимо, що український національний рух був лише виявленням верхнього шару процесу націєтворення, що відбувався у період модерного суспільства. Основою цього процесу було об'єктивне існування українського етносу як такого і поступове пробудження його самосвідомості. Звісно, що більшість українців не брала участі у національному русі, адже це завжди прерогатива активної меншості. Але вочевидь, що І. Мечников не належав і до українського етносу.

Втім феномен сучасної України ширше, ніж причетність до українського національного руху чи української етнічності, та включає представників інших етносів, які жили в Україні від найдавніших часів до сьогодення. Цивілізаційним здобуттям України є і феномен трипільської культури, і скіфів, і античних полісів. Минуле і спадщина України це не тільки Русь, але і кочовики від печенігів до ногайців, кримськотатарська спадщина, а також внесок у цей феномен представників інших етносів, які жили в Україні і залишили певний слід у її культурному надбанні, навіть якщо це було не все життя, а якийсь його період. Отже, сучасна політична нація робить проєкцію на минуле і бачить там своїх попередників.

Таким чином, феномен українства можна уявити собі у вигляді трьох концентричних кіл. Перше – український національний рух, як авангард націєтворення; друге – українська етнічність, як основа цього руху і ядро феномену; третє – межі сучасної України. У домодерну добу українського національного руху як такого не існувало, українська національна свідомість перебувала переважно у латентному стані і почала пробуджуватись лише у модерну добу, тобто з кінця XVIII століття, а артикульований український політичний рух за незалежну державу розпочинається з кінця XIX століття. Отже, активність чи активація цих концентричних кіл відрізняються як за хронологією виникнення та існування, так і кількістю учасників. Третє коло, до якого належить Ілля Мечников, є і хронологічно і територіально всеосяжним. Саме з цієї точки зору Ілля Мечников є частиною українського феномену і може цілковито вважатися (і) українським вченим. Для сучасного українця Ілля Мечников має постати (і) як вітчизняний науковець, який народився, навчався (Харківщина), сформувався як науковець (Одеса) саме в Україні, яка сьогодні плаче його наукову спадщину. Пропонуємо у цьому питанні дотримуватись не ексклюзивного підходу, що передбачає монопольне володіння кимось цією постаттю і спадщиною, а інклюзивного підходу, що не заперечує право інших націй вважати його своїм. Особливо з огляду на те, що справжня наука не має державних кордонів і науковий доробок видатної особистості належить всьому світові.

«Знайомство з біографіями видатних людей є дуже повчальним для вивчення людської природи» – ці слова належать Іллі Мечникову. Він їх висловив у своїй концептуальній праці «Етюди оптимізму» у 1907 році [10, с. 223]. У нього мова йшла про Гете, але цей вислів цілковито релевантний і щодо нього самого – нашого Мечникова.

Список джерел та літератури:

1. Анциферов Н. П. Из дум о былом : воспоминания / Н. П. Анциферов ; вступ. ст., сост., примеч. и аннот. указ. имен А. И. Добкина. – М. : Феникс ; Культур. инициатива, 1992. – 512 с.
2. Болдирев О. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – на початку XX ст. / О. Болдирев. – Одеса : Маяк, 1994. – 144 с.
3. Вінцовський Т. Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець / Т. Вінцовський, О. Музичко. – Київ : Гамазин, 2013. – 352 с.
4. Гордієвський М. Л. А. Смоленський (з нагоди 25-річчя смерті): до історії українського руху в Одесі / М. Гордієвський // Шквал. – 1930. – № 35 (22 груд.). – С. 8–9.
5. Дейвіс Н. Європа: Історія / Н. Дейвіс ; пер. з англ.: П. Тарашук, О. Коваленко. – Київ : Основи, 2008. – 1464 с. – (Світовий бестселер).
6. Золоті імена Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, (1865–2015) : наук. довід. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка ; наук. ред. і авт. вступ. ст. І. М. Коваль ; упоряд.: М. О. Подрезова, В. В. Самодурова ; бібліогр. ред. А. П. Бахчиванжи. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Одеса : ОНУ, 2016. – 205 с. – Відомості доступні через Інтернет: <https://surl.li/rtmoir> (дата звернення: 01.05.2025).
7. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885) : у 2 т. Т. 1 : 1874–1879 / О. Ф. Кістяківський ; упоряд.: В. С. Шандра, М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко ; редкол.: І. Л. Бутич (відп. ред.), Л. З. Гісцова, Н. І. Самсоник, П. С. Сохань, В. С. Шандра. – Київ : Наук. думка, 1994. – 648 с. – Відомості доступні також через Інтернет: <http://resource.history.org.ua/item/0008987> (дата звернення: 01.05.2025).
8. Костомаров Н. И. Автобиография / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография / сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского ; примеч. И. Л. Бутича. – Київ : Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 425–651. – (Памятники исторической мысли в Украине). – Відомості доступні також через Інтернет: <https://surl.li/iqkye> (дата звернення: 01.05.2025).
9. Мечников И. И. Страницы воспоминаний : сб. автобиогр. ст. / И. И. Мечников ; под ред., примеч. А. Е. Гайсинович ; отв. ред. Х. С. Коштыяц. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1946. – 279 с. – (Науч.-попул. сер. ; Мемуары). – Відомості доступні також через Інтернет: <https://surl.li/dzwvch> (дата звернення: 01.05.2025).
10. Мечников И. И. Этюды оптимизма / И. И. Мечников. – Изд. 2-е испр. и допов. авт. – М. : Изд. «Науч. слова», 1909. – 282 с.
11. Мечникова О. Н. Жизнь Ильи Ильича Мечникова / О. Н. Мечникова. – М. ; Л. : Госиздат, 1926. – 232 с. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://surl.li/ccdlnjy> (дата звернення: 01.05.2025).
12. Музичко О. Південна вісь Соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї (кінець XIX – перша половина XX ст.) / О. Музичко ; наук. ред. Н. І. Миронець. – Одеса : ВМВ, 2015. – 360 с. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://surl.li/vrezq> (дата звернення: 01.05.2025).
13. Хмарський В. М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у XIX – на початку XX ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / В. М. Хмарський ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 2004. – 550 с. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://surl.li/tkzcbc> (дата звернення: 01.05.2025).
14. *Non omnis causa*: почесні члени, доктори, професори Одеського національного університету імені І. І. Мечникова: до 155-річчя від дня заснування : біогр. довід. / О. Є. Музичко, О. О. Синявська, В. М. Хмарський ; голов. ред. І. М. Коваль ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Ф-т історії та філософії, Каф. історії України. – Одеса : ОНУ, 2020. – 308 с. – Відомості доступні також через Інтернет: <https://surl.li/fizmvd> (дата звернення: 01.05.2025).
15. King Ch. Odessa: Genius and Death in a City of Dreams / Ch. King. – New-York ; London : W. W. Norton & Company, 2012. – 336 p.

ДОДАТОК

Ілля Мечников очима преси

Ілля Мечников був непересічним вченим, помітною особою. Інформаційна сфера не могла бути байдужою, залишитись осторонь й не висвітлювати часи перебування І. Мечникова в Одесі. Маємо на меті проаналізувати матеріали одеської преси 1867–1888 рр. із фондів Наукової бібліотеки, у яких висвітлювалися відомості про його життя та діяльність.

Дослідження таких джерел становить науковий інтерес, оскільки вони були невід'ємною частиною подій, що відбувалися, і є своєрідною пам'яттю людства. Газети формували уявлення суспільства про ту чи іншу подію чи особу та виступали виразником місцевих інтересів і особливостей місцевого менталітету.

Розглянемо матеріали з газети «Одеський вісник», «Новоросійський телеграф», «Новоросійські відомості», «Одеські новини». Вони містять значну кількість інформації щодо важливих подій у галузі науки. Ряд статей присвячено іншим вченим, що працювали разом з І. Мечниковим в Одесі.

У діяльності Іллі Мечникова в Одесі прослідковується декілька періодів. Перший (1867–1868, 1870–1882 рр.), коли він був ординарним професором кафедри зоології та порівняльної анатомії Новоросійського університету. У цей час крім вивчення загально-біологічних проблем, його справа була зосереджена на викладанні та внутрішньому житті університету, проведенні лекцій, участі у різноманітних заходах, які проходили як в Університеті, так і за його межами, громадською діяльністю. Про це свідчать публікації. Газети рясніли оголошеннями про проведення І. Мечниковим публічних лекцій та наукових повідомлень з зоології : «Паразити, що водяться всередині людини. Солітери, їх перетворення та переселення. Трихіна» [95], «Загальні статистичні дані про паразитів. Живучість та способи поширення паразитів. Роль паразитичних організмів у епідемічних хворобах. Сибірська виразка. Дифтеріт. Хвороби шовковичних черв'яків. Сила паразитів» [96], «Про фарби тварин за теорією Дарвіна та Уоллеса» [58], «Про хребетну теорію черепа» [59], «Про боротьбу за іс-

нування та природному відборі народів» [57], «Про сімейство ефемерид з точки зору Дарвіна» [63] та багато інших.

У 1871 р. при Університеті було відкрито публічні курси природничих наук, які проводило Товариство дослідників природи. Ілля Мечников був активним учасником цього громадського товариства. Лекції читали Бернштейн, Вериго, Сеченов, Шведов, Кошук, Синцов і Цомакіон. Вони відбувалися вечорами в університетських аудиторіях, здебільшого були благодійними і проводилися на користь зацікавлених студентів, жителів Самарської губернії, для видання праць тощо [97]. В газетах часто відмічалась віртуозність та професіоналізм лектора, простота та жвавість викладу, живий зв'язок з аудиторією. Лекції були дуже популярні.

Широко висвітлювалася й інша діяльність Іллі Мечникова: різноманітні поїздки професора свідчать про проведення вченим самостійних досліджень живої флори та фауни. Продемонструємо вибіркові свідчення з преси: «наказом міністерства народної освіти від 9 березня звільнено у відпустку за кордон на 28 днів... ординарний професор імператорського університету, надвірний радник Мечников з дня закінчення іспитів» [92]; «з 5 травня про 1 серпня до Ставропольської, Астраханської та Оренбурзької губернії» [91]; «Мечников відвідав Мангеймську та Зельцьку волості Одеського повіту та досяг позитивних результатів у питанні про штучне зараження личинок» [101]; «професор Мечников вирушає у відрядження до Неаполя для проведення досліджень із нижчими організмами на зоологічній станції» [40]; «екскурсія, здійснена Мечниковим разом із членом міської управи Андріївським, Бутенко та ін. до придністровської частини Одеського повіту» [21] тощо.

Працюючи в Університеті, І. Мечников брав активну участь у роботі з'їздів, комісій, товариств, засідань тощо. Наприклад, засідання Ради Університету [94]; засідання Одеського товариства дослідників природи [27]; Одеський з'їзд земських діячів, сільських господарів [66]; Комісія з пошуку способів боротьби з жучком *Anisoplia* [41]. та ін. На засіданні Одеського товариства дослідників природи 14 вересня 1881 р. професор Мечников та Рейнгард запропонували товариству придбати шлюпку для проведення зоологічних та ботанічних екскурсій [50].

Особливо цікавими були відповіді вченого на різноманітні питання читачів, пов'язані з його дослідженнями, виклад наукових результатів, розгляд різних суджень на наукові розвідки, дискусії, звіти. Наприклад, відповідь Неручаєву на лист про хвороби хлібного жука [73]; [Про різні погляди проф. Ценковського та Мечникова на питання про винищення хлібного жука] [60]; [Про результати екскурсії Мечникова] [61]; [Про результати екскурсії Мечникова в придністровську частину Одеського повіту] [62].

Впродовж 1870–1882 рр. І. Мечников підготував ряд публікацій, про що свідчать звіти Університету та Товариства дослідників природи, які щорічно публікували в пресі.

Не обходили увагою журналісти і особисте життя вченого. Так у 1881 р. газети повідомляють, що 28 лютого Мечников тяжко захворів на черевний тиф. Вважають, що він заразився, препаруючи кров'яні кульки тифозного хворого [18]. Наявна також і інформація про одужання професора [19].

Отже, газети свідчать, що працюючи в Університеті, Ілля Мечников брав активну участь у житті закладу, активно читав лекції як студентам, так і всім охочим, відзначився здобутками з порівняльної ембріології безхребетних, а також публікував ряд помітних досліджень та займався громадською діяльністю.

У другій половині 70-х років реакція в Російській імперії посилювалась, і в самому Університеті погіршились умови для проведення наукової діяльності. У 1882 р. Мечников залишив Університет. В одній із статей він пояснював причину свого звільнення. Як зазначає автор «політика з більшою силою увірвалася до навчальних закладів та заняття наукою ставали в ньому все більш скрутними. Одеський університет відрізнявся великою кількістю чвар. Наукова оцінка кандидатів здебільшого підкорялася особистим почуттям» [100].

Наукова та громадська діяльність вченого продовжується й за межами Університету. У пресі досить детально представлена участь І. Мечникова у VII з'їзді дослідників природи. Зазначається, що відомий вчений-ембріолог Мечников, колишній професор Університету, прибув до Одеси 8 серпня. Його обрано членом розпорядчого комітету з влаштування з'їзду дослідників природи і, за чутками, мав взяти найдіяльнішу участь у роботі тієї секції з'їзду, яка стосується його спеціальності [89]. Пізніше газети повідомляли, що І. Мечников – голова VII з'їзду. На з'їзді вчений констатує шкоду панування догматизму в науці, і говорить, що скептицизм, який проник у науку, повинен призвести до прогресу і прояснення суспільних умів [105]. І. Мечников зауважив, що у деяких тварин знайдено паренхіматозне травлення. Далі він розповів про розвиток Graspodota [103] та зачитав доповідь «Про цілющі сили організму», в якій вперше повідомив про фагоцитоз. Вчений фігурально порівнював фагоцитів з армією, що виступає проти навали ворогів і розглядав фагоцитів як цілющу силу організму [106]. Професор також поінформував про запальні процеси, що було віднесено до робіт медичної секції [104].

У пресі 1883 р. наявна інформація, що Ілля Мечников, відомий зоолог, колишній професор Університету днями мав балотуватись на кафедру до військово-медичної академії [22], а також, що професора І. Мечникова запрошено за кордон на кафедру одного з німецьких університетів [23].

21 січня 1884 р. Мечников брав участь у засіданні одеської судової палати в якості присяжного повіреного [29], а 13 лютого 1884 р. – у ентомологічному з'їзді в Одесі, присвяченому боротьбі з ворогами землеробства [118]. На ньому професор відкрито та різко висловлював свої погляди. Він заперечив Лінденману та підтримав проведення ветеринарно-медичного з'їзду разом зі з'їздом ентомологів. Критикував земства за недостатню увагу та інтерес до справ, робив низку заперечень щодо повідомлення Лінденмана та Колчанова відносно сарани, пояснював начебто відкриття заразного грибка на тільці філоксери, виступав з повідомленням про пошук заходів до поширення штучної епідемії на хлібному жучкові, брав активну участь у розв'язанні питання щодо створення одеської комісії.

У 1885 р. Іллю Мечникова було запрошено на V обласний ентомологічний з'їзд [37]. У звіті першого засідання зазначено, що питання «Про хвороби шкідливих комах та можливості штучного поширення цих хвороб», у зв'язку з відсутністю вченого, не розглядалось [98]. У лютому 1886 р. І. Мечников брав участь у VI обласному ентомологічному з'їзді, активно висловлюючи свої погляди з питань ентомології [111–115].

У 1886 р. доктор Маровський подав в думу пропозицію про заснування в Одесі бактеріологічної станції. Він зазначав, що професор І. Мечников, відомий спеціаліст з бактеріології, обіцяв взяти на себе керівництво станцією. Маровський пропонував відрядити М. Гамалію на навчання до Пастера в Париж і розробити статут бактеріологічної станції [33]. Опубліковано також лист Гамалії до Маровського. Він пише, що відкриття бактеріологічної станції для щеплення можливе лише в Одесі, оскільки тут проживає Ілля Мечников, який краще за будь-кого може надати життя, форму та напрям цій справі. Його авторитет може надати закладу і матеріальні кошти. Брав участь у листуванні і І. Мечников. Він повідомляв Маровському, що невідомий виділив 1000 рублів для відрядження лікаря на навчання до Пастера. Вчений пропонував кандидатуру Гамалії на посаду завідувача. Однак, не відмовлявся словом і ділом сприяти роботі закладу [32].

Редакція газети також отримала лист від лікаря Іскерського. Він пропонував для поїздки на навчання до Пастера кандидатуру І. Мечникова – відомого мікрографа та біолога, який довів це своїми працями. Іскерський наголосив, що Ілля Мечников поставив своє ім'я серед відомих європейських вчених. Він – самостійний учений та дослідник, для якого буде корисно відвідати лабораторію Пастера. Як обдарований та досвідчений лектор учений зможе донести свої знання до колег на батьківщині. Що стосується незнання ним оперативних дій, то той, хто спостерігав, як він оперував тварин, про роль фагоцитів в боротьбі з бактеріями сибірської виразки, той не може не визнати в ньому майстерного експериментатора. Лікар Гамалія може бути його асистентом [30].

Міською думою було прийнято рішення створити комісію з питання влаштування бактеріологічної станції. До її складу увійшли: Мечников, Ковалевський, Зеленський, лікар Строганов, гласний думи Маровський і Брайкевич [36].

Було вирішено, що на навчання до Пастера поїде Гамалія. Перебуваючи у Парижі, той повідомив, що питання щодо влаштування станції закрито. Запропоновано відправляти укушених до Парижа, що складе для Одеси щорічно 5 тис. (невідомо франків чи рублів). Для цього необхідно створити фонд. Ілля Мечников висловився щодо непрактичності розрахунків Гамалії та зробив свої, із яких випливала сума в 12000 рублів. Професор вважав, що Гамалії треба нагадати, з якою метою він поїхав до Парижа та наполягати на тому, що в Одесі необхідно відкрити свій заклад для лікування сказу. Це принесе користь також сусіднім державам: Бельгії, Данії, Швейцарії та ін. Гамалія повинен знайти можливість привезти готовий препарат отрути собачого сказу до Одеси, чим буде виграно цілий рік, необхідний для культивування лімфи тієї сили та швидкості зараження, якими відрізняються препарати Пастера [8].

Починаючи з серпня 1886 року, газети представляють діяльність І. Мечникова як завідувача Одеської бактеріологічної станції. Вони пишуть, що до Одеси повернувся завідувач бактеріологічної станції, професор І. Мечников [9], а також, що професор повернувся до Одеси для завідування бактеріологічною станцією [90].

Ряд статей присвячено відкриттю станції. Спочатку вона була розташована в будинку доктора М. Гамалії. Займала невеличке приміщення. Мечников зазначав, що це приміщення вони використовують завдяки люб'язності М. Гамалії, і зловживати цим навряд чи гідно для міської громадської управи – справжнього господаря станції. Професор І. Мечников і доктор М. Гамалія займались пошуком відповідного приміщення й офіційне відкриття другої в Європі лікарні від сказу планувалось провести після того, як його буде знайдено [34].

Бактеріологічна станція офіційно ще не відкрита та з кожним днем набувала все більшої популярності. Звідусіль звертались із запитамі та приїжджали пацієнти (Петербург, Сімферополь та ін.). Під керівництвом Мечникова проводились дослідження контагії чуми [1]. Активно здійснювались щеплення. Пацієнти дякували М. Гамалії за врятоване життя [17].

Процес пошуку приміщення для бактеріологічної станції постійно висвітлювався в пресі. І ось нарешті його знайдено (вул. Гульова в будинку Жуковського): у приміщенні – 13 кімнат, шість – на першому поверсі, сім – в підвальному приміщенні. На першому поверсі: кабінет директора станції І. Мечникова; робоча кімната для допущених до занять осіб, прикомандированих на станцію; кабінет завідувачів станції докторів Гамалії та Бардаха; музей станції; перев'язочна кімната; кімната для посівів. У

підвальному приміщенні – лабораторія, операційна зала, кімната з постійною температурою для просушки мозгів, кімната для кроликів, ще кімната з постійною температурою, кімната для собак та кімната для різних тварин. У приміщеннях є достатня кількість газових ріжків та водопровідних кранів. Недолік – відсутність телефонного дроту [54].

Газети регулярно надавали відомості про діяльність станції. Тут проводились запобіжні щеплення від гідрофобії та сказу. Для здійснення наукових розвідок і спостережень таким же щепленням піддавався і Гамалія. Також на станції досліджувалась контагія чуми [14]. Станція займалась вивченням дитячого літнього проносу, який давав надзвичайно великий відсоток [16]. Присутні звіти про використання коштів на утримання бактеріологічної станції [20].

Очолоючи станцію, І. Мечников займався інфекційними хворобами. У 1886 р. він зробив значний внесок у справу боротьби з загрозою холерної епідемії в Одесі. У зв'язку з появою холери в Австро-Угорщині вчений заявив, що вважає своїм обов'язком своєчасно подбати про вжиття заходів щодо захисту Одеси від занесення холери [35]. На бактеріологічній станції зібралося 20 одеських та бессарабських земських лікарів, призначених на різні пункти кордону з Австрією для вжиття заходів проти занесення азійської холери. Вони зібралися для початку практичних занять під керівництвом Мечникова. Професор прочитав вступну лекцію про особливості холерних бацил. Практичні заняття тривали кілька годин [2]. Впродовж вересня-жовтня 1886 р. І. Мечников провів низку лекцій про холерні бактерії. Він зупинявся на їх морфологічних та фізіологічних властивостях, навчав відрізняти холерні бактерії від інших, знайомив з практичними заходами проти занесення холерної епідемії [3; 5–6].

Наукова діяльність професора І. Мечникова зазнавала критики та звинувачень. Так, газета «Одеський листок» за 1886 р. надрукувала статтю О. Ковалевського «Ще з приводу діяльності проф. Мечникова» [55], де зазначено, що журнал «Ветеринарна справа» (28 серпня (№ 10), 1886) (ред. Алексєєв та його сподвижники Романович та Маркевич) відкрив цілий похід проти шановного вченого. Діяльність І. Мечникова там порівнювали із діяльністю Юханцева, Рикова та матері Митрофанії. Професора звинувачували у користолобстві та незнанні зоології. Дорікали за витрату значної суми земських грошей на досліди зі знищення шкідливих комах за допомогою мускардини.

О. Ковалевський писав, що на ці дослідження не було витрачено жодної копійки земських грошей. Весь свій час І. Мечников присвячував бактеріологічній станції, читав лекції лікарям, їздив на з'їзди, брав участь у багатьох комісіях, які мали на меті оздоровлення міста та краю та не отримував за свою працю жодної винагороди. Щодо того, що професор не вмів відрізнити личинку хлібного жука від інших жуків, то автор зазначає, що

І. Мечников описав личинку хлібного жука, ґрунтуючись на кращому дослідженні Шюдте. Крім того, на бактеріологічній станції працюють над чумою рогатої худоби. У цих роботах взяв участь Пастер. І. Мечникову закидали, що він витратив 2 тисячі рублів, які виділили бессарабське і таврійське земства на роботи з чуми, і нічого не зробив. Однак отримано було лише частину грошей, а зроблено багато. Були витрати не лише на досліди, а й на купівлю та утримання худоби для досліджень [39].

І. Мечников запропонував влаштувати на бактеріологічній станції діагностичний кабінет. У програму діяльності кабінету повинно було входити визначення тифозних та сухотних бактерій. Міська управа підтримала пропозицію. Було затверджено розмір платні за послуги та постійний штат станції: завідувач – Гамалія, помічник – Бардах, співробітник – лікар Дорошевський, фельдшер – Рябков. Організований таким чином штат був запропонований Мечниковим. Ці люди підготовлені до практичної діяльності, оскільки з моменту відкриття станції постійно займалися розвідками під керівництвом професора [67].

Вчений постійно брав участь у засіданнях санітарної комісії. Так, у 1886 р. санітарна комісія ухвалила рішення про тимчасове призначення шести санітарних лікарів: по одному в кожному з поліцейських дільниць. Вони повинні були займатися вивченням бактеріології під керівництвом І. Мечникова. Їх назвали санітарними дільничними лікарями. Міські ж лікарі повинні були виконувати свої обов'язки. Також було прийнято рішення, що, зважаючи на небезпеку холери, необхідно проводити дослідження пов'язані з санітарним станом міста й тимчасово заснувати посаду особливого санітарного лікаря на станції [102].

І. Мечников також працював з товариством одеських лікарів. На одному із засідань доктор Гамалія читав доповідь про застосування пастерівського методу запобіжних щеплень проти гідрофобії на одеській бактеріологічній станції. У жвавих дебатах брали участь Мечников, Строганов, Бардах, Леон, Іскерський, Бернштейн, Гамалія та ін. [116].

Очолюючи бактеріологічну станцію, Ілля Мечников продовжував читати лекції та проводити практичні заняття. За цей період він прочитав ряд лекцій, значна частина яких була присвячена холерній епідемії в Одесі. Наприклад, «Про долю мікроорганізмів у крові» [64], «Лекція про холеру» [116] тощо. Крім історичного екскурсу та статистики І. Мечников надав епідеміологічні особливості холери та наукове обґрунтування протихолерних заходів [45–48].

Періодично в газетах друкували відгуки про діяльності бактеріологічної станції. Так, в газеті «Лікар», № 41 за 1886 р. опубліковано лист лікаря Мучника. Він зазначає, що станція влаштована нещодавно на порівняно мізерні кошти для чисто практичних цілей – проведення щеплень від сказу. На перший погляд вона справляє дивне враження: немає багатої обста-

новки, немає дорогих приладів. Препарати готують за допомогою посуду, який є під руками. А разом з тим станція поєднує в собі лабораторію, аудиторію та лікувальну установу. Вона може бути кращою школою для російських лікарів, навіть тих, хто мав можливість навчатися в лабораторіях у закордонних корифеїв. Курс ведеться чудово. Професор І. Мечников читає спільні лекції, практичні заняття проводять під керівництвом досвідчених помічників. Тут займаються лікарі із земських повітів. Вчитися за кордоном не всім доступно, а приїхати до Одеси на 10 днів легко [69].

У відповідь Ілля Мечников пише, що станція користується всіма приладами, необхідними для бактеріологічних досліджень. Вона має три мікроскопи фабрики Zeiss, три – Hartnack тощо та перераховує інше обладнання станції. Якщо лікарі, які займалися на станції, готували холодець за «допомогою посуду, який є під рукою», то це для того, щоб показати, як на прикордонних пунктах можна обійтися без пристосувань. Одеська станція не лише для щеплень, а й для бактеріологічних робіт та проведення бактеріологічних досліджень [71].

14 жовтня 1886 р. на засіданні петербурзького медичного товариства доктор Кеслер виступив з доповіддю щодо смерті Тижненка від гідрофобії. Він звинуватив Одеську бактеріологічну станцію в ненауковості методу щеплення та недосвідченості лікарів. І. Мечников надав до редакції листа, у якому зазначив, що щеплення проводилися на підставі повноважень, наданих Пастером. Вакцинував доктор Гамалія, який три місяці займався цим у Парижі. Це звинувачення нічим не підтверджене [12].

Далі це питання було винесено на екстрене засідання одеських лікарів. На початку засідання голова, доктор Строганов, надав інформацію, про те, що доктор Кеслер висловив думку, що Тижненко помер від щепленої отрути, в чому буде розбиратись наступне засідання петербурзького медичного товариства. Це непорозуміння може спричинити сумні наслідки. Тому було прийнято пропозицію Мечникова та доктора Гамалії щодо розгляду цієї ситуації на екстремому засіданні одеських лікарів. Строганов також наголосив, що Гамалія не тільки ретельно вивчив метод Пастера, а й зрозумів саму ідею. Він володіє теоретичними та практичними відомостями запобігання укушеним від сказу. Пастер постійно на зв'язку. Він дає поради й розпорядження. Щеплення на Одеській бактеріологічній станції проводять так само, як і у Парижі у самого Пастера. В кінці засідання Гамалія виступив з доповіддю «Про застосування на Одеській бактеріологічній станції пастерівського методу запобігання від сказу». Він детально ознайомив присутніх з методикою застосування методу Пастера та довів, що для людей цей метод не шкідливий [117].

На бактеріологічній станції продовжували проводити дослідження зі щеплення інфекційних хвороб. Повернувся з Петербурга та Москви лікар Дорошевський, який їздив для вивчення основ щеплення. Він привіз Меч-

никову двох мавп (подарунок принца Ольденбурзького) для проведення над ними дослідів [24].

При станції також працювали курси для санітарних та земських лікарів. Вони стосувались як методів дослідження холери, так і інших інфекційних хвороб [43].

У «Новоросійському телеграфі» зазначено, що за угодою з херсонським земством та міським управлінням, І. Мечников розпочав теоретичні та практичні курси для санітарних лікарів Херсонської губернії та Одеси щодо вивчення бактеріології взагалі, а головним чином про холеру, тиф та інші заразні захворювання. Таких лекцій мало бути прочитано декілька, а потім під керівництвом професора, мало бути проведено практичні заняття. Усіх санітарних лікарів забезпечено мікроскопами [42].

На той час питання про бактерії викликало великий інтерес. Зважаючи на це, завідувач лиманно-лікувального закладу доктор Брусиловський та старший лікар карантинного управління доктор Рітана підготували до видання лекції Мечникова з цього питання. Редагував лекції сам професор. Дохід з цього видання повинен був бути переданий на потреби бактеріологічної станції [28].

Дослідження Мечникова неодноразово зазнавали критики. Так, наприклад, дезінфекція приміщень. Лікарі приватної санітарної комісії Маровський і Корш стверджували, що Мечников пропонував дезінфекцію житлових приміщень замінити зрошенням за допомогою розпилення розчину сулими з подальшою нейтралізацією його содою. Професор прокоментував ці висловлювання у листі до редакції газети й зазначив, що це не відповідає дійсності. Мечников пропонував цей метод для проведення пробних дослідів. Маровський та Корш наголошували, що метод, який пропонував Мечников, застосовували лише у шпиталях. Це теж неправильно. Такий метод було використано у Берліні у 4-х заражених квартирах приватних осіб (12 кімнат, 100 м²). Спосіб Гутмана та Мерке, який підтримують Маровський та Корш, дає позитивні результати лише у 50 %. Досліди, які проводив Мечников разом із членами санітарного нагляду, довели, що пари сірчистої кислоти вбивають вегетативний стан бактерій, й не вплинули лише на спори сибірської виразки. Професор стверджував, що спосіб Гутмана та Мерке шкідливий та непрактичний [88].

На черговому засіданні товариства одеських лікарів, яке відбулося в приміщенні безкоштовної лікарні Ілля Мечников прочитав лекцію «Про діяльність фагоцитів при поворотному тифі». Він зазначив, що поворотний тиф – є пробним камінням в теорії фагоцитів. Поворотний тиф частіше закінчується перемогою організму. Все завдання зводилося до того, щоб відкрити де саме в організмі є переможні вороги спирил поворотного тифу. Припущення, що їх перемагають лейкоцити, не підтвердилось. Спирили поворотного тифу поглинаються лейкоцитами селезінки. Таким

чином поворотний тиф, який цитувався до цього часу як доказ проти теорії фагоцитів Мечникова, тепер є підтвердженням цієї теорії [108].

Мечников плідно працював з Одеською ентомологічною комісією. На одному з засідань розглядали заходи боротьби зі шкідливими комахами. У комісії взяли участь: президент Товариства сільського господарства південної Росії Куріс, доктор зоології Мечников та ін. Було заслухано звіт обласного ентомолога Заборинського про проведені ентомологічні дослідження в Бессарабській, Таврійській та Херсонській губерніях [70].

Восени 1887 року у Відні вперше зібралися бактеріологи на Міжнародний конгрес гігієністів, в якому взяв участь Мечников. Він разом з Вірховим, Спенсер Уельсом, Бруарделем та іншими знаменитостями удостоївся бесіди з наслідним принцом австрійським. Вони, як члени конгресу, були представлені кронпринцу в палаці [13].

У цей період лекції продовжують бути невід'ємною частиною діяльності професора. Найчастіше свої повідомлення він робить на засіданні товариства одеських лікарів. Це «Про холеру» [83], «Про поворотний тиф» [108], «Про сучасне положення теорії фагоцитів» [109]. Інформування про бактерії з кожною новою лекцією набувало для лікарів все більшого інтересу. Так лекція про туберкульозні бактерії, прочитана у приміщенні безкоштовної лікарні, привабила багато слухачів та відзначилася зацікавленістю. Вона супроводжувалась демонстрацією препаратів із крові щурів, заражених туберкульозом [49].

Вакцинами, які виготовили на Одеській бактеріологічній станції, почали проводити перші дослідження щеплення сибірки за способом Пастера. Вони дали чудовий результат [85].

Незмінно, один раз на квартал, газети друкували звіти про роботу бактеріологічної станції. З них ми дізнаємося про кількість пацієнтів та проведених щеплень від сказу, сибірки, холери. Крім того зазначалися напрями досліджень: проведення досліджень бактерій крупозного запалення легень, дослідження з бактеріології води й молока, діагностичні дослідження на туберкульоз, черевний тиф, сибірку, переміжну лихоманку, азіатську холеру, сип, малярію тощо. Також проводилися дослідження гетингенської переносної дезінфекційної камери. Було надруковано ряд статей, серед них – статті Мечникова. Тут же зазначено, що з 2 червня по 31 серпня Мечников був у відпустці у Київській губернії [80].

У пресі постійно з'являлася інформація про результати наукових досліджень професора. Так, 19 травня 1888 р. на Обласному з'їзді земських представників І. Мечников надав ряд підтверджених наукових даних, про те, що крім гризунів та птахів, зараження холерою не загрожує іншим тваринам [68].

З появою перших праць Мечникова про фагоцити професор Баумгартен критикував їх і був противником нового вчення. Професор Баумгартен,

який написав підручник з бактеріології, обмежується лише теоретичними міркуваннями, не наводячи жодного факту практичних досліджень, які б заперечували теорію фагоцитів. Єдина робота, підготовлена Гільденбрантом під керівництвом Баумгартена, швидше підтверджує теорію, ніж заперечує її. Ще опонентами теорії фагоцитів були: професори Рібберт, Хрістмас, Даркінг, Гальмфельд, Високович. Вчені, які підтримували теорію фагоцитів Мечникова: Вирхов, Дебарі, Кантані, Вайгерт, Цімсен, Герхарт, Любарш. Отже, вчення Мечникова набуло широкого розмаху [107].

На засіданні Товариства сільського господарства південної Росії розглядалося питання про досвід проведення на станції щеплення сибірки за методом Пастера. Голова дніпровської земської управи Колчанов попросив Мечникова висловити свою думку про такий же досвід, зроблений за методом Ценковського в маєтку Скадовського в Білозерці. Професор зробив висновок, що щеплення було зроблено за умов, що не відповідали науковим, та надав ряд рекомендацій. На прохання голови херсонської губернської земської управи Нікітіна виклав все на папері [74].

Бактеріологічна станція отримала із канцелярії генерала від інфантерії Роона повідомлення, що визнано за можливе знищення ховрахів бактеріями курячої холери на полях Одеського градоначальства і Херсонської губернії. Однак необхідно дотримуватись умов безпеки [99].

Інформація про пересування вченого також наявна в пресі, наприклад, про те, що Мечников їде до свого маєтку в Київську губернію, де проведе літні місяці [79]; зафіксовано також повернення Мечникова після відпочинку [11].

Крім наукової діяльності та проведення бактеріологічних досліджень Мечников виконує адміністративні обов'язки. Він звертався до міської управи про домовленість з місцевим ремісничим товариством щодо винаймання приміщення під бактеріологічну станцію на Ямській вулиці, оскільки існуюче приміщення замале. Він просить у думи асигнування додаткового кредиту 500 рублів до виділених раніше 1000 на винаймання будівлі і 800 – на проведення води та покупку меблів [52].

Є інформація про те, що бактеріологічну станцію відвідав принц Ольденбурзький. Його зацікавили відкриття Гамалії щодо щеплень холерної отрути. Принц дізнався про те, що досліди проти зараження холерою людей Гамалія проводить на собі. Сміливість експериментатора вразила принца, і він висловив думку щодо проведення досліджень на мавпах. Гамалія відповів, що в Одесі немає зоологічного саду і складно дістати мавп. Принц Ольденбурзький пообіцяв подарувати мавп і через годину після від'їзду прислав на станцію 9 тварин. Це дуже цінний подарунок. На мавпах ще ніхто не проводив дослідів. Було заплановано перші розвідки зараження мавп холерою через шлунково-кишковий тракт. Вчені мали надію отримати такі ж результати, які отримав Мечников на цих тваринах,

стосовно поворотного тифу. І тоді тварини були подаровані Мечникову принцем [93].

Бактеріологічна станція досить популярна. Її відвідували пацієнти з різних куточків імперії та зарубіжжя (Одеса, Миколаїв, Київ, Бендери, польські маєтки Правобережної України і навіть Озургеті (Грузія) та Смирні (Османська імперія) [84].

17 вересня 1888 р. доктор Гамалія виступив з доповіддю на засіданні товариства одеських лікарів, де повідомив, що відкриті ним бактерії відносяться до спороутворення роду вібріонів і на відміну від інших близьких видів названі *Vibrio Metschnikovi* на честь свого вчителя [38].

Для ховрахів, які знищували посіви злаків, Мечников запропонував випробувати дію ослаблених культур бактерій курячої холери [31].

На зборах Київського товариства лікарів Мечникова виступив з доповіддю, в якій розповів про нові спостереження над здатністю клітин тканин, особливо білих кров'яних тілець, поглинати бацили сибірської виразки, туберкульозні бацили, а також всілякі мікроорганізми, які служать причиною різних заразних хвороб і, таким чином, звільняють організм від хвороби [94]. У цій же газеті зазначено, що дані про Мечникова і списки його робіт увійшли до біографічних відомостей про видатних учених дослідників природи, яке підготувало Московське товариство любителів природи, що свідчить про науковий авторитет вченого.

Наявні також відгуки на лекції І. Мечникова. Наприклад, пишуть про доступність і звичну для цього вченого ясність в описі про заразність туберкульозу та шляхи інфікування ним. Про те, що професор завжди використовував лише перевірені дослідження й розкривав вчення про сухотну схильність та аналізував його. Демонструючи наукові дані, лектор дотепними зіставленнями підходить до можливого на цей час вирішення питання, не полишаючи й своєї теорії фагоцитизму (боротьби клітин). Такі лекції можуть бути прочитані не лише пересічним громадянам, а й лікарям. Лекції видано й продають на користь вищих жіночих курсів в Петербурзі [74].

Значного розголосу в газетах набула «панкеєвська справа». Після нещасного випадку гибелі овець Панкеєва після щеплення на бактеріологічній станції, на І. Мечникова, як на керівника станції, почалися нападки в пресі. В одній із газет надруковано лист – відповідь Мечникова щодо цього випадку. Вчений пояснює, що він був у тривалій відпустці, а завідування передав Гамалії, знявши з себе будь-яку відповідальність за помилки, які могли бути зроблені за його відсутності та не могли бути передбачені. Мечников вважає, що помилка Бардаха була здійснена під час пересадки вакцини в агар-агар. Ніяка комісія тут не допоможе і вся справа зведеться до необережності й розсіяності Бардаха, чого раніше не було.

Газети звинуватили професора, що він зовсім не знаходився в Одесі, весь час проводив в селі чи за кордоном, недбало ставився до своїх обов'язків. Професор заперечував це. Він повідомляв, що станція повинна була бути відкрита з 1 липня 1886 року (з цього часу почали виділяти кошти), проте вона фактично функціонувала раніше, а щеплення проти водобоязні почали робити вже з 11 червня. Крім того проводили дослідження чуми рогатої худоби, туберкульозу. Відсутність Мечникова в Одесі протягом трьох літніх місяців була на користь станції, оскільки заробітну платню за цей час використовували на її потреби: плата за оренду, за меблі, закупка літератури. Крім канікулярного часу вчений виїжджав з Одеси лише один раз (восени 1888), брав участь у гігієнічному конгресі у Відні. Хоч він не займався щепленнями, однак проводив заняття на курсах (холера, бактеріологія), керував науковими дослідженнями, діагностував відвідувачів та писав наукові праці, проводив публічні лекції.

У доповіді херсонського земського управління зазначено випадки недбалого ведення роботи на станції (за часів дослідження сибірки). Це зараження чумою худоби мешканців Одеси, що спричинило припинення дослідів з боку адміністрації, смерть фельдшерки від сапу, утримання здорових овець разом із зараженими.

І. Мечникова звинувачували у тому, що він не сплатив частину збитків Панкеєву. Професор відповів, що з моральної точки зору він повинен займатися науковими дослідженнями, а не покривати збитки заможної людини. Мечникова звинувачували ще й у тому, що залишаючись завідувачем станції, він не бажав ним бути. Вчений зазначав, що беручи обов'язки завідувача станцією і залишаючись ним півтора року, він хотів допомогти запровадженню на півдні імперії наукової справи, багато в чому корисної, послужити науці, а також надати можливість молодим вченим займатися бактеріологією. Свій лист І. Мечников закінчує словами про звільнення з посади [72].

Продовжує цю тему Нікітін – голова Херсонської губернської земської управи. Він говорить, що земство ставить з великою повагою та подякою до роботи професора. Однак він звинувачує станцію в особі Мечникова в недбалості й зазначає, що вакцину повинні були спочатку перевірити на малій кількості овець. Контроль за станцією зі сторони думи не було встановлено, тому що довіряли саме Мечникову. Тому після «панкеєвської справи» Мечников повинен не звільнитися, а визнати своїм моральним обов'язком поставити справу міцно і цим підтвердити справедливість величезної до нього довіри земства та міста [86].

На захист І. Мечникова та бактеріологічної станції став О. Ковалевський. Він писав, що станція є земською та міською. Земству надавались постійні звіти про роботу станції. Представники земства мали поставитися по-діловому до серйозної справи, розслідувати питання у всіх деталях,

доповісти управі про результати й запропонувати заходи, здатні врегулювати й зміцнити справу, а не ображати чи просто виганяти І. Мечникова. А управа збрала якісь чутки, що ходили містом, назвала їх фактами й кинула в обличчя станції, звинувативши у недбалості [87].

Отже бактеріологічна станція теж не стала для вченого місцем для нових відкриттів та втілення ідей. Він переїхав до Парижа до професора Луї Пастера та продовжував свою діяльність як співробітник Пастерівського інституту.

З огляду на зазначене вище, можна зробити висновок, що газети залишили помітний слід у висвітленні діяльності Іллі Мечникова. Вони підтверджують, що І. Мечников був обдарованою натурою з характерною рисою тяжіння до науки та темпераментом борця. Він повсякчас відкрито висловлював свої думки й переконання та вбачав свою місію в науковій діяльності. Одеський період життя в дослідженнях професора важливий для всього наукового світу. Тут він здобув авторитет самостійного вченого та дослідника, обдарованого й досвідченого лектора. Саме в Одесі І. І. Мечников починає основну роботу свого життя та залишив своє ім'я серед авторитетних європейських учених.

Список джерел та літератури:

1. Бактериологическая станция // Одес. листок. – 1886. – 15 (27) июн. (№ 158). – С. 2.
2. Бактериологическая станция // Одес. листок. – 1886. – 17 (29) сент. (№ 249). – С. 2.
3. Бактериологическая станция // Одес. листок. – 1886. – 19 сент. (1 окт.) (№ 251). – С. 2.
4. Бактериологическая станция // Одес. листок. – 1886. – 21 сент. (3 окт.) (№ 253). – С. 2.
5. Бактериологическая станция // Одес. листок. – 1886. – 23 сент. (5 окт.) (№ 255). – С. 3.
6. Бактериологическая станция // Одес. листок. – 1886. – 25 сент. (7 окт.) (№ 257). – С. 2.
7. [Благодарность за спасённые жизни] // Одес. вестн. – 1871. – 21 февр. (№ 38). – С. 132.
8. В заседании общества одесских врачей // Одес. вестн. – 1886. – 3 (15) мар. (№ 60). – С. 2.
9. Возвращение Мечникова // Одес. листок. – 1886. – 14 (26) сент. (№ 246). – С. 3.
10. [Возвращение Мечникова] // Одес. листок. – 1888. – 22 авг. (3 сент.) (№ 225). – С. 2.
11. [Возвращение Мечникова] // Одес. листок. – 1888. – 24 авг. (5 сент.) (№ 227). – С. 2.
12. Возражение Мечникова на доклад доктора Кеслера // Одес. листок. – 1886. – 23 окт. (4 нояб.) (№ 284). – С. 2–3.
13. [Гигиенический конгресс в Вене] // Одес. листок. – 1887. – 20 сент. (2 окт.) (№ 253). – С. 3.
14. Деятельность бактериологической станции // Одес. листок. – 1886. – 13 (25) июня (№ 156). – С. 2.
15. Деятельность бактериологической станции // Одес. листок. – 1886. – 16 (28) июня (№ 159). – С. 2.
16. Деятельность бактериологической станции // Одес. листок. – 1886. – 19 (31) июля (№ 192). – С. 2.
17. Деятельность бактериологической станции // Одес. листок. – 1886. – 18 (31) июня (№ 162). – С. 3.
18. Дневник // Одес. листок. – 1881. – 18 мар. (№ 61). – С. 2.
19. Дневник // Одес. листок. – 1881. – 4 апр. (№ 75). – С. 3.
20. Записка зав. одес. бактериологической станцией И. И. Мечникова // Одес. листок. – 1886. – 9 (21) окт. (№ 270). – С. 2.
21. [Заседание комиссии] // Одес. вестн. – 1879. – 20 апр. (№ 85). – С. 2.
22. [И. И. Мечников] // Одес. вестн. – 1883. – 18 (30) окт. (№ 229). – С. 2.
23. [И. И. Мечников] // Одес. вестн. – 1883. – 13 (25) дек. (№ 274). – С. 1.
24. Из бактериологической станции // Одес. листок. – 1887. – 21 янв. (2 февр.) (№ 19). – С. 3.
25. Извещения // Одес. вестн. – 1878. – 7 нояб. (№ 248). – С. 3.
26. Извещения // Одес. вестн. – 1881. – 28 сент. (№ 204). – С. 1.
27. Извещения // Одес. вестн. – 1882. – 3 (15) сент. (№ 196). – С. 1.
28. Издание лекций Мечникова // Одес. листок. – 1887. – 15 (27) апр. (№ 100). – С. 3.

29. Иски к сербской королеве // Одес. вестн. – 1884. – 1 (13) февр. (№ 26). – С. 1.
30. К вопросу о посылке врача к Пастеру // Одес. вестн. – 1886. – 5 (17) февр. (№ 34). – С. 2.
31. К вопросу об истреблении сусликов по способу И. И. Мечникова // Одес. листок. – 1888. – 23 сент. (5 окт.) (№ 256). – С. 2.
32. К вопросу об устройстве бактериологической станции в Одессе // Одес. вестн. – 1886. – 2 (14 февр.) (№ 31). – С. 2.
33. К вопросу об учреждении бактериологической станции // Одес. вестн. – 1886. – 31 янв. (12 февр.) (№ 29). – С. 2.
34. К открытию бактериологической станции // Одес. листок. – 1886. – 12 (24) июн. (№ 155). – С. 2.
35. К санитарным мероприятиям // Одес. листок. – 1886. – 5 (17) окт. (№ 266). – С. 2.
36. К устройству бактериологической станции // Одес. вестн. – 1886. – 21 февр. (5 марта) (№ 50). – С. 2.
37. К энтомологическому съезду // Одес. вестн. – 1885. – 14 (26) февр. (№ 37). – С. 2.
38. К этиологии азиатской холеры // Одес. листок. – 1888. – 21 сент. (3 окт.) (№ 254). – С. 3.
39. Ковалевский О. Еще по поводу деятельности проф. Мечникова / О. Ковалевский // Одес. листок. – 1886. – 28 сен. (10 окт.) (№ 260). – С. 2.
40. [Командировка за границу] // Одес. вестн. – 1879. – 13 нояб. (№ 248). – С. 2.
41. [Комиссия по поиску способов борьбы с жучком *Anisoplia*] // Одес. вестн. – 1879. – 20 апр. (№ 85). – С. 2.
42. [Курсы для санитарных врачей] // Новорос. телеграф. – 1887. – 10 (22) февр. (№ 3630). – С. 2.
43. Курсы Мечникова по бактериологии // Одес. листок. – 1887. – 10 (22) февр. (№ 39). – С. 2.
44. [Лекции Мечникова] // Одес. листок. – 1886. – 13 (25) нояб. (№ 305). – С. 2.
45. [Лекции Мечникова] // Одес. листок. – 1886. – 25 окт. (6 нояб.). (№ 286). – С. 3.
46. [Лекции Мечникова] // Одес. листок. – 1886. – 26 окт. (7 нояб.). – (№ 287). – С. 3.
47. [Лекции Мечникова] // Одес. листок. – 1886. – 27 окт. (8 нояб.). – (№ 288). – С. 2.
48. [Лекции Мечникова] // Одес. листок. – 1886. – 28 окт. (9 нояб.). – (№ 289). – С. 3.
49. [Лекция Мечникова] // Одес. листок. – 1887. – 19 апр. (1 мая) (№ 104). – С. 3.
50. Местная хроника // Одес. вестн. – 1881. – (16) 28 сент. (№ 204). – С. 1.
51. Мечников И. Ответ г-ну Неручеву на письмо о болезнях личинок хлебного жука (Одесский вестник, № 84) / И. Мечников // Одес. вестн. – 1879. – 22 апр. (№ 87). – С. 3.
52. [Мечников просит ассигнование] // Одес. листок. – 1888. – 29 июня (11 июля) (№ 174). – С. 2.
53. На собрании киевского общества врачей // Одес. листок. – 1888. – 7 (19) окт. (№ 269). – С. 2.
54. [Новое помещение бактериологической станции] // Одес. листок. – 1886. – 11 (23) июля (№ 184). – С. 2.
55. [О бактериологической станции] // Одес. листок. – 1887. – 25 нояб. (7 дек.) (№ 317). – С. 2.
56. [О бактериологической станции] // Одес. листок. – 1888. – 8 (20) мая (№ 124). – С. 3.
57. [О борьбе за существование и естественном отборе народов] // Одес. вестн. – 1873. – 27 нояб. (№ 261). – С. 1169.
58. [О красках животных по теории Дарвина и Уоллеса] // Одес. вестн. – 1871. – 4 марта (№ 47). – С. 165.
59. [О позвоночной теории черепа] // Одес. вестн. – 1871. – 28 авг. (№ 189). – С. 791.
60. [О разных взглядах проф. Ценковского и Мечникова на вопрос об уничтожении хлебного жука] // Одес. вестн. – 1879. – 23 нояб. (№ 255). – С. 1.
61. [О результатах экскурсии Мечникова] // Одес. вестн. – 1879. – 1 апр. (№ 72). – С. 2.
62. [О результатах экскурсии Мечникова] // Одес. вестн. – 1879. – 20 апр. (№ 85). – С. 2.
63. [О семействе эфемерид с точки зрения Дарвина] // Одес. вестн. – 1876. – 19 февр. (№ 39). – С. 1.
64. [О судьбе микроорганизмов в крови] // Одес. листок. – 1887. – 14 (26) мая (№ 129). – С. 2.
65. [О холере] // Одес. листок. – 1887. – 18 (30) мая (№ 132). – С. 2.
66. [Об уничтожении жука *Anisoplia*] // Одес. вестн. – 1878. – 19 нояб. (№ 258). – С. 2–3.
67. Об устройстве диагностического кабинета // Одес. листок. – 1886. – 28 нояб. (10 дек.) (№ 319). – С. 2.
68. [Областной съезд земских представителей] // Одес. листок. – 1888. – 20 мая (1 июня) (№ 136). – С. 2.
69. Одесская бактериологическая станция // Одес. листок. – 1886. – 16 (28) окт. (№ 277). – С. 2.
70. Одесская энтомологическая комиссия // Одес. листок. – 1887. – 14 (26) нояб. (№ 307). – С. 2.
71. Ответ Мечникова д-ру Мучнику (газ. «Врач», № 41) // Одес. листок. – 1886. – 5 (17) нояб. (№ 297). – С. 2.
72. Ответ на обвинения // Одес. листок. – 1888. – 11 (23) нояб. (№ 304). – С. 2.

73. [Ответ Неручаеву на письмо о болезнях хлебного жука] // Одес. вестн. – 1879. – 23 нояб. (№ 255). – С. 1.
74. Отзыв Мечникова о белозерском опыте защиты овец от сибирской язвы // Одес. листок. – 1888. – 24 мая (1 июня) (№ 140). – С. 2.
75. [Отзыв на лекции И. И. Мечникова] // Одес. листок. – 1888. – 17 (29) сент. (№ 250). – С. 2.
76. [Открытие станции] // Одес. листок. – 1886. – 20 окт. (1 нояб.) (№ 281). – С. 2.
77. [Открытие станции] // Одес. листок. – 1886. – 26 окт. (7 нояб.) (№ 287). – С. 2.
78. [Открытие станции] // Одес. листок. – 1886. – 3 (15) окт. (№ 264). – С. 2.
79. [Отпуск Мечникова] // Одес. листок. – 1888. – 2 (14) июня (№ 149). – С. 2.
80. Отчет бактериологической станции // Одес. листок. – 1888. – 18 (30) сент. (№ 251). – С. 2.
81. Отчет бактериологической станции // Одес. листок. – 1888. – 22 мая (3 июня) (№ 138). – С. 2.
82. Очередное херсонское губернское земское собрание. Утреннее заседание 23 окт. // Одес. листок. – 1888. – 25 окт. (6 нояб.) (№ 287). – С. 2.
83. [Очерк современного учения о холере] // Одес. листок. – 1887. – 2 (14) мая (№ 117). – С. 2.
84. Пациенты бактериологической станции // Одес. листок. – 1888. – 3 (15) сент. (№ 236). – С. 2.
85. [Первые исследования прививки сибирской язвы] // Одес. листок. – 1888. – 5 (17) янв. (№ 4). – С. 2.
86. Письмо в редакцию // Одес. листок. – 1888. – 12 (24) нояб. (№ 305). – С. 3.
87. Письмо в редакцию // Одес. листок. – 1888. – 15 (27) нояб. (№ 308). – С. 3.
88. Письмо Мечникова в редакцию. Ответ Маровскому и Коршу // Одес. листок. – 1887. – 3 (15) мая (№ 118). – С. 3.
89. [Приезд Мечникова] // Одес. вестн. – 1883. – 10 (22) авг. (№ 175). – С. 1.
90. Приезд профессора И. И. Мечникова // Новорос. телеграф. – 1886. – 23 авг. (№ 3465). – С. 3.
91. [Приказ Его Имп. Высоч., Генерал-Адмир., 6 апр.] // Одес. вестн. – 1874. – 16 апр. (№ 84). – С. 1.
92. [Приказ. по мин. нар. просвещ., 9 мар.] // Одес. вестн. – 1874. – 19 мар. (№ 64). – С. 1.
93. [Принц Ольденбургский посетил бактериологическую станцию] // Одес. листок. – 1888. – 21 авг. (2 сент.) (№ 224). – С. 2.
94. [Протокол заседания... 13 апр. 1871 г.] // Одес. вестн. – 1871. – 6 июля (№ 145). – С. 619–620.
95. Публичная лекция по зоологии // Одес. вестн. – 1871. – 16 февр. (№ 34). – С. 118.
96. Публичная лекция по зоологии // Одес. вестн. – 1871. – 21 февр. (№ 38). – С. 132.
97. [Публичный курс естественоведческих наук] // Одес. вестн. – 1871. – 9 нояб. (№ 247). – С. 1006
98. V обл. энтомологический съезд // Одес. вестн. – 1885. – 16 (28) февр. (№ 39). – С. 2.
99. [Разрешение на уничтожение хомяков] // Одес. листок. – 1888. – 2 (14) июля (№ 149). – С. 2
100. Рассказ И. И. Мечникова почему он поселился за границей // Одес. листок. – 1909. – 21 окт. (№ 240). – С. 2.
101. [Результаты экскурсии Мечникова] // Одес. вестн. – 1879. – 1 апр. (№ 72). – С. 2.
102. Санитарная комиссия // Одес. листок. – 1886. – 19 (31) окт. (№ 280). – С. 2.
103. VII съезд естествоиспытателей. Секция зоологии и антропологии // Одес. вестн. – 1883. – 23 авг. (4 сент.) (№ 185). – С. 1.
104. VII съезд естествоиспытателей. Секция зоологии и антропологии // Одес. вестн. – 1883. – 27 авг. (8 сент.) (№ 189). – С. 1.
105. [VII съезд естествоиспытателей] // Одес. вестн. – 1883. – 21 авг. (2 сент.) (№ 184). – С. 2.
106. Сообщение И. И. Мечникова // Одес. вестн. – 1883. – 25 авг. (6 сент.) (№ 187). – С. 2.
107. Сообщение И. И. Мечникова о современном состоянии учения о фагоцитах // Одес. листок. – 1888. – 21 мая (2 июня) (№ 137). – С. 2.
108. Сообщение Мечникова // Одес. листок. – 1887. – 18 (30) мая (№ 132). – С. 2.
109. [Сообщение Мечникова] // Одес. листок. – 1888. – 8 (20) мая (№ 124). – С. 3.
110. Учреждение кружков в Новороссийском университете // Одес. листок. – 1881. – 18 марта (№ 61). – С. 2.
111. VI обл. энтомологический съезд // Одес. вестн. – 1886. – 11 (23) февр. (№ 40). – С. 2
112. VI обл. энтомологический съезд // Одес. вестн. – 1886. – 12 (24) февр. (№ 41). – С. 2.
113. VI обл. энтомологический съезд // Одес. вестн. – 1886. – 13 (25) февр. (№ 42). – С. 2.
114. VI обл. энтомологический съезд // Одес. вестн. – 1886. – 14 (26) февр. (№ 43). – С. 2.
115. VI обл. энтомологический съезд // Одес. вестн. – 1886. – 18 февр. (2 марта) (№ 43). – С. 2.
116. Экстренное заседание одесских врачей // Одес. листок. – 1886. – 25 окт. (6 нояб.) (№ 286). – С. 2.
117. Экстренное собрание общества одесских врачей // Одес. листок. – 1886. – 26 окт. (7 нояб.) (№ 287). – С. 2.
118. Энтомологический съезд в Одессе // Одес. вестн. – 1884. – 15 (27) февр. (№ 37). – С. 2.

БІОБІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

*... Людина за допомогою науки в змозі виправити
недосконалість своєї природи*
І. І. Мечников

Від укладачів

Зведений біобібліографічний покажчик присвячений видатному вченому, фізіологу, ембріологу, академіку, лауреату Нобелівської премії професору Іллі Іллічу Мечникову та створений з метою розкриття його внеску в розвиток науки в Одеському університеті й у світову науку загалом. Покажчик укладений на матеріалах, що зберігаються у фондах Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Біобібліографічний покажчик складається з двох частин: хронологічний покажчик праць І. І. Мечникова й література про життя та діяльність вченого.

Хронологічний покажчик друкованих праць представляє собою творчий доробок І. Мечникова, починаючи з 1865 р., що містить як прижиттєві роботи, так і праці, опубліковані після його смерті. Публікації представлені українською, німецькою, французькою та іншими мовами. Література розташована у хронологічному порядку, в межах року – за видами видань та алфавітом. До складу покажчика увійшли зібрання творів, монографії, лекції, окремі відбитки, статті із журналів, відгуки про роботи, рецензії. Серед публікацій І. Мечникова у покажчику наявні у великій кількості окремі відбитки. Треба зазначити, що наприкінці XIX – початку XX ст. окремий відбиток являв собою поширений вид видань. Це окремо видрукований примірник статті чи іншого твору з наукового журналу або збірника. Його робили для поширення окремої роботи, а не всього видання, що дозволяло авторам зосередитися на конкретному дослідженні та донести його до певної аудиторії. Крім того, використання відбитків дозволяє уникнути пошкодження або зношення оригінального видання,

особливо якщо воно є рідкісним. Саме тому розглядаємо такий вид публікацій як окреме видання.

У розділі «Література про життя та діяльність І. І. Мечникова» містяться матеріали про життя та діяльність вченого, а саме про біографічні відомості та інформацію щодо його наукової, педагогічної, громадської діяльності. Умовно перелік поділений на декілька частин: на початку списку – описи біобібліографічних покажчиків; далі – монографій, зокрема з історії Одеського університету, що містять розділи, присвячені вченому, крім того, описи зібрань творів, лекцій, підручників та листів тощо; потім у списку розміщені описи статей із довідкових та енциклопедичних видань, періодичних видань та видань, що продовжуються; наприкінці подані рецензії на публікації І. І. Мечникова. У кожному розділі описи розташовані за абеткою.

Усі бібліографічні описи складено мовою оригіналу згідно з ДСТУ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Скорочення слів виконано згідно з чинними стандартами. При підготовці покажчика усі видання було переглянуто *de visu*. Ретельно були переглянуті такі періодичні видання того часу, наявні у фондах НБ, як «Записки Императорского Новороссійского университета», «Записки Новороссійского общества естествоиспытателей», «Вестник Европы» та «Annales de L'Institut Pasteur: journal de microbiologie». До всіх робіт вказуються шифри основного фонду НБ ОНУ.

Покажчик має довідковий апарат, який представлений алфавітним покажчиком друкованих праць вченого.

У процесі створення покажчика укладачі керувалися нормами чинного законодавства України та етичними принципами, які застосовуються під час проведення досліджень й оприлюднення їх результатів.

**Хронологічний покажчик праць
Іллі Мечникова
з фонду Наукової бібліотеки
ОНУ імені І. І. Мечникова**

1865

1. Über Geodesmus bilineatus Nob. (Fasciola terrestris O. Fr. Müller?), eine europäische Landplanarie / El. Mecznirow. – St. Petersburg : [s. n.], 1865. – S. 544–565, [1]. – *Окр. відб. з: «Mélanges Biologiques tirés du Bulletin de l'Acad. Impériale des sciences de St.-Peterbourg» (T. 5).* **130/3283, 4315**

1866

2. Entgegnung auf die Erwiderung des Herrn Prof. Leuckart in Giessen, in Betreff der Frage über die Nematodenentwicklung / El. Mecznicow. – Göttingen : Adalbert Rente, 1866. – 23 S. **129/7454**
3. Исследования о двукрылых насекомых : письмо к К. М. Бэру / И. Мечников. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1866. – 7 с. – *Окр. відб. з журн.: «Зап. Имп. Акад. наук» (1866, т. 10.)* **129/7455**
4. Zur Entwicklungsgeschichte von Myzostomum : mit Taf. 13. A / El. Mecznirow. – 1866. – S. 236–244. – *Окр. відб. з журн.: «Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie» (Bd. 16, H. 1).* **130/2763**

1867

5. *Дис.:* История эмбрионального развития SEPIOLA : дис. для получения степени магистра зоологии / И. Мечников. – СПб. : Тип. Куколь-Яснопольского, 1867. – 72 с. **130/33**

1868

6. История развития NEBALIA : сравнительно-эмбриональный очерк: с 2-я табл. чертежей / И. Мечников. – СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1868. – [2], 48 с. – *Окр. відб. з журн. «Зап. Имп. Акад. наук» (T. 13, № 1).* **130/30**
7. Entwicklungsgeschichte Beiträge / E. Metschnikow. – 1868. – S. 709–732. – *Окр. відб. з журн.: «Bulletin de l'Academie Impériale des sciences de St.-Petersbourg» (1868, t. 6).* **131/1810**

8. История развития NEBALIA : сравнительно-эмбриональный очерк: с 2-я табл. чертежей / И. Мечников // Зап. Имп. Акад. наук. – 1868. – Т. 13, № 1. – С. 1–48. **217/1135**

1871

9. Позвоночная теория черепа : речь, сост. для прочтения на торжеств. акте Новорос. ун-та 30 авг. 1871 г. / И. Мечников. – Одесса : Тип. Ульриха и Шульце, 1871. – 20 с. – *Окр. відб. з журн.: «Зап. Имп. Новорос. ун-та» (1871, т. 7).* **133/1897, 1898, 1899, 1900, 1901; 249/38**
10. Воспитание с антропологической точки зрения / И. Мечников // Вестн. Европы. – 1871. – Т. 1, кн. 1. – С. 105–132. **31/7**
11. Задачи современной биологии / И. Мечников // Вестн. Европы. – 1871. – Т. 2, кн. 4. – С. 742–770. **31/7**
12. Отчет И. Мечникова о командировке его с ученою целью за границу в 1870 г. / И. Мечников // Зап. Новорос. ун-та. – 1871. – Т. 7. – С. 175–189. **41/24, 25**
13. Позвоночная теория черепа : речь, сост. для прочтения на торжеств. акте Новорос. ун-та 30 авг. 1871 г. / И. Мечников // Зап. Новорос. ун-та. – 1871. – Т. 7. – С. 1–20. **41/24, 25**

1872

14. Экскурсия на остров Teneriffe / И. Мечников // Вестн. Европы. – 1872. – Т. 3, кн. 5. – С. 254–295. **31/7**

1873

15. Мадейра: воспоминания и заметки / И. Мечников // Вестн. Европы. – 1873. – Т. 5, кн. 9. – С. 212–239. **31/7**

1874

16. Возраст вступления в брак : антропол. очерк / И. Мечников // Вестн. Европы. – 1874. – Т. 1, кн. 1. – С. 232–283. **31/7**

17. Общий естественно-исторический очерк Мадейры / И. Мечников // Природа : попул. естеств.-ист. сб. – М. : Тип. В. Готье, 1874. – Кн. 3. – С. 9–38. **125/238**

1875

18. Антропология и дарвинизм / И. Мечников // Вестн. Европы. – 1875. – Т. 1, кн. 1. – С. 156–195. **31/7**

1876

19. Исследование о превращении аксолотов / И. Мечников // Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей. – 1876. – Т. 4, вып. 1. – С. 119–124. **41/22**
20. Очерк вопроса о Происхождении видов / И. Мечников // Вестн. Европы. – 1876. – Т. 2, кн. 3. – С. 68–134 ; Т. 2, кн. 4. – С. 715–747 ; Т. 3, кн. 5. – С. 117–149 ; Т. 4, кн. 7. – С. 158–197 ; Т. 4, кн. 8. – С. 567–606. **31/7**

1877

21. О пищеварительных органах пресноводных турбелларий / И. Мечников. – Одесса : Тип. Ульриха и Шульце, 1877. – [2], 12 с. – *Окр. відб. з журн.: «Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей» (1877, т. 5).* **130/475**
22. Исследования о губках / И. Мечников // Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей. – 1877. – Т. 4, вып. 2. – С. 1–10. **41/22**
23. Исследования о развитии планарий / И. Мечников // Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей. – 1877. – Т. 5, вып. 1. – С. 1–6. **41/22**
24. О пищеварительных органах пресноводных турбелларий / И. Мечников // Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей. – 1877. – Т. 5, вып. 1. – С. 1–12. **41/22**
25. Очерк воззрений на человеческую природу / И. Мечников // Вестн. Европы. – 1877. – Т. 2, кн. 4. – С. 537–560. **31/7**

1878

26. Борьба за существование в обширном смысле / И. Мечников // Вестн. Европы. – 1878. – Т. 4, кн. 7. – С. 9–47 ; Т. 4, кн. 8. – С. 437–483. **31/7**

1879

27. О вредных для земледелия насекомых. Вып. 3 : Хлебный жук. О болезнях личинок хлебного жука / И. И. Мечников ; Комис., сост. из Одес. зем. управы, для разработки вопр. о вредных для земледелия насекомых. – Одесса : Тип. П. Францова, 1879. – 32 с., 1 с. ил. **147/521**

1880

28. Материалы к учению о вредных насекомых юга России / И. Мечников // Зап. Новорос. о-ва естествоиспытателей. – 1880. – Т. 6, вып. 2. – С. 1–10. **41/22**
29. Отчет о заграничной командировке в 1879/82 г. / И. Мечников // Зап. Новорос. ун-та. – 1880. – Т. 31. – С. 283–292. **41/24, 25**

1884

30. Untersuchungen über die mesodermalen Phagocyten einiger Wirbeltiere / El. Metchnikoff. – [1884]. – S. 560–565. – *Окр. відб. з журн.: «Biologisches Centralblatt» (Bd. 3, № 18).* **136/1477**

1886

31. Embryologische Studien an Medusen: ein Beitrag zur Genealogie der primitiv-Organen : mit 9 Holzschnitten und einem Atlas enthaltend 12 Lithographirte Taf. / El. Metschnikoff. – Wien : Alfred Hölder, 1886. – VI, 159 S. **130/905**
32. Embryologische Studien an Medusen: ein Beitrag zur Genealogie der primitiv-Organen : Atlas, Enthaltend 12 Lithographirte Taf./ El. Metschnikoff. – Wien : Alfred Hölder, 1886. – [13] Bl., 12 Taf. **130/905**

1887

33. Sur L'attenuation des bacteridies charbonneuses dans le sang des moutons refractaires / El. Metschnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1887. – Vol. 1, iss. 1. – P. 42–44. **142/71**
34. Sur La lute des cellules de l'organisme contre l'invasion des microbes / El. Metschnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1887. – Vol. 1, iss 7. – P. 321–336. **142/71**

1888

35. Lettre de M. Metchnikoff a M. Duclaux / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1888. – Vol. 2, iss. 11. – P. 610–612. **142/71**
36. Pasteuria ramosa, un représentant des bactéries à division longitudinale / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1888. – Vol. 2, iss. 4. – P. 165–170. **142/71**
37. Réponse a la critique de M. Weigert au sujet des cellules géantes de la tuberculose / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1888. – Vol. 2, iss. 11. – P. 604–609. **142/71**

1889

38. Предисловие / И. Мечников // Валлери-Радо Р. Луи Пастер: история одного ученого : пер. с 10-го фр. изд. с 6 прил., с согласия авт. и Пастера / Р. Валери-Радо ; под ред. Н. Ф. Гамалеи. – Одесса : Тип. Л. Нитче, 1889. – [С. 5–6]. **125a/598**
39. Contributions à l'étude du pleomorphisme des bacteriens / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1889. – Vol. 3, iss. 2. – P. 61–68. **142/71**
40. Études sur l'immunité / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1889. – Vol. 3, iss. 6. – P. 289–303. **142/71**
41. Note sur le pléomorphisme des bactériens / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1889. – Vol. 3, iss. 5. – P. 265–267. **142/71**

42. Recherches sur la digestion intracellulaire / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1889. – Vol. 3, iss. 1. – P. 25–29. **142/71**
43. Sur l'immunité des rats blancs contre le charbon / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1889. – Vol. 3, iss. 1. – P. 39–41. **142/71**

1890

44. Etudes sur l'immunité : [продовження] / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1890. – Vol. 4, iss. 2. – P. 65–87 ; Vol. 4, iss. 4. – P. 193–212. **142/71**
45. La morve et l'immunité morveuse / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1890. – T. 4, № 7. – P. 459–463. **142/71**
46. *Рец.*: Deux travaux du laboratoire de M. Baumgarten dirigés contre la theorie des phagocytes / E. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1890. – Vol. 4, iss. 1. – P. 35–40. – Рец. на кн.: Fahrenholz G. Contributions à la critique de la théorie des phagocytes de Metchnikoff, en se basant sur ses propres recherches sur les spores du charbon chez la grenouille / G. Fahrenholz. Königsberg, 1889 ; Czaplewski E. Recherches sur l'immunité des pigeons contre le charbon / E. Czaplewski. Königsberg, 1889. **142/71**

1891

47. Закон жизни. По поводу некоторых произведений гр. Л. Толстого / И. Мечников // Вестн. Европы. – 1891. – Т. 5, кн. 9. – С. 228–260. **31/7**
48. Contribution à l'étude de la vaccination charbonneuse / [El.] Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1891. – Vol. 5, iss. 3. – P. 145–157. **142/71**
49. Etudes sur l'immunité : [продовження] / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1891. – Vol. 5, iss. 8. – P. 465–478. **142/71**

50. Recherches sur l'accoutumance aux produits microbiens / El. Metchnikoff, T. Roudenko // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1891. – Vol. 5, iss. 9. – P. 567–576. **142/71**
51. Sur la propriété bactéricide du sang de rat / E. Metchnikoff, E. Roux // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1891. – Vol. 5, iss. 8. – P. 479–486. **142/71**
52. La tuberculine : revue critique / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1891. – Vol. 5, iss. 3. – P. 184–207. **142/71**

1892

53. Leçons sur la pathologie comparée de l'inflammation, faites à l'Institut Pasteur en Avril et Mai 1891 : Avec 65 figures dans le texte et 3 planches en couleur / ÉL. Metchnikoff ; Bibliotheque des Annales de l'Institut Pasteur. – Paris : G. Masson, 1892. – XI, 239 p. **224/1030, 1737**
54. Atrophie des muscles pendant la transformation des batraciens / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1892. – Vol. 6, iss. 1. – P. 1–12. **142/71**
55. Etudes sur l'immunité : [продовження] / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1892. – Vol. 6, iss. 5. – P. 289–320. **142/71**
56. Note au sujet du memoire de M. Soudakewitch / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1892. – Vol. 6, iss. 3. – P. 158–159. **142/71**

1893

57. Recherches sur le choléra et les vibrions. Premier mémoire : Sur la propriété préventive du sang humain vis-à-vis du vibron de Koch / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1893. – Vol. 7, iss. 5. – P. 403–422. **142/71**
58. Recherches sur le choléra et les vibrions. Deuxieme mémoire : Sur la propriété pathogene des vibrions / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1893. – Vol. 7, iss. 7. – P. 562–587. **142/71**

59. **Рец.:** La theorie des alexocytes : revue critique / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1893. – Vol. 7, iss. 1. – P. 50–56. – Рец. на кн.: Hankin [E. H.]. Sur l'origine et la presence des alexines dans l'organisme. *Centralbl. für Bakteriologie und Parasitenkunde*. 1892. T. 12, № 22. P. 777–783 ; T. 12, № 23. P. 809–824 ; Hankin [E. H.], Kanthack [A. A.]. Sur la fievre produite par l'injection des cultures sterilisees. *De Vibrio Metchnikovi : Proceedings of the Cambridge Philosophical Society*. 1892. P. 311–313 ; Kanthack [A. A.]. Leucocytose aiguë, provoquee par des produits bacteriens. *Brit. med. J.* 1892. Vol. 1. P. 1301–1303 ; Kanthack [A. A.]. Immunity, phagocytose et chimiotaxie. *Brit. med. J.* 1892. Vol. 2. P. 985–989. **142/71**
60. **Рец.:** Les critiques de la theorie biologique de L'inflammation : revue anticritique / E. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1893. – Vol. 7, iss. 4. – P. 342–351. – Рец. на кн.: Podwyssotsky. Le present de jubile de Virchow. Kieff, 1892 (en russe) ; Ziegler. Contribution a l'histoire et a la critique de la theorie de l'inflammation. *Beitrage zur pathologischen Anatomie*. 1892. T. 11. P. 152 ; Weiger. [Referat]. *Deutsche medic. Wochenschr.* 1893. P. 17–37. **142/71**

1894

61. L'état actuel de la question de l'immunité : Rapport au Congrès International de Budapest / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1894. – Vol. 8, iss. 10. – P. 706–721. **142/71**
62. Recherches sur le choléra et les vibrions. Troisieme mémoire : Sur la variation artificielle du vibron cholérique / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1894. – Vol. 8, iss. 5. – P. 257–274. **142/71**
63. Recherches sur le choléra et les vibrions. Quatrieme mémoire : Sur l'immunity et la receptivite vis-a-vis du cholérique / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1894. – Vol. 8, iss. 8. – P. 529–589. **142/71**
64. Reponse a quelques critiques de la theorie des phagocytes : revue critique / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1894. – Vol. 8, iss. 1. – P. 58–64. **142/71**

1895

65. Etudes sur l'immunité : [закінчення]. Sixieme memoire : Sur la destruction extracellulaire des bactéries dans l'organisme / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1895. – Vol. 9, iss. 6. – P. 433–461. **142/71**

1896

66. Quelques remarques à propos de l'article de M. Gabritchevsky «Sur la fièvre récurrente» / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1896. – Vol. 10, iss. 11. – P. 654–662. **142/71**
67. Toxine et antitoxine cholériques / El. Metchnikoff, E. Roux, [A.] Taurelli Salimbeni // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1896. – Vol. 10, iss. 5. – P. 257–282. **142/71**

1897

68. Recherches sur l'influence de l'organisme sur les toxines : Communication faite au Congrès de Moscou en août 1897 / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1897. – Vol. 11, iss. 10. – P. 801–809. **142/71**
69. Réponse à la note precedente / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1897. – Vol. 11, iss. 3. – P. 245–250. **142/71**
70. Sur la peste bubonique : Communication de M. Metchnikoff au Congrès de Moscou (Août 1897) / E. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1897. – Vol. 11, iss. 8. – P. 737–752. **142/71**

1898

71. Иммунитет / И. И. Мечников ; пер. с нем. Н. Алексеева // Науч. обозрение. – 1898. – № 11. – С. 1–75. **125/496**
72. Recherches sur l'influence de l'organisme sur les toxines. Deuxieme mémoire : Influence du systeme nerveux sur la toxine tétanique / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1898. – Vol. 12, iss. 2. – P. 81–90. **142/71**

73. Recherches sur l'influence de l'organisme sur les toxines. Troisieme memoire : Toxine tetanique et leucocytes : Rapport communique au Congres international d'hygiene a Madrid / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1898. – Vol. 12, iss. 4. – P. 263–272. **142/71**

1899

74. Etudes sur la resorption des cellules / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1899. – Vol. 13, iss. 10. – P. 737–769. **142/71**

1900

75. Recherches sur l'action de l'hemotoxine sur l'home / E. Metchnikoff, [A.] Besredka // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1900. – Vol. 14, iss. 6. – P. 402–414. **142/71**
76. Recherches sur l'influence de l'organisme sur les toxines. Quatrieme memoire : Sur la spermotoxine et l'antispermotoxine / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1900. – Vol. 14, iss. 1. – P. 1–12. **142/71**
77. Sur les cytotoxines / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1900. – Vol. 14, iss. 6. – P. 369–377. **142/71**

1901

78. Études biologiques sur la vieillesse. Sur le blanchiment des cheveux et des poils / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1901. – Vol. 15, iss. 12. – P. 865–879. **142/71**
79. Note sur l'influence des microbes. Dans le developpement des tetards / [E.] Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microdiologie. – 1901. – Vol. 15, iss. 8. – P. 631–634. **142/71**

1902

80. Александр Онуфриевич Ковалевский : очерк из истории науки в России / И. Мечников // Вестн. Европы. – 1902. – Т. 6, кн. 12. – С. 772–799. **31/7**

81. Études biologiques sur la vieillesse / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1902. – Vol. 16, iss. 11. – P. 912–917. **142/71**

1903

82. Études sur la nature humaine. Essai de philosophie optimiste / ÉL. Metchnikoff. – Paris : Masson et Cie Éditeurs 1903. – [4], II, 399, [1] p. **131/212, 212-a**
83. Études experimentales sur la Syphilis. Premier memoire / El. Metchnikoff, Em. Roux // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1903. – Vol. 17, iss. 12. – P. 809–821. **142/71**

1904

84. Этюды о природе человека : с портр. авт. и 20 рис. / И. И. Мечников. – М. : изд. ред. журн. «Науч. слово», 1904. – 218 с. **133/5075**
85. De Onevenredige Ontwikkeling der Menschelijke Natuur: Grondoorzaak van ons Gebrek aan Levensgeluk / ÉL. Metchnikoff ; vert. H. Eshuys. – Amsterdam : C. L. G. Veldt, [1904]. – 288 S. **СМЫНТЫНА/560**
86. Studien über die Natur des Menschen : eine Optimistische Philosophie : mit Abb. / El. Metschnikoff ; ed. W. Ostwald. – Autoris. Ausg. – Leipzig : Veit & Comp., 1904. – XIV, 399 S. **131/220**
87. Studya nad natura ludzka : zarys filozofii optymistycznej / El. Metchnikoff ; ed. E. B[iernackogo]. – Warszawa : drukarnia Aleksandra Tad. Jezierski, 1904. – 135, [1] s. **133/3388**
88. Études experimentales sur la Syphilis. Deuxieme memoire / El. Metchnikoff, Em. Roux // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1904. – Vol. 18, iss. 1. – P. 1–6. **142/71**
89. Études experimentales sur la Syphilis. Troisieme memoire / El. Metchnikoff, Em. Roux // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1904. – Vol. 18, iss. 11. – P. 657–671. **142/71**

1905

90. O naturze ludzkiej : zarys filozofii optymistycznej / El. Miecznikow ; red. F. Wermiński. – Warszawa : Biblioteka naukowa ; Lwow : Księgarnia Narodowa, 1905. – 305, V s. **12/1636**

91. Études experimentales sur la Syphilis. Quatrieme memoire / El. Metchnikoff, Em. Roux // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1905. – Vol. 19, iss. 11. – P. 673–698. **142/71**

1906

92. Études experimentales sur la Syphilis. Cinquieme memoire / El. Metchnikoff, Em. Roux // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1906. – Vol. 20, iss. 10. – P. 785–800. **142/71**

1907

93. Этюды оптимизма / И. И. Мечников. – М. : изд. «Науч. слова», 1907. – VIII, 253, [1] с. **131/9322**
94. Essais optimistes : avec 27 figures dans le texte / ÉL. Metchnikoff. – Paris : A. Maloine, 1907. – III, [1], 438 p. **131/10792, 3134**
95. Zarysy optymistyczne / El. Miecznikow ; przeloz. z franc. F. Wermiński ; red.-wydaw. St. Kucharski. – Warszawa : Biblioteka naukowa, 1907. – 336 s. **131/1679**
96. Sur la prophylaxie de la syphilis : Rapport fait au XIIe Congres international d'hygiene de Berlin / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1907. – Vol. 21, iss. 10. – P. 753–759. **142/71**

1908

97. Этюды о природе человека : с портр. авт. и 20 рис. / И. И. Мечников. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М. : изд. «Науч. слова», 1908. – XIX, [1], 220 с. **131/340**
98. Études sur la flore intestinale / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1908. – Vol. 22, iss. 12. – P. 929–955. **142/71**

1909

99. О целебных силах организма / И. Мечников // Вестн. Европы. – 1909. – Кн. 10. – С. 441–468. **31/7**

100. Roussettes et microbes / [E]. Metchnikoff, [M]. Weinberg, [E]. Pozersky, [A]. Distaso, [A]. Berthelot // *Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie*. – 1909. – Vol. 23, iss. 12. – P. 937–978. **142/71**

1910

101. Studien über die Natur des Menschen : eine Optimistische Philosophie : mit Abb. / El. Metschnikoff. – 2. durchges. Aufl. – Leipzig : Veit & Comp., 1910. – VIII, 399 s. **131/220**.
102. Мирозерцание и медицина / И. Мечников // *Вестн. Европы*. – 1910. – Кн. 1. – С. 217–235. **31/7**
103. Études sur la flore intestinale. Deuxieme mémoire : Poisons intestinaux et scléroses / El. Metchnikoff // *Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie*. – 1910. – Vol. 24, iss. 10. – P. 755–770. **142/71**

1911

104. Две холеры / И. Мечников // *Вестн. Европы*. – 1911. – Кн. 12. – С. 286–299. **31/7**
105. Introduction / Él. Metchnikoff // Burnet E. D. Microbes et toxines / E. D. Burnet. – Paris : E. Flammarion, 1911. – P. VII–XI. – (Bibliothèque de philosophie scientifique). **131/15299**
106. Quelques remarques sur les vaccinations : propos du memoire de M. Choukewitch sur le cholera / El. Metchnikoff // *Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie*. – 1911. – Vol. 25, iss. 6. – P. 450–454. **142/71**
107. Recherches sur l'épidémiologie de la tuberculose dans les steppes des Kalmouks / El. Metchnikoff, Et. Burnet, L. Tarassevitch // *Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie*. – 1911. – Vol. 25, iss. 11. – P. 785–804. **142/71**
108. Recherches sur la fièvre typhoïde expérimentale / El. Metchnikoff, A. Besredka // *Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie*. – 1911. – Vol. 25, iss. 3. – P. 193–221. **142/71**
109. Reponse de MM. Metchnikoff et Besredka : [à M. le Dr. Vincent «Remarques sur la vaccination antityphique»] / El. Metchnikoff,

A. Besredka // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1911. – Vol. 25, iss. 6. – P. 461–463. **142/71**

110. Des vaccinations antityphiques. Deuxieme memoire / El. Metchnikoff, A. Besredka // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1911. – Vol. 25, iss. 12. – P. 865–881. **142/71**

1912

111. Sur quelques essais de désintoxication intestinale / El. Metchnikoff, Eug. Wollman // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1912. – Vol. 26, iss. 11. – P. 825–851. **142/71**

1913

112. Сорок лет искания рационального мировоззрения / И. И. Мечников. – М. : Науч. слово, 1913. – [2], 291 с. **131/744, 14333**
113. Études sur la flore intestinale. Troisième mémoire : Toxicité des sulfoconjugués de la série aromatique / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1913. – Vol. 27, iss. 11. – P. 893–906. **142/71**
114. Des vaccinations antityphiques. Troisième memoire / El. Metchnikoff, A. Besredka // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1913. – Vol. 27, iss. 8. – P. 597–606. **142/71**

1914

115. Études sur la flore intestinale. Quatrième mémoire : Les diarrhées des nourrissons / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1914. – Vol. 28, iss. 2. – P. 89–120. **142/71**

1915

116. Основатели современной медицины: Пастер. Листер. Кох / И. Мечников. – М. : изд. «Науч. слова», 1915. – 136 с. **224/911, 5418**
117. Воспоминания о Сеченове (к истории науки в России) / И. Мечников // Вестн. Европы. – 1915. – Кн. 5. – С. 68–85. **31/7**

118. Causerie de M. E. Metchnikoff / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1915. – Vol. 29, iss. 8. – P. 364–368. **142/71**
119. La mort du papillon du murier : un chapitre de thanatologie / El. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1915. – Vol. 29, iss. 10. – P. 477–497. **142/71**

1932

120. Лекції з порівняльної патології запалення, читані у квіт. й трав. 1891 р. в Пастерівському ін-ті / І. Мечніков ; пер. з рос. вид. 1892 р. І. Холодного. – Харків ; Київ : ДВОУ «Медвидав» УСРР, 1932. – 134 с. **224/413**

1946

121. Пастер / И. И. Мечников, Н. Ф. Гамалея, К. А. Тимирязев ; Акад. наук СССР. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1946. – 52 с. – (Науч.-попул. сер.). **31/684, 687, 694**
122. Страницы воспоминаний : сб. автобиограф. ст. / И. И. Мечников ; отв. ред. Х. С. Коштоянц ; ред. и примеч. А. Е. Гайсиновича ; АН СССР, Всесоюз. микробиол. о-во. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1946. – 279 с. – (Науч.-попул. сер. ; Мемуары). **131/663, 677, 678**

1947

123. Лекции о сравнительной патологии воспаления / И. И. Мечников. – М. : Медгиз, 1947. – 200 с. **224/248**
124. Невосприимчивость в инфекционных болезнях / И. И. Мечников. – Изд. 2-е. – М. : Медгиз, 1947. – 698 с. **224/502, 523**

1950

125. Академическое собрание сочинений : в 16 т. / И. И. Мечников ; ред. В. А. Догель ; гл. ред. Ф. Кротков ; редкол.: Н. Н. Аничков [и др.]. – М. : Медгиз, 1950–1964. **131/968**
126. Избранные биологические произведения / И. И. Мечников ; ред., ст. и примеч.: В. А. Догеля, А. Е. Гайсиновича. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1950. – 797 с. – (Классики науки). **131/933, 939**

1951

127. Вопросы иммунитета : избр. тр. / И. И. Мечников ; ред., ст. и примеч. Л. А. Зильбера. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1951. – 734 с. – (Классики науки). **224/997, 998**
128. К учению о малярии / И. И. Мечников // Засухин Д. Н. Выдающиеся исследования отечественных ученых о возбудителях малярии : ист. очерк. – [М.] : Госмедиздат, 1951. – С. 168–176. – (Приоритет отечеств. открытий в медицине). **224/992**

1952

129. К учению о действии блуждающего нерва на сердце / И. Мечников, И. Сеченов // Сеченов И. М. Физиология нервной системы : избр. тр. / И. М. Сеченов, И. П. Павлов, Н. Е. Введенский ; под. общ. ред. К. М. Быкова. – М. : Гос. изд-во мед. лит., 1952. – Вип. 3, кн. 2. – С. 561–562. **133/1605**

1953

130. Opere alese de biologie / I. I. Mecinicov ; red., art. si adnot.: V. A. Doghel, A. E. Gaisinovici. – Bucuresti : Ed. Acad. rep. populare Romine, 1953. – 595 s. **131/1442**

1956

131. К учению о действии блуждающего нерва на сердце / И. Мечников, И. Сеченов // Сеченов И. М. Избранные произведения / И. М. Сеченов. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1956. – Т. 2 : Физиология нервной системы. – С. 608–609. **133/1657**

1958

132. Избранные работы по дарвинизму / И. И. Мечников ; ст. и примеч. Р. И. Белкина ; отв. ред. И. М. Поляков. – М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1958. – 387 с. **131/1984**

1961

133. Этюды о природе человека / И. И. Мечников ; отв. ред. И. Е. Амлинский. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – 290 с. **133/2772**

1964

134. Этюды оптимизма / И. И. Мечников ; ред. и послесл. И. Е. Амлинского. – М. : Наука, 1964. – 339 с. **131/3727**

1973

135. Сорок лет искания рационального мировоззрения / И. И. Мечников // Естествоиспытатели и атеизм: критика религии выдающимися естествоиспытателями XIX–XX вв. / сост., авт. предисл. и примеч. А. Д. Сухов. – М. : Мысль, 1973. – С. 180–218. – (Науч.-атеист. б-ка). **125-а/1693**
136. Этюды оптимизма [отрывок] / И. И. Мечников // Естествоиспытатели и атеизм: критика религии выдающимися естествоиспытателями XIX–XX вв. / сост., авт. предисл. и примеч. А. Д. Сухов. – М. : Мысль, 1973. – С. 180. – (Науч.-атеист. б-ка). **125-а/1693**
137. Этюды о природе человека. Опыт оптимистической философии / И. И. Мечников // Естествоиспытатели и атеизм: критика религии выдающимися естествоиспытателями XIX–XX вв. / сост., авт. предисл. и примеч. А. Д. Сухов. – М. : Мысль, 1973. – С. 118–179. – (Науч.-атеист. б-ка). **125-а/1693**

1974

138. Письма (1863–1916 гг.) / И. И. Мечников ; под ред.: А. Е. Гайсиновича, Б. В. Левшина ; Акад. наук СССР, Арх. – М. : Наука, 1974. – 296 с. **131/6872**

1977

139. Воспоминания о последних годах жизни Пастера / И. И. Мечников // Химия и жизнь. – 1977. – № 12. – С. 36–41. **128/339**

1978

140. Письма к О. Н. Мечниковой, 1876–1899 / И. И. Мечников ; под ред.: А. Е. Гайсиновича, Б. В. Левшина ; Арх. Акад. наук СССР. – М. : Наука, 1978. – 325 с. **131/8519**

1980

141. Письма к О. Н. Мечниковой (1900–1914) / И. И. Мечников ; ред.: А. Е. Гайсинович, Б. В. Левшин ; сост.: А. С. Ксенофонтова, А. К. Памфилова ; Акад. наук СССР, Арх. – М. : Наука, 1980. – 352 с. **131/9244**
142. Речь в Институте Пастера в мае 1915 г. // Природа, 1978. – № 2. – С. 47–49. **125/1267**

1983

143. Этюды оптимизма [отрывок] / И. И. Мечников // Химия и жизнь. – 1983. – № 7. – С. 44–47. **128/339**

1988

144. Этюды оптимизма / И. И. Мечников ; послесл. и примеч. А. А. Тишкова. – М. : Наука, 1988. – 328 с. **130/7205, 7233**
145. Возможно ли продлить человеческую жизнь? / И. И. Мечников // Книга о здоровье : сб. / под ред. Ю. П. Лисицина. – М. : Медицина, 1988. – С. 412–415. **224/6203**

1989

146. Пессимизм и оптимизм / И. И. Мечников ; сост., вступ. ст. и коммент. В. А. Фролова. – М. : Совет. Россия, 1989. – 640 с. – (Публицистика классиков отечеств. науки). **131/13006**

1991

147. Этюды о природе человека / И. И. Мечников // Русская философия второй половины XIX в. Ч. 1 : Философия русских революционных демократов и естествоиспытателей : хрестоматия. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 248–254. **11-а/975**

1995

148. Биография Пастера = Biography of Pasteur / И. И. Мечников // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. – 1995. – № 6. – С. 102–104. **235/129**

1999

149. Воспоминания о И. М. Сеченове / И. И. Мечников // Новороссийский университет в воспоминаниях современников: к 135-летию Одесского университета / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова ; сост., археогр. обраб., подгот. текстов, предисл., коммент., имен. указ. Ф. А. Самойлов. – Одесса : Астропринт, 1999. – С. 70–71. **15/10318**
150. Памяти Н. А. Умова / И. И. Мечников // Новороссийский университет в воспоминаниях современников: к 135-летию Одесского университета / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова ; сост., археогр. обраб., подгот. текстов, предисл., коммент., имен. указ. Ф. А. Самойлов. – Одесса : Астропринт, 1999. – С. 72. **15/10318**
151. Рассказ о том, как и почему я поселился за границей / И. И. Мечников // Новороссийский университет в воспоминаниях современников: к 135-летию Одесского университета / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова ; сост., археогр. обраб., подгот. текстов, предисл., коммент., имен. указ. Ф. А. Самойлов. – Одесса : Астропринт, 1999. – С. 67–69. **15/10318**

2016

152. Современное положение вопроса об иммунитете в инфекционных болезнях. Нобелевская лекция (1909) / И. И. Мечников // Пугач Б. Я. Научные школы Харьковского университета в микробиологии: посвящ. 170-летию лауреата Нобелевской премии, воспитаннику Харьк. ун-та Ильи Ильича Мечникова / Б. Я. Пугач. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2016. – С. 106–128. **127/9299**

2020

153. Етюди оптимізму: до 175-річчя від дня народження / І. І. Мечников ; пер. О. Заяц. – Київ : Медкнига, 2020. – 321 с. – (Класики медицини). **131/15455**

Література про життя та діяльність Іллі Мечникова

1. Історія Харківського університету за двісті років : сист. бібліогр. покажч. : у 3 ч. / уклад.: М. Г. Швалб, В. Д. Прокопова, С. Б. Глибицька та [ін.]. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 750 с. – *Про нього: с. 32, 33, 42, 113, 115, 121, 261, 302, 345, 515, 552, 553.* **15/11272**
 2. Кауфман И. М. Русские биографические и биобиблиографические словари / И. М. Кауфман. – М. : Гос. изд-во культур.-просвет. лит., 1955. – 752 с. – *Про нього: с. 41, 45, 62, 69, 73, 76, 78, 79, 87, 110, 144, 148, 149, 151, 214, 217, 262, 311, 319, 349, 351, 354, 368, 369, 372, 373, 573.* **230/3941**
 3. Хижняков В. В. Творчество Мечникова и литература о нем : библиогр. указ. / В. В. Хижняков, Г. М. Вайнтрах, Н. В. Хижнякова. – М. : Медгиз, 1951. – 192 с. **230/1869**
 4. И. И. Мечников (1845–1916) // Рус. естествоиспытатели : биобиблиогр. указ / сост. А. С. Рывкинд. – М., 1974. – Вып. 2. – С. 23–27. **125-a/1722**
-
5. Адо А. Д. Патофизиология фагоцитов (краткий очерк истории и современного состояния учения о фагоцитозе) / А. Д. Адо. – М. : Медгиз, 1961. – 295 с. – *Про нього: с. 3–6, 9–19, 23, 33, 36, 37, 41–46, 55, 57, 58–60, 64, 65, 81, 82, 114, 150, 151, 153, 164, 165, 195, 197, 206, 209, 210, 218, 219, 238, 243, 244, 246–249, 256.* **131/2675**
 6. Башмакова Р. А. Критика мальтузианства в русском естествознании в XIX – начале XX в. / Р. А. Башмакова, Т. П. Нескоромная // Критика мальтузианских и неомальтузианских взглядов (Россия XIX – начала XX в.). – М. : Статистика, 1978. – С. 106–118. **12/4743**
 7. Белкин Р. И. И. И. Мечников – великий русский биолог / Р. И. Белкин ; науч. ред. В. Л. Троцкий. – М. : Госкультпросветиздат, 1953. – 128 с. – (В помощь лектору). **131/1376**
 8. Белкин Р. И. Работы И. И. Мечникова по истории науки / Р. И. Белкин, И. Л. Страшун // Белкин Р. И. Работы И. И. Мечникова по истории науки и Примечания к 14 тому / Р. И. Белкин, И. Л. Страшун. – С. 311–332. – *Отд. отт. из кн.: И. И. Мечников. Академическое собрание сочинений (1959, т. 14).* **131/2455**
 9. Белкин Р. И. Творческая разработка дарвинизма И. И. Мечниковым / Р. И. Белкин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1958. – С. 307–382. – *Отд.*

- отт. из кн.: Мечников И. И. Избранные работы по дарвинизму. М., 1958. **131/2454**
10. Беляев С. Т. Илья Ильич Мечников: к столетию со дня рождения / С. Т. Беляев. – М. : Наркомздрав СССР, 1945. – 70 с. **80/1111**
 11. Бирюков Д. А. Эволюционно-морфологические и физиологические основы развития советской медицины / Д. А. Бирюков, В. П. Михайлов. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Л. : Медицина, 1967. – 237 с. – *Про нього: с. 10, 123, 199, 202, 205.* **224/3631**
 12. Блинкин С. А. Вторжение в тайны микромира / С. А. Блинкин. – М. : Знание, 1966. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. 8, Биология и медицина ; вып. 11). – *Про нього: С. 20, 33, 34.* **131/4106**
 13. Блинкин С. А. Вторжение в тайны невидимок : пособие для учащихся / С. А. Блинкин. – М. : Просвещение, 1971. – 254 с. – *Про нього: с. 3, 9, 61, 114, 123, 171, 183, 188–205, 227, 229.* **131/5915**
 14. Блинкин С. А. Люди большого мужества. Покорители микробов / С. А. Блинкин. – М. : Медгиз, 1963. – 224 с. – *Про нього: с. 19, 20, 32, 64, 91, 94, 106, 111, 158, 165, 191–193, 195, 197.* **224/2889**
 15. Блинкин С. А. И. И. Мечников / С. А. Блинкин. – М. : Просвещение, 1972. – 104 с. – (Люди науки). **131/6019**
 16. Блинкин С. А. Микробы служат человеку / С. А. Блинкин. – М. : Знание, 1965. – 47 с. – *Про нього: с. 7, 16.* **131/3922**
 17. Блинкин С. А. Очерки о естествознании: уроки научного творчества / С. А. Блинкин. – М. : Знание, 1979. – 159 с. – (Нар. ун-т, Естественнoнауч. фак.). – *Про нього: с. 33–37, 46, 65, 66, 78, 85, 95, 104, 117, 134–136, 138, 142.* **131/8805**
 18. Бляхер Л. Я. История эмбриологии в России (с середины XIX до середины XX века). Беспозвоночные / Л. Я. Бляхер ; отв. ред. Г. А. Шмидт ; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 627 с. – *Про нього: с. 3, 4, 7–9, 11–18, 22, 23–29, 31, 32, 38, 43, 44, 47, 48, 53–56, 60, 64, 66, 68, 69, 72–74, 76–79, 81, 82, 84, 86, 89–94, 96, 98–118, 121, 127–132, 134, 143–148, 151–157, 159, 160, 164, 167, 168, 175, 183, 184, 187, 196, 197, 199, 200, 208, 210, 215–219, 221, 224, 243, 244, 255, 260, 262, 263, 265, 269–271, 273, 275, 283, 291, 318–331, 333, 336, 338, 340–344, 354, 366–368, 376, 380, 388–390, 393, 396, 402–406, 410, 411, 424, 432–435, 441–443, 446–453, 455–457, 459, 461, 463, 464, 466, 470, 477, 486, 489, 490, 494, 502, 508–519, 521, 522, 531–538, 542, 547, 549, 571, 574–476, 582.* **130/3708**
 19. Бляхер Л. Я. Очерк истории морфологии животных / Л. Я. Бляхер ; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 263 с. – *Про нього: с. 43, 85, 122, 125, 126, 128, 130, 132–135, 137–143, 151, 165.* **130/3940**

20. *Васильев К. Г.* Н. Ф. Гамалея. Его роль в создании Одесской бактериологической станции / К. Г. Васильев, А. И. Гоженко, Ю. К. Васильев. – Одесса, 2009. – 71 с. – *Про нього: с. 3, 4, 8, 9, 16–18, 20, 21, 25–35, 39, 40, 55.* **131/14794**
21. *Волохов А. А.* Закономерности онтогенеза нервной деятельности в свете эволюционного учения / А. А. Волохов ; АН СССР, Ин-т физиологии им. И. П. Павлова. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР. – 312 с. – *Про нього: С. 6, 10, 17, 18.* **133/832**
22. Выписка из письма Н. А. Сахарова И. И. Мечникову // Засухин Д. Н. Выдающиеся исследования отечественных ученых о возбудителях малярии : ист. очерк / Д. Н. Засухин. – [М.] : Медгиз, 1951. – С. 250. – (Приоритет отечеств. открытий в медицине). **224/992**
23. *Гамалея Н. Ф.* Великий естествоиспытатель: к 100-летию со дня рождения И. И. Мечникова / Н. Ф. Гамалея // Гамалея Н. Ф. Собрание сочинений. – М. : Изд-во АМН СССР, 1953. – Т. 5. – С. 252–255. **131/1031**
24. *Гамалея Н. Ф.* Письма И. И. Мечникову за 1886–1888 гг. / Н. Ф. Гамалея // Гамалея Н. Ф. Собрание сочинений. – М. : Изд-во АМН СССР, 1953. – Т. 5. – С. 272–282. **131/1031**
25. *Гамалея Н. Ф.* Работы И. И. Мечникова по туберкулезу / Н. Ф. Гамалея // Гамалея Н. Ф. Собрание сочинений. – М. : Изд-во АМН СССР, 1953. – Т. 5. – С. 256–258. **131/1031**
26. *Гомон М. Л.* Л. Н. Толстой и харьковчане / М. Л. Гомон. – Харьков : Основа, 1993. – 185 с. – *Про нього: с. 6, 7, 9, 12, 73, 81, 86, 89.* **29/23080**
27. Горький и наука: статьи, речи, письма, воспоминания / ред.: Ф. Н. Петров, Б. А. Бялик, В. Р. Щербин ; сост. и коммент. Г. А. Менделевича. – М. : Наука, 1964. – 282 с. – *Про нього: с. 147, 171, 172, 178, 179, 181, 183, 184, 185, 190, 192.* **29/9970**
28. *Гремяцкий М. А.* Илья Ильич Мечников. Его жизнь и работа / М. А. Гремяцкий. – М. : Молодая гвардия, 1945. – 128 с. – (Великие русские люди).
29. *Давиташвили Л. Ш.* Очерки по истории учения об эволюционном прогрессе / Л. Ш. Давиташвили ; отв. ред. И. А. Поляков ; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. – М., 1956. – 228 с. **131/1725**
30. *Дирбе А. В.* История научной коллекции И. И. Мечникова / А. В. Дирбе // Из истории естествознания и техники Прибалтики / отв. ред. П. И. Валескалн. – Рига : Зинатне, 1980. – Т. 6. – С. 214–217. **125-a/1489**
31. *Дупленко Ю. К.* Старение: очерки развития проблемы / Ю. К. Дупленко ; под ред. Д. Ф. Чеботарева ; АН СССР, Ин-т физиологии им. И. П. Павлова. – Л. : Наука, 1985. – 192 с. – *Про нього: с. 3, 7, 14,*

- 15, 25, 27, 41–46, 48, 50–52, 57, 61, 62, 67, 69, 75, 76, 94, 109, 114–116, 126–128, 164, 166. **УЇМОВ/3279**
32. Дьомін О. Б. Одеському національному університету імені І. І. Мечникова – 145. Лібрето напередодні славного ювілею : [наук.-попул. нарис] / О. Б. Дьомін, В. М. Хмарський. – Одеса : Астропринт, 2010. – 47 с. – *Про нього*: с. 5, 9, 10, 26, 46. **15/11485**
33. Дяченко С. С. І. І. Мечников. Життя і діяльність / С. С. Дяченко. – Київ ; Харків : Держ. мед. вид-во, 1946. – 55 с. **125-а/262**
34. Заболотный Д. К. Илья Ильич Мечников – насадитель микробиологии в России / Д. К. Заболотный // Заболотный Д. К. Избранные труды : в 2 т. – Киев : Изд-во АН СССР, 1957. – Т. 2 : Холера, сифилис, эпидемиологические и другие работы. – С. 292–293. **224/1848**
35. Заболотный Д. К. Почему И. И. Мечников остался за границей / Д. К. Заболотный // Заболотный Д. К. Избранные труды : в 2 т. – Киев : Изд-во АН СССР, 1957. – Т. 2 : Холера, сифилис, эпидемиологические и другие работы. – С. 294–298. **224/1848**
36. Залкинд С. Я. Илья Ильич Мечников. Жизнь и творческий путь / С. Я. Залкинд. – М. : Совет. наука, 1957. – 159 с. **131/1838**
37. Зверев И. Д. Мечников – рыцарь борьбы с болезнями / И. Д. Зверев // Зверев И. Д. Книга для чтения по анатомии, физиологии и гигиене человека : пособие для учащихся. – Изд. 2-е, перераб. – М. : Просвещение, 1978. – С. 38–40. **130/5260**
38. Исаченко Б. Л. Илья Ильич Мечников (к 100-летию со дня рождения) / Б. Л. Исаченко // Исаченко Б. Л. Избранные труды / отв. ред. В. П. Савич. – М. ; Л., 1957. – Т. 3. – С. 275–279. **131-а/209**
39. История естествознания в России : в 3 т. Т. 3 : Геолого-географические и биологические науки / под ред.: Л. Я. Бляхера, Д. И. Гордеева, В. П. Зубова [и др.]. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 603 с. – *Про нього*: с. 239, 254, 257, 258, 270, 273, 285, 286, 288, 301, 303, 306, 309–315, 317, 320, 325, 239–331, 335, 336, 339–342, 353, 487, 496. **125-а/1040**
40. Історія Одеського університету (1865–2000) / Л. О. Ануфрієв, С. О. Аппатов, Ю. О. Амброз [та ін.] ; голов. ред. В. А. Сминтина ; Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2000. – 225 с. – *Про нього*: С. 13–17, 20, 48, 51, 73. **15/12080**
41. Історія Одеського університету за 100 років / Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова ; відп. ред. О. І. Юрженко. – Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 423 с. – *Про нього*: с. 3, 5, 18–22, 26, 28, 31, 32, 45, 51, 52, 136–142, 144, 146–154, 157, 159, 160, 163, 179, 180, 185, 272, 400, 403, 404. **15-е/1218**
42. Колешко О. И. Микробиология / О. И. Колешко. – Минск : Вышэйшая шк., 1977. – 271 с. – *Про нього*: С. 12–14, 228, 263. **131/7916**

43. *Крюи П.* Мечников. Милые фагоциты / П. Крюи // Крюи П. Охотники за микробами. Борьба за жизнь. – М. : Наука, 1987. – С. 127–143. **224/6044**
44. *Лалаянц И. Э.* И. И. Мечников / И. Э. Лалаянц, Л. С. Милованова // Нобелевские премии по медицине и физиологии / И. Э. Лалаянц, Л. С. Милованова. – М. : Знание, 1991. – Гл. 3. – С. 18–28. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер.: Биология ; № 4). **224/7013**
45. *Мазурмович Б. М.* Илья Ильич Мечников / Б. М. Мазурмович // Мазурмович Б. М. Выдающиеся отечественные зоологи : пособие для учителей сред. шк. – М. : Учпедгиз, 1960. – С. 100–109. **129/1217**
46. *Мазурмович Б. М.* Илья Ильич Мечников / Б. М. Мазурмович, И. К. Шульга // Мазурмович Б. М. Выдающиеся отечественные зоологи : пособие для учителей сред. шк. – М. : Учпедгиз, 1955. – С. 78–89. **129/1009**
47. *Мазурмович Б. М.* Ілля Ілліч Мечников / Б. М. Мазурмович, І. К. Шульга // Мазурмович Б. М. Видатні вітчизняні зоологи. – Київ : Рад. шк., 1953. – С. 62–69. **129/842**
48. *Мазурмович Б. М.* Полум'яний борець за дарвінізм / Б. М. Мазурмович // Мазурмович Б. М. Невтомні шукачі. – Київ : Рад. шк., 1975. – С. 26–32. **129/3148**
49. *Манадеева Р. Ш.* Эволюционные взгляды И. И. Мечникова в свете философских вопросов современной биологии : автореф. дис. ... канд. философ. наук / Р. Ш. Манадеева ; Том. гос. ун-т им. В. В. Куйбышева. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1963. – 22 с. **Реф/23897**
50. *Маркевич А. И.* Илья Ильич Мечников / А. И. Маркевич // Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета : ист. зап. / А. И. Маркевич. Академические списки. – Одесса : Эконом. тип., 1890. – С. 446–451. **15-e/467**
51. Илья Ильич Мечников // Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР : в 2 т. / ред.: Г. С. Васецкий, М. Т. Иовчук, А. Н. Маслин [и др.]. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 2. – С. 528–543. **11-a/54**
52. Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова, Юж. науч. Центр АН Украины [и др.] ; отв. ред. И. П. Зелинский. – Одесса : Хаджибей, 1995. – 111 с. **131/14019**
53. И. И. Мечников: памяти великого русского ученого : сб. ст. / Харьк. гос. ун-т им. А. М. Горького ; ред. А. В. Нагорный. – Харьков : тип. «Большевик Южной», 1947. – 149 с. **131/758**
54. *Мечникова О. Н.* Жизнь Ильи Ильича Мечникова / О. Н. Мечникова. – М. : Гос. изд-во, 1926. – III–VIII, 232 с. **131/15557**

55. *Могилевский Б.* Жизнь Мечникова : повесть о великом русском биологе / Б. Могилевский. – Харьков : Харьк. обл. изд-во, 1955. – 296 с. **131/1666**
56. *Могилевский Б. И. И.* Мечников : повесть о трудах и днях великого русского биолога / Б. Могилевский ; науч. ред. Н. Н. Плавильщиков. – М. ; Л. : Гос. изд-во дет. лит., 1950. – 288 с. – (Шк. б-ка). **30/13625**
57. *Могилевский Б.* Илья Ильич Мечников : повесть о трудах и днях великого русского биолога / Б. Могилевский ; науч. ред. Н. Н. Плавильщиков. – М. ; Л. : Гос. изд-во дет. лит., 1948. – 211 с. **131/787**
58. *Могилевский Б. Л.* Илья Ильич Мечников / Б. Л. Могилевский. – М. : Молодая гвардия, 1958. – 351 с. – (Жизнь замечательных людей ; 13 (261)). **131/1993**
59. *Могилевский Б. Л.* Илья Ильич Мечников / Б. Л. Могилевский // Могилевский Б. Л. Жизнь Пирогова. Илья Мечников: две биографические повести. – М. : Дет. лит., 1979. – С. 275–526. **30/69898**
60. *Нікітін В. М. І. І.* Мечников і проблема довголіття / В. М. Нікітін ; відп. ред. П. Д. Марчук. – Київ : Знання, 1968. – 46 с. – (Серія 7, В лабораторіях учених ; № 4). **131/4746**
61. *Овсянников Ф. В.* Новые замечания о штиле вортицеллин Ил. Мечникова / Ф. В. Овсянников // Овсянников Ф. В. Избранные произведения / вступ. ст. и примеч. М. К. Кузьмина. – М. : Медгиз, 1955. – С. 324. **133/2053**
62. *Овсянников Ф. В.* Отзыв академика Овсянникова о трудах доктора Мечникова // Ф. В. Овсянников // Овсянников Ф. В. Избранные произведения / вступ. ст. и примеч. М. К. Кузьмина. – М. : Медгиз, 1955. – С. 324–328. **133/2053**
63. Одесский университет за 75 лет (1865–1940) / отв. ред. К. П. Добролюбский. – Одесса : [б. и.], 1940. – 197 с. – *Про нього: с. 10, 13, 14, 24, 29, 31, 166, 190.* **215/531**
64. Одесский университет 1865–1990 / Л. А. Ануфриев, С. И. Аппатов, Ю. А. Амброз [и др.] ; отв. ред. И. П. Зелинский. – Киев : Лыбидь, 1991. – 160 с. – *Про нього: с. 5, 12, 13, 15–17, 21, 35, 40.* **15/12076**
65. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Історія та сучасність (1865–2015) / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова ; голов. ред. І. М. Коваль ; вступ. слово: І. М. Коваль, В. М. Хмарський. – Одеса : ОНУ, 2015. – 963 с. – *Про нього: с. 59, 70, 72, 74, 79, 82, 86, 99, 103, 105, 170–172, 175–177, 184, 186–188, 192, 195, 226, 239, 368, 617, 651, 674.* **15/11749**
66. *Омелянский В. Л. И. И.* Мечников, его жизнь и труды / В. Л. Омелянский // Омелянский В. Л. Избранные труды / отв. ред. А. А. Имшенецкий. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 2. – С. 140–165. **131-а/384**

67. *Острянин Д. Ф.* Боротьба І. І. Мечникова проти філософського ідеалізму та релігії / Д. Ф. Острянин ; Т-во для поширення політ. та наук. знань Укр. РСР. – Київ : Рад. Україна, 1951. – 30 с. **131/1215**
68. *Острянин Д. І. І.* Мечников у боротьбі за матеріалізм у природознавстві / Д. Острянин ; АН УРСР, Ін-т філософії. – Київ : Держ. вид-во політ. літ. УРСР, 1954. – 387 с. **131/1560**
69. *Острянин Д. Ф. І. І.* Мечников в борьбе за материалистическое мировоззрение / Д. Ф. Острянин. – Киев : Вища школа, 1977. – 235 с. **131/7897**
70. *Острянин Д. Ф. І. І.* Мечников в борьбе против философского идеализма и религии / Д. Ф. Острянин // Острянин Д. Ф. Борьба за материализм и диалектику в отечественном естествознании (вторая половина XIX – начало XX в.). – Киев : Вища школа, 1981. – С. 199–210. **12-а/10459**
71. *Острянин Д. Ф. І. І.* Мечников и его борьба против идеализма и религии / Д. Ф. Острянин ; ред. Л. В. Приваленко ; Всесоюз. о-во по распространению политич. и науч. знаний. – М. : Знание, 1952. – 32 с. – (Сер. 2 ; № 45). **131/1321**
72. *Острянин Д. Ф.* Мировоззрение Ильи Ильича Мечникова / Д. Ф. Острянин ; ред. А. В. Нагорный. – Харьков : Харьк. кн.-газ. изд-во, 1948. – 191 с. **131/798**
73. *Очерки развития науки в Одессе* / В. М. Адамян, Л. А. Алексеева, Ю. А. Амброз [и др.] ; отв. ред. С. А. Андронати ; НАН Украины, Юж. науч. центр. – Одесса : Титул, 1995. – 576 с. – *Про нього: с. 143–147, 167, 169.* **57/2448**
74. *Петров Б. Д. І. І.* Мечников / Б. Д. Петров // Петров Б. Д. От Гиппократа до Семашко: преемственность идей (очерки и портреты). – М. : Медицина, 1990. – С. 128–137. **224/6642**
75. *Петров Р.* Илья Мечников и Пауль Эрлих / Р. Петров // Петров Р. Сфинксы XX века. – М. : Молодая гвардия, 1967. – С. 21–28. – (Эврика). **224/3504**
76. *Петров Р. В.* Илья Мечников и Пауль Эрлих / Р. В. Петров // Петров Р. В. Я или не я: иммунологические мобили. – М. : Молодая гвардия, 1983. – С. 32–37 с. – (Эврика). **224/5513**
77. *Письма А. О. Ковалевского к И. И. Мечникову (1866–1900)* / АН СССР, Архив ; под общ. ред. Ю. И. Полянского ; отв. ред.: Г. А. Князев, Б. Е. Райков. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 312 с. **130/2939**
78. *Письмо В. Я. Данилевского И. И. Мечникову* // Засухин Д. Н. Выдающиеся исследования отечественных ученых о возбудителях малярии : ист. очерк / Д. Н. Засухин. – [М.] : Медгиз, 1951. – С. 251–253. – (Приоритет отечеств. открытий в медицине). **224/992**

79. [Пропозиція обрати Мечникова на посаду доцента на кафедрі зоології та порівняльної анатомії] // Протоколи засідань Совета Новоросийского университета : заседание 10 апреля 1867 г. [п. 7] / Новорос. ун-т. – Одеса : [тип. Ульриха и Шульце, 1867]. – С. 11. **41/74**
80. Пугач Б. Я. Первый Нобелевский лауреат Харьковского университета И. И. Мечников / Б. Я. Пугач // Пугач Б. Я. Научные школы Харьковского университета в микробиологии: посвящ. 170-летию лауреата Нобелевской премии, воспитаннику Харьк. ун-та Ильи Ильича Мечникова / Б. Я. Пугач ; науч. ред. Н. А. Азаренков ; Харьк. нац. ун-т им. В. Н. Каразина. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2016. – С. 55–105. **127/9299**
81. Развитие биологии на Украине : в 3 т. / отв. ред. Ф. Н. Серков. – Киев : Наук. думка, 1984–1985. – Т. 1. – 416 с. – *Про нього: с. 7, 15, 16, 99, 104, 111, 130–133, 135, 146, 189, 237, 260, 271–275, 279, 284–296, 298, 299, 301, 303, 304, 306, 312, 334, 343, 348, 350, 364, 366, 372, 376, 381–385, 388* ; Т. 3. – 446 с. – *Про нього: с. 38, 83, 259, 264, 266, 273, 275*. **131/10955**
82. Резник С. Е. Мечников / С. Е. Резник. – М. : Молодая гвардия, 1973. – 367 с. – (Жизнь замечательных людей ; 9). **131/6504**
83. Резник С. Е. Мечников против Геккеля / С. Е. Резник // Резник С. Е. Раскрывшаяся тайна бытия (Эволюция и эволюционисты). – М. : Знание, 1976. – С. 57–59. – (Жизнь замечательных идей). **131/7818**
84. Роменець В. А. Психічний ортобіоз в оптимістичному тлумаченні І. І. Мечникова / В. А. Роменець // Роменець В. А. Історія психології : навч. посіб. для студентів ун-тів зі спец. «Психологія» та «Філософія». – Київ : Вища шк., 1978. – С. 114–121. **14/3315**
85. Ру Э. Письма к И. И. Мечникову и О. Н. Мечниковой (1888–1914) / Э. Ру ; ред.: А. Е. Гайсинович, Б. В. Левшин ; АН СССР, Арх. АН СССР. – М. : Наука, 1986. – 200 с. **131/1777**
86. Рукописные и документальные материалы И. И. Мечникова / под ред. А. П. Музыченко. – М. : Бюро науч. информ., 1960. – 260 с. – (Тр. Моск. науч.-исслед. ин-та вакцин и сывороток). **131/2632**
87. Рукописные материалы И. И. Мечникова в архиве Академии наук СССР : науч. описание, тексты / сост.: Л. К. Куванова, М. С. Бастрарева ; под ред.: Г. А. Князева, Б. Е. Райкова. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1960. – 98 с. – (Тр. Арх. ; 18). **217/249**
88. Сборник, посвященный 90-летию Одесского университета и 110-летию со дня рождения И. И. Мечникова / редкол.: А. И. Воробьев, С. И. Лебедев, Л. И. Пазюк [и др.]. – Одесса : ОГУ, 1955. – 117 с. – (Тр. Одес. гос. ун-та им. И. И. Мечникова ; т. 145). **41/87**

89. Сборник, посвященный И. И. Мечникову в память пребывания его в Петербурге 14–26 мая 1909 г. – СПб.: Практ. медицина, 1909. – 112 с. **224/1124**
90. Сеченов И. М. Автобиографические записки / И. М. Сеченов ; предисл. Н. Умова. – М.: Науч. слово, 1907. – 194 с. – *Про нього: с. 2, 142, 143, 146, 148, 149.* **131/252**
91. Сеченов И. М. Автобиографические записки / И. М. Сеченов ; ред. и предисл. Х. С. Коштойнца. – М.: Изд-во АН СССР, 1945. – 179 с. – *Про нього: с. 4, 8, 131, 132, 134–136.* **80/1067**
92. Сеченов И. М. Автобиографические записки / И. М. Сеченов. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 292 с. – (Выдающиеся деятели отечественной медицины). – *Про нього: с. 9, 213, 215, 220, 222, 223.* **133/1674**
93. Иван Михайлович Сеченов. К 150-летию со дня рождения / под ред.: П. Г. Костюка, С. Р. Микулинского, М. Г. Ярошевского ; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. – М.: Наука, 1980. – 607 с. – *Про нього: с. 24, 25, 41, 42, 48, 50, 67, 81, 98, 129, 130, 135–141, 150, 151, 162, 175, 182, 326, 408, 500, 547–551, 553, 554, 557–559, 562, 569, 570.* **130/5579**
94. Сиротинин Н. Н. О двух ведущих русско-украинских школах патологов / Н. Н. Сиротинин // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. – Киев, 1954. – С. 241–245. **224/1405**
95. Тимирязев К. А. Избранные сочинения : в 2 т. / А. Тимирязев. – М.: Сельхозгиз, 1957. – Т. 2. – 947 с. – *Про нього: с. 225, 226, 231, 296, 425, 537, 558–566, 617, 777, 778, 809, 812, 813, 819.* **125-а/1088**
96. Токин Б. П. Научные заветы И. И. Мечникова и учение о фитонцидах / Б. П. Токин // Фитонциды, их биологическая роль и значение для медицины и народного хозяйства / АН УССР ; отв. ред. В. Г. Дроботько. – Киев : Наук. думка, 1967. – С. 8–22. **136/3322**
97. Токин Б. П. Создание эволюционной эмбриологии / Б. П. Токин // Токин Б. П. Общая эмбриология. – Изд. 3-е, перераб. – М.: Высш. шк., 1977. – С. 14–16. **130/5079**
98. Толстой К. К. Корни безпросветного пессимизма: «Оптимистическая» философия проф. И. И. Мечникова / К. К. Толстой. – СПб.: Тип.-литограф. Евг. Тиле пр., 1909. – 193 с. **12/1102**
99. Фролов В. А. опередивший время / В. А. Фролов. – М.: Совет. Россия, 1980. – 262 с. **131/9245**
100. Ханисов Г. А. И. И. Мечников: его жизнь и научная деятельность : для непол. сред. и сред. шк. / Г. А. Ханисов. – М.; Л.: Дет. лит., 1939. – 112 с. – (Шк. б-ка). **131/15319**
101. Хрущов Г. К. Великий русский биолог И. И. Мечников : стеногр. публич. лекции, прочит. в Центр. лектории О-ва в Москве / Г. К. Хрущов

- щов ; Всесоюз. о-во по распространению полит. и науч. знаний ; ред.: В. В. Попов, М. К. Игонин. – М. : Правда, 1951. – 16 с. **131/994**
102. *Шалімов М. О.* Засновник імунології та геронтології. «...в Одесі, Ви... запалили... науковий вогник» або «Етюди оптимізму» життя: к 175-річчю І. І. Мечникова [15 трав. 1845 р. – 15 лип. 1916 р.] : монографія / М. О. Шалімов. – Одеса : Бондаренко М. О., 2020. – 81 с. **131/15242**
103. *Шильдкрет К. Г.* Борец за долгую жизнь: силуэт И. И. Мечникова / К. Г. Шильдкрет ; И-т сан. просвещения. – М. : Моск. большевик, 1945. – [2], 71, [1] с. – (Б-чка школьника). **80/1058**
104. *Штрайх С.* Из профессорской деятельности И. И. Мечникова: к истории борьбы за науку в России / С. Штрайх. – Петроград, 1916. – С. 74–80, [2] с. – *Отд. отт. из журн.: «Русская школа» (1916, № 5–6).* **249/102**
105. *Шульга І. К.* Олександр Онупрійович Ковалевський і Ілля Ілліч Мечников / І. К. Шульга // Вітчизняні вчені біологи і хіміки : матеріали на допомогу вчителю / за ред. І. І. Мазепи. – Київ : Рад. шк., 1950. – С. 157–175. **15-6/3051**
106. *Юрженко О.* Одеському університету – сто років / О. Юрженко, З. Першина, Г. Вязовський. – Одеса : Маяк, 1965. – 100 с. – *Про нього: с. 3, 15–20, 25, 40, 41, 83.* **15-е/932**
107. The history of Odesa I. Mechnikov National University (1865–2000) / Odesa I. Mechnikov National University ; ed. V. A. Smyntyna. – Odessa : Astroprint, 2005. – 226 с. **15/10903**
108. *Metchnikoff O.* Vie d'Élie Metchnikoff, 1845–1916 / O. Metchnikoff. – Paris : Librairie Hachette, 1920. – [6], 272 p. – *Про нього: р. 13–17, 20, 48, 51, 73.* **125-a/617**

.....

109. 15 мая – 150 лет со дня рождения Ильи Ильича Мечникова [календарь юбилейных дат] // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 1995. – № 1. – С. 113. **235/129**
110. *Адо А. Д.* И. И. Мечников и современная иммунология / А. Д. Адо // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 1970. – № 5. – С. 9–14. **235/129**
111. *Ахмечет Л. А.* И. И. Мечников и Джозеф Конрад / Л. А. Ахмечет // Традиции и новаторство в литературах стран Западной Европы и Америки XIX–XX вв. : межвуз. сб. / отв. ред. И. В. Киреева. – Горький : Горьк. гос. ун-т, 1989. – С. 65–74. **45-a/1817**
112. *Бабий А. И.* И. Мечников и Молдавия / А. И. Бабий // Изв. АН Молд. ССР. Сер.: Общественные науки. – 1974. – № 1. – С. 58–64. **217/379**

113. *Баланюк Л. И.* Оценка И. Мечниковым творчества Л. Н. Толстого / Л. И. Баланюк // *Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова.* – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 108–110. **131/14019**
114. *Белкин Р. И.* Выдающийся русский микробиолог И. И. Мечников (к 40-летию со дня его смерти, 1916–1956 гг.) / Р. И. Белкин, Г. В. Выгодчиков // *Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии.* – 1956. – № 9. – С. 3–13. **235/129**
115. *Белкин Р. И.* Из переписки И. И. Мечникова с английскими учеными / Р. И. Белкин // *Вопр. истории естествознания и техники.* – 1956. – Вып. 1. – С. 270–286. **125/1388**
116. *Белкин Р. И.* Изучение научного наследия И. И. Мечникова / Р. И. Белкин, Ф. Г. Кротков // *Вестн. Акад. мед. наук СССР.* – 1960. – № 7. – С. 88–93. **235/11**
117. *Белкин Р. И.* К избранию И. И. Мечникова в члены королевского общества / Р. И. Белкин // *Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. Новая сер. Отд. биол.* – 1960. – Т. 65, вып. 6. – С. 141–146. **125/88**
118. *Белкин Р. И.* О составленном Ильей Мечниковым конспекте работы М. В. Ломоносова «О слоях земных» / Р. И. Белкин // *Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. Новая серия. Отдел биол.* – 1961. – Т. 66, вып. 5. – С. 36–42. **125/88**
119. *Белкин Р. И.* Теоретические положения дарвинизма в трактовке И. И. Мечникова / Р. И. Белкин // *Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. Новая сер. Отд. биол.* – 1959. – Т. 64, вып. 4. – С. 61–74. **125/88**
120. *Белкин Р. И.* Эволюционные основы фагоцитарной теории И. И. Мечникова / Р. И. Белкин // *Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. Новая сер. Отд. биол.* – 1959. – Т. 64, вып. 1. – С. 139–143. **125/88**
121. *Беляков В. Д.* Вакцинология и эпидемиология в их историческом развитии / В. Д. Беляков, Т. А. Семененко // *Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии.* – 1996. – № 5. – С. 114–117. **235/129**
122. *Беляков В. Д.* Дискуссия И. И. Мечникова с Ф. Ф. Эрисманом – отражение эпохи в медицинской науке и общественном здравоохранении второй половины XIX века / В. Д. Беляков // *Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии.* – 1995. – № 3. – С. 5–11. **235/129**
123. *Блок Г.* Великий трудолюбец / Г. Блок // *Огонек.* – 1951. – № 31. – С. 20–21. **31/781**
124. *Блох А. М.* Архивы Нобелевского фонда приоткрываются: Иван Павлов и Илья Мечников / А. М. Блох // *Природа.* – 2001. – № 7. – С. 3–9. **125/1267**

125. *Богачик Т. А.* Науковедческий анализ зоологических работ И. И. Мечникова / Т. А. Богачик, В. А. Дьяков // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 15–20. **131/14019**
126. *Бондаренко В. М.* Идеи И. И. Мечникова и современная микрoэкология кишечника человека / В. М. Бондаренко, В. Г. Лиходед // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 2008. – № 5. – С. 23–29. **235/129**
127. *Бондаренко П. П.* Мечников Илья Ильич / П. П. Бондаренко // Большая совет. энцикл. / гл. ред. Б. А. Введенский. – Изд. 2-е. – М., 1954. – Т. 27 : Медузы – Многоножка. – С. 396–397. **236/199**
128. *Бородулин В. И.* В. И. Исаев – выдающийся ученик и последователь И. И. Мечникова (к 50-летию со дня смерти) / В. И. Бородулин // Вопр. бактериологии, вирусологии и иммунологии : тр. конф. молодых науч. сотрудников 1960–1961 гг. – М. : Бюро науч. информ., 1963. – Т. 18. – С. 39–46. **235/385**
129. *Бржеский В. Ч.* Увековечение имен микробиологов, эпидемиологов и инфекционистов / В. Ч. Бржеский // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 1985. – № 4. – С. 118–120. **235/129**
130. *Бунин И.* Из воспоминаний об Илье Ильиче Мечникове / И. Бунин // Техника – молодежи. – 1966. – № 1. – С. 10. **150/1730**
131. *Бурлака Т. В.* Мечников Ілля Ілліч / Т. В. Бурлака, М. С. Мішнаєвський, Н. Г. Юргелайтіс // Професори Одеського (Новоросійського) університету : біогр. слов. / Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова, Наук. б-ка ; відп. ред. В. А. Сминтина ; авт. вступ. ст. В. М. Хмарський ; упоряд. та бібліогр. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова. – Вид. 2-ге, допов. – Одеса : Астропринт, 2005. – Т. 3 : К–П. – С. 333–337. **15/12046**
132. *Васильев К. Г.* И. И. Мечников и прибалтийские эволюционисты / К. Г. Васильев, Т. А. Занчевская, Э. Ю. Гольд // Материалы 9-й Межресп. конф. по истории естествознания и техники в Прибалтике (окт. 1972 г.) / отв. ред. П. Славенас. – Вильнюс : Пяргале, 1972. – С. 24–26. **216/2384**
133. *Васильчук Л.* Наукова розвідка – в дев'ятнадцять / Л. Васильчук // Знання та праця. – 1978. – № 5. – С. 21. **31-а/65**
134. *Вершиніна К. І.* Корифей науки І. І. Мечников (до 110-річчя з дня народження) / К. І. Вершиніна // Мікробіол. журн. – 1955. – Т. 17, вип. 4. – С. 68–70. **132/1135**
135. *Винникова М. А.* И. И. Мечников как гидробиолог / М. А. Винникова // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл.

- науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 21–24. **131/14019**
136. *Виноградов Н.* Мечников Илья Ильич / Н. Виноградов // Сельскохозяйств. энцикл. – Изд. 3-е, перераб. – М. : 1953. – Т. 3. – С. 251–252. **147/2322**
137. *Владимирова Л. Б.* Вопросы борьбы с инфекционными заболеваниями на VII съезде русских естествоиспытателей и врачей (к 100-летию теории фагоцитоза) / Л. Б. Владимирова // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 1984. – № 8. – С. 115–118. **235/129**
138. *Воробьев А. И.* Развитие И. И. Мечниковым материалистических основ Дарвинизма / А. И. Воробьев // Сборник, посвященный 90-летию Одесского университета и 110-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Тип. ОГУ им. И. И. Мечникова, 1955. – С. 55–63. **41/87**
139. *Выгодчиков Г. В.* Великий соотечественник / Г. В. Выгодчиков // Здоровье. – 1970. – № 5. – С. 24. **235/250**
140. *Выгодчиков Г. В.* И. И. Мечников / Г. В. Выгодчиков // Наука и жизнь. – 1951. – № 7. – С. 22–23. **125/1212**
141. *Гайсинович А. Е.* 100 лет фагоцитарной теории И. И. Мечникова / А. Е. Гайсинович // Природа. – 1983. – № 8. – С. 12–22. **125/1267**
142. *Гайсинович А. Е.* Мечников Илья Ильич / А. Е. Гайсинович // Большая мед. энцикл. : [в 30 т.] / гл. ред. Б. В. Петровский. – Изд. 3-е. – М., 1981. – Т. 15 : Меломан – Мудров. – Стб. 390–394. **224/4525**
143. *Гайсинович А. Е.* И. И. Мечников, великий русский биолог (к 125-летию со дня рождения) / А. Е. Гайсинович // Журн. общ. биологии. – 1970. – Т. 31, № 4. – С. 490–499. **132/1130**
144. *Гайсинович А. Е.* И. И. Мечников – выдающийся творческий дарвинист (к 35-летию со дня смерти) / А. Е. Гайсинович // Естествознание в школе. – 1951. – № 5. – С. 35–39. **15-ж/256**
145. *Гайсинович А. Е.* Новый «Корпус Мечникова» в Институте Пастера в Париже / А. Е. Гайсинович // Природа. – 1983. – № 8. – С. 22. **125/1267**
146. *Гайсинович А. Е.* Письмо И. И. Мечникова И. П. Павлову (к 40-летию со дня смерти И. И. Мечникова) / А. Е. Гайсинович // Изв. АН СССР. Сер. биол. – 1956. – № 5. – С. 108–109. **132/1251**
147. *Гешелин С. А.* Мечников и медицина / С. А. Гешелин // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 43–48. **131/14019**
148. *Гиляров М. С.* Вклад И. И. Мечникова / М. С. Гиляров // Защита растений. – 1970. – № 5. – С. 18. **148/1333**

149. Глухов А. Г. «Вера во всемогущество знания» / А. Г. Глухов // Мир библиографии. – 2008. – № 6. – С. 66–70. **239/2695**
150. Голованов Я. Мечников / Я. Голованов, Г. Смирнов // Вам жить в XXI веке : сб. / сост. Г. А. Юркина. – М. : Молодая гвардия, 1986. – С. 159–163. **57/1923**
151. Голованов Я. Мечников / Я. Голованов, С. Резник, А. Ефимов // Из школы во вселенную : сб. / сост. Г. Юркина. – [М.] : Молодая гвардия. – 1970. – С. 110–113. **125-a/1562**
152. Гольд Э. Ю. И. И. Мечников и Петербургская академия наук / Э. Ю. Гольд, Т. А. Занчевская // История науки и науковедение : 10-я Прибалт. конф. по истории науки : тез. докл. / отв. ред.: П. И. Валескалн, Я. П. Страдынь, Т. О. Вилциньш. – Рига : Зинатне, 1975. – С. 65–66. **57/873**
153. Горовиц-Власова Л. Личные воспоминания об И. И. Мечникове / Л. Горовиц-Власова // Вестн. Европы. – 1916. – Кн. 11. – С. 153–160. **31/7**
154. Гохлернер Г. В мире лимфоидных клеток / Г. Гохлернер // Наука и жизнь. – 1967. – № 12. – С. 90–96. **125/1212**
155. Гурьянов В. П. Первая работа И. И. Мечникова / В. П. Гурьянов // Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. Новая сер. Отд. биол. – 1957. – Т. 62, вып. 4. – С. 109–110. **125/88**
156. Далматов М. К. Об идейной связи научного творчества И. П. Павлова и И. И. Мечникова / М. К. Далматов // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 1954. – № 5. – С. 5–9. **235/129**
157. Де-Рибас А. Илья Ильич Мечников и его одесские друзья / А. Де-Рибас // Новороссийский университет в воспоминаниях современников: к 135-летию Одесского университета / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова ; сост., археогр. обраб., подгот. текстов, предисл., коммент., имен. указ. Ф. А. Самойлов. – Одесса : Астропринт, 1999. – С. 58–61. **15/10318**
158. Диспут 15 мая 1909 г. в актовом зале СПб. Женского Медицинского Института с проф. И. И. Мечниковым по вопросу «о прививках против холеры» // Сборник, посвященный И. И. Мечникову в память пребывания его в Петербурге 14–26 мая 1909 г. – СПб. : Практ. медицина, 1909. – С. 86–95. **224/1124**
159. Дмитрашко П. І. Історична спадкоємність органічних форм і фагоцитарна теорія І. І. Мечникова / П. І. Дмитрашко // Пр. Одес. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова. Серія біол. наук. – 1962. – Т. 152, вип. 10 : Проблеми імунобіології. – С. 20–27. **41/87**
160. Дмитриева М. С. Творчество И. И. Мечникова в свете ноосферной парадигмы / М. С. Дмитриева // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со

- дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 99–107. **131/14019**
161. *Дупленко Ю. К.* «...Единственный близкий мне И. И. Мечников...» (творчество И. Мечникова и его дружба с И. Сеченовым) / Ю. К. Дупленко // *І. М. Сеченов та одеська школа фізіологів : тези доп. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяч. 175-річчю з дня народж. І. М. Сеченова (Одеса, 13–14 верес. 2004 р.)* / голов. ред. О. А. Шандра ; Одес. держ. мед. ун-т. – Одеса : Чорномор'я, 2004. – С. 18–19. **130/8056**
162. *Дупленко Ю. К.* Роль И. И. Мечникова в создании современной геронтологии / Ю. К. Дупленко // *Внесок Одеського національного університету імені І. І. Мечникова у розвиток світової освіти, науки і техніки : матеріали наук. конф. (Одеса, 16–18 трав. 2007 р.)* / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук.-навч. центр з вивч. історії вищ. освіти на півдні України, Наук. б-ка ОНУ ім. І. І. Мечникова ; голов. ред. В. А. Сминтина. – Одеса : Астропринт, 2007. – Вип. 1. – С. 56–64. **15/11135**
163. *Евдокимов В. И.* «Буду писать тебе сегодня главным образом о Льве Ильиче»: письмо И. И. Мечникова к сестре Е. И. Яблонской, 1880 г. / В. И. Евдокимов // *Ист. арх.* – 2013. – № 3 (120). – С. 190–195. **81/1263**
164. *Елкин И. И.* О трех ненапечатанных работах И. И. Мечникова / И. И. Елкин, В. В. Фролова // *Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии.* – 1979. – № 3. – С. 118–120. **235/129**
165. *Елкин И. И.* Роль Н. И. Пирогова в подготовке И. И. Мечникова к научной деятельности (к 135-летию со дня рождения И. И. Мечникова) / И. И. Елкин, В. В. Фролова // *Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии.* – 1980. – № 9. – С. 114–118. **235/129**
166. *Ефременко А. А.* Опыты самозаражения (из истории отечественной инфекционной патологии) / А. А. Ефременко // *Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии.* – 1972. – № 5. – С. 144–146. **235/129**
167. *Ефременко А. А.* Письма Пастера к русским ученым (по неопубликованным и забытым материалам) / А. А. Ефременко // *Микробиология : журн. общ., с.-х. и пром. микробиологии.* – 1957. – Т. 26, вып. 3. – С. 397–400. **132/1134**
168. *Жалковский Б. В.* Имена микробиологов, эпидемиологов и инфекционистов, увековеченные в Одессе / Б. В. Жалковский // *Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии.* – 1986. – № 8. – С. 118–119. **235/129**
169. *Заболотный Д. К.* Илья Ильич Мечников / Д. К. Заболотный // *Сборник, посвященный И. И. Мечникову в память пребывания его в Пе-*

- тербурге 14–26 мая 1909 г. – СПб. : Практ. Медицина, 1909. – С. 1–2. **224/1124**
170. *Заленский В. И. И. Мечников* / В. Заленский // Вестн. Европы. – 1915. – Кн. 5. – С. 151–170. **31/7**
171. *Залюбовський І.* Лауреати Нобелівської премії в Харківському університеті / І. Залюбовський, Ю. Холін // Вища освіта України. – 2005. – № 1. – С. 12–14. **15-ж/595**
172. *Засухин Д. Н. И. И. Мечников и некоторые современные проблемы протозоологии* / Д. Н. Засухин // Материалы 1-о съезда Всесоюз. о-ва протозоологов (Баку, окт. 1971 г.). – Баку : Элм, 1971. – С. 35–37. **129/2583**
173. *Засухин Д. Н.* Страничка из истории борьбы нового и старого в учении о возбудителях малярии / Д. Н. Засухин // Мед. паразитология и паразитарные болезни. – 1953. – № 3. – С. 282–284. **235/92**
174. *Зверезомб-Зубовский Е. В. И. И. Мечников и А. О. Ковалевский в защите растений* / Е. В. Зверезомб-Зубовский // Защита растений от вредителей и болезней. – 1961. – № 11. – С. 59–61. **148/1333**
175. *Зелинский И. П.* Илья Ильич Мечников – сын Украины и человечества / И. П. Зелинский // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 3–5. **131/14019**
176. *Зильбер Л.* Гипотеза – теория – доктрина (хроника одного научного открытия) / Л. Зильбер // Наука и жизнь. – 1967. – № 12. – С. 88–89. **125/1212.**
177. *Иванов А. В. И. И. Мечников и современная эволюционная морфология* / А. В. Иванов // Журн. общ. биологии. – 1971. – Т. 32, № 1. – С. 109–118. **132/1171**
178. *Киселев Л. Л.* Параллели в жизни и науке / Л. Л. Киселев, Е. С. Левина // Природа. – 2004. – № 4. – С. 62–71. **125/1267**
179. *Кишиш Ф.* Взаимосвязь между учением Мечникова и биогранулами / Ф. Кишиш, Л. Желенка, М. Загони // Тр. 6-го Всесоюз. съезда анатомов, гистологов и эмбриологов (Киев, 8–14 июля 1958 г.) / редкол.: Д. А. Жданов, Н. И. Зазыбин, В. Г. Касьяненко [и др.]. – Харьков, 1961. – Т. 1. – С. 90–91. **133/2752**
180. *Клейн Б. І. І. І. Мечников* / Б. І. Клейн // Наука і життя. – 1951. – № 4. – С. 24–25. **125/1373**
181. *Ковальчук Л. В.* Учение о воспалении в свете новых данных: развитие идей И. И. Мечникова / Л. В. Ковальчук // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 2008. – № 5. – С. 10–15. **235/129**

182. *Кольцова В. А.* Психологические воззрения И. И. Мечникова (к 160-летию со дня рождения ученого) / В. А. Кольцова, Ю. Н. Олейник // Психол. журн. – 2005. – Т. 26, № 6. – С. 102–107. **16/258**
183. *Коляскина Г. И.* Иммунология: вехи, факты, идеи / Г. И. Коляскина // Биология в школе. – 1997. – № 2. – С. 20–25. **15-ж/79**
184. *Короткий Р. М.* Пастер и Мечников / Р. М. Короткий // Химия и жизнь. – 1977. – № 12. – С. 34–36. **128/339**
185. *Коршунов В. М.* Проблема регуляции микрофлоры кишечника [Мечников о кишечнике] / В. М. Коршунов // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 1995. – № 3. – С. 48–55. **235/129**
186. *Космачевская Э. А.* Параллельные, которые пересекались: жизненные пути И. П. Павлова и И. И. Мечникова в контексте эпохи / Э. А. Космачевская, Л. И. Громова // Вопр. истории естествознания и техники. – 2008. – № 4. – С. 78–85.
187. *Коштыянец Х. С.* Об экспериментальных работах И. И. Мечникова в области физиологии нервной системы / Х. С. Коштыянец // Успехи соврем. биологии. – 1954. – Т. 38, вып. 1 (4). – С. 122–129. **132/1125**
188. *Лаврова Л. Н.* И. И. Мечников и значение его наследия в развитии отечественной науки (к 125-летию со дня рождения) / Л. Н. Лаврова // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 1970. – № 9. – С. 3–5. **235/129**
189. *Лебедев С. И.* Жизненный и творческий путь Великого учёного-биолога И. И. Мечникова / С. И. Лебедев // Сборник, посвященный 90-летию Одесского университета и 110-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : ОГУ им. И. И. Мечникова, 1955. – С. 23–36. **41/87**
190. *Лебедев С. И.* К 90-летию Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова / С. И. Лебедев // Сборник, посвященный 90-летию Одесского университета и 110-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : ОГУ им. И. И. Мечникова, 1955. – С. 7–22. **41/87**
191. *Лебедева М. Н.* И. И. Мечников (к 120-летию со дня рождения) / М. Н. Лебедева // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 1966. – № 1. – С. 6–11. **235/129**
192. *Лебедева М. Н.* И. И. Мечников / М. Н. Лебедева // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 1970. – № 5. – С. 6–9. **235/129**
193. *Лебедева М. Н.* Научная деятельность И. И. Мечникова в Институте Пастера в Париже / М. Н. Лебедева // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 1966. – № 7. – С. 148–150. **235/129**

194. *Лепешинская О. Б.* Общие теории старости И. И. Мечникова и И. П. Павлова / О. Б. Лепешинская // Лепешинская О. Б. О жизни, старости и долголетию : расшир. стеногр. публич. лекции, прочит. в Центр. лектории О-ва в Москве. – М. : Знание, 1953. – С. 25–32. – (Всесоюз. о-во по распространению полит. и науч. знаний ; Серия 3, № 1). **131/1371**
195. *Лянцман С.* Мечников в Саратове / С. Лянцман // Волга. – 1971. – № 12. – С. 186–187. **31/972**
196. *Малахов В. В.* Значение книги И. И. Мечникова «Эмбриологические исследования медуз» для современной биологии (к 100-летию выхода в свет) / В. В. Малахов // Онтогенез. – 1987. – Т. 18, № 5. – С. 462–468. **132/1491**
197. *Манадеева Р. Ш.* Некоторые философские вопросы патологии и иммунологии в трудах И. И. Мечникова / Р. Ш. Манадеева // Сб. науч. работ каф. истории КПСС и философии / отв. ред. А. К. Сухотин ; Том. мед. ин-т. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1960. – С. 103–115. **216/812**
198. *Манадеева Р. Ш.* Формирование эволюционных взглядов И. И. Мечникова / Р. Ш. Манадеева // Докл. 7-й науч. конф., посвящ. 40-летию Великой Окт. соц. революции / отв. ред. Б. Г. Иоганзен. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1957. – Вып. 3. – С. 9–11. **216/660**
199. *Мар Е.* Человек и невидимки / Е. Мар // Семья и школа. – 1969. – № 2. – С. 50–52. **15-ж/277**
200. *Марчук П. Д.* И. И. Мечников про старіння і старість в світлі проблем сучасної геронтології / П. Д. Марчук // Фізіол. журн. – 1965. – Т. 11, № 5. – С. 700–702. **134/421**
201. *Мачульский Е. Н.* Обзор новых материалов о деятельности И. И. Мечникова по изучению чумы (предварительное сообщение) / Е. Н. Мачульский // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. – 1965. – № 9. – С. 149–152. **235/129**
202. *Мачульський Е. Н.* Д. К. Заболотний та І. І. Мечников / Е. Н. Мачульський // Д. К. Заболотний і сучасна мікробіологія та епідеміологія : матеріали конф., присвяч. 100-річчю з дня народж. Д. К. Заболотного / відп. ред. С. М. Московець. – Київ : Наук. думка, 1968. – С. 63–68. **131/5115**
203. Мечников Ілля Ілліч // Вкарбовані в літопис науки / уклад.: С. М. Куделко, А. В. Григор'єв. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 126–127. **15 11463**
204. Мечников Ілля Ілліч // Вчені вузів Одеси : біобібліогр. довід. / упоряд.: Л. О. Кольченко, Т. В. Тющенко. – Одеса, 2004. – Вип. 1 : Природничі науки, 1865–1945, ч. 5 : Біологи. – С. 104–106. – (Серія біобібліогр. довідн.). **57/2428**

205. Мечников Ілля Ілліч // Почесні члени Харківського університету : біогр. довід. / Б. П. Зайцев, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко [та ін.] ; голов. ред. В. С. Бакіров ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна – Харків : Тимченко А. М. – 2008. – С. 170–171. **15/11270**
206. Ілля Мечников (1845–1916) // Сто найвідоміших українців / [М. Гнатюк, Л. Громовенко, Л. Семака [та ін.]]. – 2-ге вид., випр. і допов. – Київ ; М. : Орфей ; Вече, 2002. – С. 315–319. **79-а/8544**
207. Мечников Ілля Ільич // 100 знаменитых людей Украины / В. М. Склярченко, Т. Н. Харченко, О. Ю. Очкурова, И. А. Рудычева. – Харьков : Фолио, 2005. – С. 296–303. – (100 знаменитых). **79-а/8770**
208. Мечников Ілля Ільич // Атлас обратной стороны Луны. Ч. 3 / АН СССР ; науч. рук. Ю. Н. Липский. – М. : Наука, 1975. – 238 с. **118/639**
209. Мечников Ілля Ільич // Большая советская энциклопедия. – М. : Совет. энцикл., 1974. – Т. 16 : Мёзия–Моршанск. – Стб. 594–595. **236/316**
210. Ілля Ільич Мечников // Введенская Е. Г. Учёные – исследователи живой природы / Е. Г. Введенская, Н. М. Беловашина, Г. А. Острякова. – Ярославль, 1973. – Вып. 1. – С. 39–42. **131/6648**
211. Мечников Ілля // Лауреаты Нобелевской премии : энцикл. / пер. с англ. ; отв. ред. Е. Ф. Губский. – М. : Прогресс, 1992. – [Кн. 2]. – С. 73–76. **57/2360**
212. Мечников Ілля Ільич // Отечество. История, люди, регионы России : энцикл. слов. / сост.: А. П. Горкин, В. М. Карев. – М., 1999. – С. 366. **78/5286**
213. Мечников Ілля Ільич // Русская философия второй половины XIX в. Ч. 1 : Философия русских революционных демократов и естествоиспытателей : хрестоматия. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 247–248. **11-а/975**
214. Мечников Ілля Ілліч // Корифеї української науки. Нариси про видатних діячів науки і техніки : до 135-ї річниці створення Одес. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова / В. П. Шкварець, М. М. Шитюк, Ю. І. Гузенко [та ін.]. – Миколаїв : Тетра, 2000. – С. 76–78.
215. Ілля Мечников (1845–1916): биолог, патолог, иммунолог, бактериолог // Сто великих українців / [авт.-сост.: М. Гнатюк, Л. Громовенко, Л. Семака [и др.]]. – Киев ; М. : Орфей ; Вече, 2001. – С. 324–327. – (Сто великих). **79-а/7918**
216. Мечникова О. Н. Дружба между А. О. Ковалевским и Ил. Ил. Мечниковым / О. Н. Мечникова // Новороссийский университет в воспоминаниях современников: к 135-летию Одесского университета / Одес. гос. ун-т им. И. И. Мечникова ; сост., археогр. обраб., подгот. текстов, предисл., коммент., имен. указ. Ф. А. Самойлов. – Одесса : Астропринт, 1999. – С. 65–66. **15/10318**

217. *Миленушкин Ю. И.* Мемориальный музей И. И. Мечникова / Ю. И. Миленушкин // *Природа*. – 1970. – № 5. – С. 82–83. **125/1267**
218. *Миленушкин Ю. И.* И. И. Мечников и международное сотрудничество ученых / Ю. И. Миленушкин // *Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунологии*. – 1970. – № 5. – С. 18–22. **235/129**
219. *Музичко О. Є.* Почесні члени та доктори Імператорського Новоросійського університету: від академіків до генералів / О. Є. Музичко // *Юго-Запад. Одессика*. – 2014. – Вып. 17. – С. 43–67. **81/356**
220. *Мусский С. А.* Илья Ильич Мечников / С. А. Мусский // 100 великих нобелевских лауреатов / С. А. Мусский. – М. : Вече, 2008. – С. 310–315. **57/2603**
221. *Некрасов А. Д.* Первая эмбриологическая работа И. И. Мечникова и открытие педогенеза у цецидомий Николаем Вагнером / А. Д. Некрасов // *Тр. Ин-та истории естествознания / АН СССР*. – 1952. – Т. 4. – С. 315–324. **125/1314**
222. *Овсяннико-Куликовский Д.* Радость познания – радость бытия. Памяти И. И. Мечникова (отрывок) / Д. Овсяннико-Куликовский // *Вестн. Европы*. – 1916. – Кн. 12. – С. 177–181. **31/7**
223. *Огнева Е. Д.* Илья Мечников и его встречи с буддизмом / Е. Д. Огнева // *Лига Культуры*. – 2013. – № 2. – С. 52–57. **207-a/537**
224. *Окропиридзе Г. Г.* Микробиология и лауреаты Нобелевской премии / Г. Г. Окропиридзе // *Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунологии*. – 1997. – № 1. – С. 106–111. **235/129**
225. *Острянин Д. Ф.* Мечников – борец против религии / Д. Ф. Острянин // *Наука и жизнь*. – 1956. – № 7. – С. 47–48. **125/1212**
226. *Острянин Д. Х.* Боротьба за матеріалізм природознавців / Д. Х. Острянин // *Острянин Д. Х. Розвиток матеріалістичної філософії на Україні*. – Київ : Вища школа, 1971. – С. 198–213. **11-a/365**
227. *Павловский Е. Н.* И. И. Мечников и Военно-медицинская академия / Е. Н. Павловский // *Тр. Ин-та истории естествознания / АН СССР*. – 1952. – Т. 4. – С. 325–331. **125/1314**
228. *Паньков А. И.* Гармония и дисгармония общественной жизни в эстетической концепции И. И. Мечникова / А. И. Паньков // *Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова*. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 93–98. **131/14019**
229. *Паньков А. І.* Філософія естетичних поглядів Іллі Мечникова / А. І. Паньков // *Іст.-літ. журн.* – 1995. – № 1. – С. 3–5. **21-a/905**
230. *Парин В. В.* Илья Ильич Мечников: к 125-летию со дня рождения / В. В. Парин // *Природа*. – 1970. – № 5. – С. 75–81. **125/1267**
231. *Першина З. В.* И. И. Мечников: страницы жизни / З. В. Першина // *Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч.*

- конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 6–14. **131/14019**
232. *Петров Р. В.* «Лучше умереть от ностальгии, чем покинуть науку» / Р. В. Петров, Т. И. Ульянкина // Вестн. Рос. Акад. наук. – 1995. – Т. 65, № 5. – С. 430–442. **217/308**
233. *Петрова З. П.* Мечников Ілля Ілліч / З. П. Петрова // Вчені Харківського державного медичного університету / за ред. А. Я. Циганенко. – Харків : Легат, лтд ; Харків, 2005. – С. 440–442. **Смынтына/464**
234. Письма К. Бэра современникам : [письмо И. И. Мечникову] // Природа. – 1974. – № 1. – С. 74–77. **125/1267**
235. *Планельес Х. Х.* К истории установления учения об эндотелиально-макрофагальной системе Высоковича–Мечникова (к 100-летию со дня рождения В. К. Высоковича) / Х. Х. Планельес // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. – 1954. – № 1. – С. 53–61. **235/129**
236. *Погорелов О. Ф.* Особенности мировоззренческого творчества И. И. Мечникова / О. Ф. Погорелов // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 86–92. **131/14019**
237. *Подгрушный И. И.* Философские и общественно-политические взгляды И. И. Мечникова / И. И. Подгрушный // Сборник, посвященный 90-летию Одесского университета и 110-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Тип. ОГУ им. И. И. Мечникова, 1955. – С. 37–53. **41/87**
238. *Полосатова Е. В.* К истории борьбы за материалистическую биологию в России (неопубликованное письмо И. И. Мечникова к К. А. Тимирязеву) / Е. В. Полосатова // Изв. АН СССР. Сер. биол. – 1950. – [№ 3]. – С. 14–19. **132/1252**
239. *Поляков И. М.* Критика мальтузианства И. И. Мечниковым (по впервые публикуемым архивным материалам) / И. М. Поляков // Журн. общ. биологии. – 1950. – Т. 11, № 3. – С. 229–239. **132/1130**
240. Пребывание И. И. Мечникова в России // Сборник, посвященный И. И. Мечникову в память пребывания его в Петербурге 14–26 мая 1909 г. – СПб. : Практ. медицина, 1909. – С. 106–112. **224/1124**
241. *Притыкин Я. М.* Преследование царской цензурой книги И. И. Мечникова «Этюды о природе человека» / Я. М. Притыкин // Ежегодник Музея истории религии и атеизма. – Л., 1960. – Т. 4 : Критика идеологии православной церкви. – С. 286–292. **9/169**
242. Професор І. І. Мечников // Золоті імена Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (1865–2015) : наук. довід. / Одес.

- нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка ; упоряд.: М. О. Подрезова, В. В. Самодурова. – Одеса : Астропринт, 2015. – С. 8–10. **15/11816**
243. Професор І. І. Мечников // Золоті імена Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (1865–2015) : наук. довід. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук. б-ка ; упоряд.: М. О. Подрезова, В. В. Самодурова. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Одеса : ОНУ, 2016. – С. 9–13. **15/11808**
244. Пузанов И. И. И. И. Мечников как зоолог / И. И. Пузанов // Сборник, посвященный 90-летию Одесского университета и 110-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : тип. ОГУ им. И. И. Мечникова, 1955. – С. 75–84. **41/87**
245. Рабинович М. Х. О научной и общественной деятельности И. И. Мечникова / М. Х. Рабинович // Изв. АН СССР. Сер. биол. – 1954. – № 1. – С. 113–128. **132/1251**
246. Райков Б. Е. Илья Ильич Мечников / Б. Е. Райков // Дет. энцикл. для сред. и ст. возраста. – 2-е изд. – М., 1965. – Т. 4 : Растения и животные. – С. 441–443. **236/289**
247. Резник Б. Я. Илья Мечников и современная педиатрия / Б. Я. Резник // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 49–54. **131/14019**
248. Резник С. Поиски оптимизма: из книги о И. И. Мечникове / С. Резник // Наука и религия. – 1972. – № 6. – С. 21–27 ; № 7. – С. 24–31 ; № 8. – С. 27–31. **9/171**
249. Рожнятовська О. А. Син України, громадянин світу : до 160-річчя від дня народження І. І. Мечникова (1845–1916). 2 квартал / О. А. Рожнятовська // Календар знаменних і пам'ятних дат. – Київ, 2005. — С. 47–52. **239/2373**
250. Розова К. А. Гордость русской науки / К. А. Розова // Здоровье. – 1965. – № 8. – С. 22. **235/250**
251. Розова К. А. Изучение наследия И. И. Мечникова в Московском институте вакцин и сывороток им. Мечникова / К. А. Розова // Журн. микробиологии эпидемиологии и иммунобиологии. – 1965. – № 11. – С. 142–144. **235/129**
252. Росина Н. Я. Вопросы физиологии в трудах крупнейших русских биологов второй половины XIX в. (К. А. Тимирязев, И. И. Мечников, М. А. Мензбир) / Н. Я. Росина // Очерки истории физиологических наук в СССР: истоки и особенности развития : материалы 1-й Всесоюз. конф. по истории физиол. наук (Тарту, июнь 1981 г.) / под ред. В. Н. Черниговского. – Л., 1984. – С. 244–248. **130/6244**
253. Руда С. П. Міждисциплінарний характер вчення І. І. Мечникова про імунітет / С. П. Руда, В. М. Гамалія // Внесок Одеського національ-

- ного університету імені І. І. Мечникова у розвиток світової освіти, науки і техніки : матеріали наук. конф. (Одеса, 16–18 трав. 2007 р.) / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук.-навч. центр з вивч. історії вищ. освіти на півдні України, Наук. б-ка ОНУ ім. І. І. Мечникова ; голов. ред. В. А. Сминтина. – Одеса : Астропринт, 2007. – Вип. 1. – С. 130–136. **15/11135**
254. Рудая С. П. И. И. Мечников – один из основоположников микробиологической науки / С. П. Рудая // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 25–30. **131/14019**
255. Савчук В. С. И. И. Мечников и Новороссийское общество естествоиспытателей / В. С. Савчук // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 72–78. **131/14019**
256. Савчук М. П. Імунітет і довголіття / М. П. Савчук // Пр. Одес. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова. Серія біол. наук. – 1962. – Т. 152, вип. 10 : Проблеми імунобіології. – С. 88–94. **41/87**
257. Савчук Н. А. И. И. Мечников как эмбриолог / Н. А. Савчук // Сборник, посвященный 90-летию Одесского университета и 110-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : тип. ОГУ им. И. И. Мечникова, 1955. – С. 65–74. **41/87**
258. Савчук О. Е. И. И. Мечников как иммунолог и микробиолог / О. Е. Савчук // Сборник, посвященный 90-летию Одесского университета и 110-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : тип. ОГУ им. И. И. Мечникова, 1955. – С. 85–97. **41/87**
259. Савчук О. Є. До дискусії про механізм імунологічних реакцій / О. Є. Савчук // Пр. Одес. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова. Серія біол. наук. – 1962. – Т. 152, вип. 10 : Проблеми імунобіології. – С. 27–34. **41/87**
260. Севастьянов В. Д. Вклад І. І. Мечникова та О. О. Ковалевського в створення сільськогосподарської ентомології в Україні / В. Д. Севастьянов // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Біологія. – 2002. – Т. 7, вип. 1. – С. 314–319. **217/1373**
261. Севастьянов В. Д. І. І. Мечников – зоолог-таксономіст / В. Д. Севастьянов // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Серія: Біологія – 2005. – Т. 10, вип. 3. – С. 209–210. **217/1373**
262. Семенов Б. Ф. Развитие идей И. И. Мечникова в области иммунологии / Б. Ф. Семенов // Журн. микробиологии эпидемиологии и иммунобиологии. – 1984. – № 7. – С. 50–54. **235/129**

263. *Семенюк Л. А.* Захисна функція лімфатичної тканини сліпої кишки вівці в світлі фагоцитарної теорії І. І. Мечникова / Л. А. Семенюк // Пр. Одес. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова. Серія біол. наук. – 1962. – Т. 152, вип. 10 : Проблеми імунобіології. – С. 42–47. **41/87**
264. *Сердюк Ю.* Тезисы о связи концепции инстинкта смерти З. Фрейда с физиологической теорией И. И. Мечникова / Ю. Сердюк // Матеріали конференції студентів і аспірантів «22-і наукові читання пам'яті Георгія Флоровського» (Одеса, 24–25 жовт. 2019 р.) / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Ф-т історії та філософії, Каф. філософії. – Одеса : Печ. дом, 2019. – С. 35–39. – Відомості доступні також через Інтернет: http://liber.onu.edu.ua/pdf/Florovsky_collection.pdf (дата звернення: 05.07.2025).
265. *Сиротинін М. М.* Пам'ятні місця життя й діяльності І. І. Мечникова на Україні / М. М. Сиротинін // Мікробіол. журн. – 1972. – Т. 34, вип. 6. – С. 804–806. **132/1135**
266. *Сиротинин Н. Н.* Эволюционная физиология и эволюционная патология (к 120-летию со дня рождения И. И. Мечникова) / Н. Н. Сиротинин // Журн. эволюц. биохимии и физиологии. – 1966. – Т. 2, № 1. – С. 5–9. **132/1438**
267. *Скрипченко Г. С.* О создании И. И. Мечниковым бактериологической станции в Одессе / Г. С. Скрипченко, В. П. Сокольская // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 59–63. **131/14019**
268. Соединенное заседание всех отделений Общества охранения народного здоровья 21 мая 1909 г. // Сборник, посвященный И. И. Мечникову в память пребывания его в Петербурге 14–26 мая 1909 г. – СПб. : Практ. медицина, 1909. – С. 96–100. **224/1124**
269. *Сокольская В. П.* И. И. Мечников – организатор дезинфекционного дела в Одессе / В. П. Сокольская, А. В. Целух // Микробиол. журн. – 1988. – Т. 50, № 2. – С. 107–109. **132/1135**
270. *Сорокина А. В.* Деятельность И. И. Мечникова в Обществе одесских врачей (1874–1888 гг.) / А. В. Сорокина // Вопр. бактериологии, вирусологии и иммунологии : тр. конф. молодых науч. сотрудников 1960–1961 гг. – М. : Бюро науч. информ., 1963. – Т. 18. – С. 31–38. **235/385**
271. *Сорокина А. В.* Значение энтомологических работ И. И. Мечникова для биологии и медицины / А. В. Сорокина // Вопр. бактериологии, вирусологии и иммунологии : тр. конф. молодых науч. сотрудников 1960–1961 гг. – М. : Бюро науч. информ., 1963. – Т. 18. – С. 26–30. **235/385**

272. *Сорокина А. В.* И. И. Мечников и Херсонская санитарная организация / А. В. Сорокина // Журн. микробиологии эпидемиологии и иммунобиологии. – 1965. – № 4. – С. 148–151. **235/129**
273. *Стойловський В. П.* Становлення і розвиток зоологічних досліджень в Одеському університеті / В. П. Стойловський, Д. А. Ківганов, В. О. Лобков // Ювіл. зб. наук. пр., присвяч. 150-річчю Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова / голов. ред. І. М. Коваль. – Одеса : ОНУ, 2015. – С. 270–277. **15/11763**
274. *Тарасевич Л.* Памяти И. И. Мечникова / Л. Тарасевич // Вестн. Европы. – 1916. – Кн. 10. – С. 175–192. **31/7**
275. *Тарасов Л.* Друг под микроскопом / Л. Тарасов // Хочу все знать : науч.-худож. сб. / сост. А. Н. Томилин. – Л. : Дет. лит., 1976. – С. 238–239. **230/8428**
276. *Тарасова Л. П.* Опыты И. И. Мечникова по изучению холеры / Л. П. Тарасова // Журн. микробиологии эпидемиологии и иммунобиологии. – 1965. – № 2. – С. 145–149. **235/129**
277. *Терехов П. Г.* Научные связи И. И. Мечникова с С.-Петербургской Академией наук / П. Г. Терехов // Из истории биологических наук / под ред. П. П. Перефильева. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – Вып. 10. – С. 183–236. – (Тр. Ин-та истории естествознания и техники ; т. 41). **125/1384**
278. *Тимирязев К. А.* Мечников – борец за научное мировоззрение / К. А. Тимирязев // Тимирязев К. А. Наука и демократия : сб. ст. 1904–1919 гг. – М., 1963. – С. 295–301. **15-е/865**
279. *Токин Б. П.* И. И. Мечников и современная наука / Б. П. Токин // Вестн. Ленингр. ун-та. – 1971. – № 3 : Биология, вып. 1. – С. 7–18. **217/264**
280. *Токин Б.* Мечниковы в ясной поляне / Б. Токин // Наука и жизнь. – 1967. – № 1. – С. 152–156. **125/1212**
281. *Токин Б. П.* Научные заветы И. И. Мечникова и современные проблемы иммунитета растений / Б. П. Токин // Итоги работы 4-го Всесоюз. совещания по иммунитету с.-х. растений. – Кишинев, 1966. – [Ч. 1]. – С. 18–30. **147/5120**
282. *Токін Б. П.* Лист І. І. Мечникова Вірі Олександрівні Чистович і приписка Ольги Миколаївни Мечникової до цього листа / Б. П. Токін // Мікробіол. журн. – 1956. – Т. 18, вип. 2. – С. 63–67. **132/1135**
283. *Токін Б. П.* Наукова спадщина І. І. Мечникова і питання імунітету ембріонів / Б. П. Токін // Мікробіол. журн. – 1956. – Т. 18, вип. 2. – С. 3–8. **132/1135**
284. *Трубина Л. М.* К 100-летию фагоцитарной теории И. И. Мечникова / Л. М. Трубина // Журн. микробиологии эпидемиологии и иммунобиологии. – 1983. – № 12. – С. 99–101. **235/129**

285. *Тульчинська В. П.* Вчення І. І. Мечникова про фагоцитоз і сучасні дані про роль фагоцитів в імунитеті / В. П. Тульчинська // Пр. Одес. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова. Серія біол. наук. – 1962. – Т. 152, вип. 10 : Проблеми імунобіології. – С. 25–20. **41/87**
286. *Тульчинська В. П.* До семидесятиріччя фагоцитарної теорії імунитету І. І. Мечникова / В. П. Тульчинська // Мікробіол. журн. – 1959. – Т. 21, вип. 3. – С. 61–63. **132/1135**
287. *Тульчинська В. П.* Фагоцитарна активність нейтрофілів і моноцитів при експериментальному бруцельозі / В. П. Тульчинська // Пр. Одес. держ. ун-ту ім. І. І. Мечникова. Серія біол. наук. – 1962. – Т. 152, вип. 10 : Проблеми імунобіології. – С. 35–42. **41/87**
288. *Ульянкина Т. И.* На вершине научного Олимпа: Илья Мечников и Нобелевская премия 1908 г. / Т. И. Ульянкина, В. А. Черешнев // Аллергология и иммунология. – 2008. – Т. 9, № 4. – С. 406–411. **235/505**
289. *Файтельберг Р. О.* Дружба И. И. Мечникова, А. О. Ковалевского и И. М. Сеченова / Р. О. Файтельберг, Р. П. Кандюк, П. И. Ковальчук // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 66–71. **131/14019**
290. *Файтельберг Р. О.* И. И. Мечников – основатель фагоцитарной теории иммунитета / Р. О. Файтельберг // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 38–42. **131/14019**
291. *Файтельберг Р. О.* Оценка И. И. Мечниковым роли толстого кишечника в организме человека и современные взгляды физиологов на функцию этого отдела кишечника / Р. О. Файтельберг, Л. И. Семик, Т. В. Гладкий // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 64–65. **131/14019**
292. *Фандо Р. А.* Идея сальтационизма в трудах выдающихся биологов конца XIX – начала XX в. (И. И. Мечников, С. И. Коржинский, Ю. А. Филипченко) / Р. А. Фандо // Внесок Одеського національного університету імені І. І. Мечникова у розвиток світової освіти, науки і техніки : матеріали наук. конф. (Одеса, 16–18 трав. 2007 р.) / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук.-навч. центр з вивч. історії вищ. освіти на півдні України, Наук. б-ка ОНУ ім. І. І. Мечникова ; голов. ред. В. А. Сминтина. – Одеса : Астропринт, 2007. – Вип. 1. – С. 166–169. **15/11135**
293. *Фатеев А.* Гимназические и студенческие годы И. И. Мечникова / А. Фатеев // Вестн. Европы. – 1916. – Кн. 11. – С. 145–151. **31/7**

294. *Фиш Н. Г.* Общественная деятельность И. И. Мечникова в Одессе (1870–1882 гг.) / Н. Г. Фиш // *Вопр. бактериологии, вирусологии и иммунологии* : тр. конф. молодых науч. сотрудников 1960–1961 гг. – М. : Бюро науч. информ., 1963. – Т. 18. – С. 15–25. **235/385**
295. *Фиш Н. Г.* Эволюционное учение в творчестве И. И. Мечникова / Н. Г. Фиш // *Вопр. бактериологии, вирусологии и иммунологии* : тр. конф. молодых науч. сотрудников 1960–1961 гг. – М. : Бюро науч. информ., 1963. – Т. 18. – С. 3–14. **235/385**
296. *Фрейдлин И. С.* Предвиденье И. И. Мечниковым современных направлений развития фагоцитарной терапии / И. С. Фрейдлин // *Аллергология и иммунология*. – 2008. – Т. 9, № 4. – С. 411–412. **235/505**
297. *Фрейдлин И. С.* Развитие идей И. И. Мечникова в Институте Пастера в Париже (к 50-летию со дня смерти И. И. Мечникова) / И. С. Фрейдлин // *Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии*. – 1966. – № 7. – С. 146–148. **235/129**
298. *Фридман Э. П.* Илья Ильич Мечников – родоначальник современной экспериментальной приматологии (к 50-летию со дня смерти И. И. Мечникова) / Э. П. Фридман // *Вопр. антропологии*. – 1967. – Вып. 25. – С. 35–44. **134/427**
299. *Фролькис В. В.* Мечников и геронтология / В. В. Фролькис, Ю. К. Дупленко // *Илья Мечников – великий сын Украины и человечества* : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 31–37. **131/14019**
300. *Хрущов Г. К.* Значение наследия И. И. Мечникова для современной биологии и медицины / Г. К. Хрущов // *Наука и жизнь*. – 1950. – № 5. – С. 28–32. **125/1212**
301. *Чахова О. В.* И. И. Мечников и гнотобиология / О. В. Чахова // *Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии*. – 1970. – № 5. – С. 14–18. **235/129**
302. *Чекман І.* «Україно, обітована земле мого серця!»: Нобелівські лауреати – вихідці з України / І. Чекман // *Вісн. НАН України*. – 2006. – № 10. – С. 49–53. **217/312**
303. *Чень І. Б.* І. І. Мечников: життя і наукова діяльність : до 170-річчя від дня народження / І. Б. Чень, Г. Б. Гуменюк // *Фактори експериментальної еволюції організмів* : зб. наук. пр. – Київ, 2015. – Т. 16 : Присвячено 150-річчю від часу публікації робіт Грегора Менделя «Досліди над рослинними гібридами». – С. 282–286. – Електрон. копія друк. вид. – Режим доступу обмежений (у чит. залах НБ): http://opac.lib.onu.pdf/factory_16zb.pdf (дата звернення: 05.05.2025).
304. *Чернобель Г. Т.* Присуждение Нобелевской премии И. И. Мечникову за работы по иммунитету / Г. Т. Чернобель // *Журн. микробиоло-*

- гии эпидемиологии и иммунобиологии. – 1965. – № 9. – С. 146–148. **235/129**
305. *Чеснова Л. В.* Вклад И. И. Мечникова в развитие прикладной этиологии в России / Л. В. Чеснова // *Вопр. истории естествознания и техники.* – 1959. – Вип. 7. – С. 162–166. **125/1388**
306. *Чеснова Л. В.* Вклад И. И. Мечникова, Л. С. Ценковского, А. О. Ковалевского и И. М. Красильщика в создание основ прикладной энтомологии / Л. В. Чеснова // *Чеснова Л. В. Очерки из истории прикладной энтомологии в России.* – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 90–113. **129/1415**
307. *Чеснова Л. В.* И. И. Мечников – зоолог и его "малая родина" / Л. В. Чеснова // *Внесок Одеського національного університету імені І. І. Мечникова у розвиток світової освіти, науки і техніки : матеріали наук. конф. (Одеса, 16–18 трав. 2007 р.) / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Наук.-навч. центр з вивч. історії вищ. освіти на півдні України, Наук. б-ка ОНУ ім. І. І. Мечникова ; голов. ред. В. А. Сминтина.* – Одеса : Астропринт, 2007. – Вип. 1. – С. 180–187. **15/11135**
308. *Чеснова Л. В.* И. И. Мечников и зоология / Л. В. Чеснова // *Вестн. зоологии.* – 1996. – № 3. – С. 77–81. **130-a/362**
309. Чествование И. И. Мечникова в Москве 26 мая 1909 г. // *Сборник, посвященный И. И. Мечникову в память пребывания его в Петербурге 14–26 мая 1909 г.* – СПб. : *Практ. медицина*, 1909. – С. 101–105. **41/87**
310. Чествование И. И. Мечникова в С.-Петербурге 14 мая 1909 г. // *Сборник, посвященный И. И. Мечникову в память пребывания его в Петербурге 14–26 мая 1909 г.* – СПб. : *Практ. медицина*, 1909. – С. 82–85. **224/1124**
311. *Шаров І.* Мечников Ілля Ілліч / І. Шаров // *Шаров І. 100 видатних імен України.* – Київ : *Альтернативи*, 1999. – С. 252–254. **79-a/5915**
312. *Шелестов Д. К.* Мечников Илья Ильич (1845–1916) / Д. К. Шелестов // *Демографический энциклопедический словарь / гл. ред. Д. И. Валентей.* – М. : Совет. энцикл., 1985. – С. 250. **199/3024**
313. *Шелестов Д. К.* Мечников Илья Ильич (1845–1916) / Д. К. Шелестов // *Народонаселение : энцикл. слов. / гл. ред. Г. Г. Меликьян.* – М. : Большая рос. энцикл., 1994. – С. 229–230. **199/3481**
314. *Шиллер И. Г.* В лаборатории Мечникова / И. Г. Шиллер // *Знание – сила.* – 1951. – № 4. – С. 10–11. **150/1751**
315. *Штрайх С.* Из профессорской деятельности И. И. Мечникова: к истории борьбы за науку в России / С. Штрайх // *Рус. шк.* – 1916. – № 5–6. – С. 74–80. **15-ж/643**
316. *Шумова Т. А.* Биометод рвется в бой / Т. А. Шумова // *Химия и жизнь.* – 1987. – № 11. – С. 30–34. **128/339**

317. *Якубовская А. Н.* Вопросы воспитания гуманизма в научном наследии И. И. Мечникова / А. Н. Якубовская // Илья Мечников – великий сын Украины и человечества : докл. науч. конф., посвящ. 150-летию со дня рождения И. И. Мечникова. – Одесса : Хаджибей, 1995. – С. 79–85. **131/14019**
318. *Bataillon M. E.* Nouvelle contribution a l'analyse experimentale de la fecondation par la parthenogenese [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / M. E. Bataillon // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 6. – P. 276–285. **142/71**
319. *Berthelot A.* Recherches sur la flore intestinale contribution a l'etude des microbes producteurs de phenol principaux caracteres du Bacillus phenologenes [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / A. Berthelot // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 1. – P. 17–36. **142/71**
320. *Besredka A.* Du mecanisme de l'infection dysenterique, de la vaccination contre la dysenterie par la voie buccale et de la nature de l'immunité anti-dysenterique [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / A. Besredka // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1919. – Vol. 33, iss. 5. – P. 301–317. **142/71**
321. *Besredka A.* Des virus sensibilises vaccination antiparatyphique B [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / A. Besredka, S. Basseches // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 5. – P. 193–201. **142/71**
322. *Blaringhem L.* Les complexes vegetaux et leurs disjonctions par la vieillesse [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / L. Blaringhem // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 2. – P. 60–70. **142/71**
323. *Bordet J.* Considerations sur les theories de la coagulation du sang [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / J. Bordet // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1920. – Vol. 34, iss. 9. – P. 561–595. **142/71**
324. *Burnet E.* Bacteries des poussieres [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / Et. Burnet // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1917. – Vol. 31, iss. 12. – P. 593–600. **142/71**
325. *Calmette A.* Sur l'excretion des bacilles tuberculeux par l'intestin et par les voies biliaires [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / A. Calmette // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1919. – Vol. 33, iss. 2. – P. 60–67. **142/71**
326. *Cantacuzene J.* La Pathogenie du cholera et la vaccination anticholérique [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / J. Cantacuzene // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1920. – Vol. 34, iss. 2. – P. 57–87. **142/71**

327. *Casagrandi O.* L'antigeno per la prova della fissazione del complemento nell' infezione vaccinica vaiolosa [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / O. Casagrandi // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 10. – P. 463–470. **142/71**
328. *Castellani A.* The Plurality of species of the «Thrush-fungus» (Champignon du Muguet) of temperate climates [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / A. Castellani // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 4. – P. 149–154. **142/71**
329. *Caullery M.* Metchnikovellidae et autres protistes parasites des gregarines d'annelides [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / M. Caullery, F. Mesnil // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1919. – Vol. 33, iss. 4. – P. 209–240. **142/71**
330. *Crolbois J.* Les Ferments lactiques et la conservation en silos des fourrages destines a la nourriture des animaux [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / J. Crolbois // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 6. – P. 272–275. **142/71**
331. *Danysz J.* Les proprietes physicochimiques des produits du Groupe des arsenobenzenes leurs transformations dans l'organisme (Premier memoire) [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / J. Danysz // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1917. – Vol. 31, iss. 3. – P. 114–137. **142/71**
332. *Delage Y.* L'argument de la continuite et Nouvelles methodes en physiopsychologie [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / Y. Delage, M. Goldsmith // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 6. – P. 251–260. **142/71**
333. *Delepine S.* Contribution to the study of delayed or «latent» tuberculous infection [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / S. Delepine // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 11. – P. 600–612. **142/71**
334. *Delezenne C.* Sur la part Que prend la chaux de la coquille de l'ceuf de poule a la formation du squelette du poussin pendant l'incubation [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / C. Delezenne, E. Fourneau // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 9. – P. 413–429. **142/71**
335. *Dogiel V. A.* Sur un nouveau genre de Metchnikovellidae / V. A. Dogiel // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1922. – Vol. 36, iss. 7. – P. 574–578. **142/71**
336. *Flexner S.* Local' specific therapy of infections [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / S. Flexner // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 3. – P. 109–116. **142/71**

337. *Franc C.* Quelques observations sur les triconymphidae [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / C. Franc // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 5. – P. 195–204. **142/71**
338. *Gabritchevsky G.* Réponse a M. Metchnikoff / G. Gabritchevsky // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1897. – Vol. 11, iss. 3. – P. 238–244. **142/71**
339. *Galeotti G.* Sull' azione dei raggi ultravioletti sui bacteri [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / G. Galeotti // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 2. – P. 49–55. **142/71**
340. *Guilliermond A.* Sur la division nucleaire des levures [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / A. Guilliermond // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1917. – Vol. 31, iss. 3. – P. 107–113. **142/71**
341. *Harde E. S.* Some observations on the virus of vaccinia [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / E. S. Harde // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 7. – P. 299–306. **142/71**
342. *Horowitz A.* Contribution a l'etude du Genre proteus vulgaris [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / A. Horowitz // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 7. – P. 307–318. **142/71**
343. *Jensen V.* Sur les corps en massues dans des cavernes tuberculeuses [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / V. Jensen // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 8. – P. 374–381. **142/71**
344. Jubile du professeur Elie Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1915. – Vol. 29, iss. 8. – P. 357. **142/71**
345. *Launov L.* Etude sur le pouvoir antitryptique du serum sanguine I. – ses valeurs limites ; leur expression numerique II. – le mouvement de la proteolyse dans un milieu «Gelatine-Trypsine-Serum» [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / L. Launov // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1919. – Vol. 33, iss. 1. – P. 1–27. **142/71**
346. *Leger L.* Sporozoaires de Glossobalanus minutus Kow. Eimeria epidemica n. sp.; Eimeria beauchampi n. sp. [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / L. Leger, O. Duboscq // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1917. – Vol. 31, iss. 2. – P. 60–72. **142/71**
347. *Leishman W. B.* A note on the «Granule-clumps» found in ornithodoros moubata and their relation to the spirochaetes of African relapsing fever

- (Tick Fever) [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / W. B. Leishman // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 2. – P. 49–59. **142/71**
348. *Levaditi C.* Etude sur le treponeme de la paralysie generale [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / C. Levaditi, A. Marie // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1919. – Vol. 33, iss. 11. – P. 741–776. **142/71**
349. *Levene P. A.* The role of Leucocytes in the intermediary metabolism of carbohydrates [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / P. A. Levene, G. H. Meyer // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 4. – P. 155–159. **142/71**
350. *Loeb J.* Fecondation et phagocytose [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / J. Loeb // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1917. – Vol. 31, iss. 9. – P. 437–441. **142/71**
351. *Loghem J. J.* Bacterium proteus anindologenes [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / J. J. Loghem // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 7. – P. 295–298. **142/71**
352. *Madsen T.* Influence de la temperature sur la phagocytose [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / T. Madsen, O. Wulff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1919. – Vol. 33, iss. 7. – P. 437–447. **142/71**
353. *Magrou J.* L'immunité dans la symbiose [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / J. Magrou // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 1. – P. 37–48. **142/71**
354. *Malvoz E.* Infections microbiennes consecutives a la penetration cutanee des larves de l'anquilostome [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / E. Malvoz, J. Lambinet // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 6. – P. 243–248. **142/71**
355. *Marchoux E.* Transmission de la Lepre par les mouches (*Musca Domestica*) [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / E. Marchoux // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 2. – P. 61–68. **142/71**
356. *Marie A.* Du mode d'action de l'adrenaline sur les toxines bacteriennes [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / A. Marie // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1919. – Vol. 33, iss. 10. – P. 645–656. **142/71**
357. *Marmier L.* Nouvel Appareil pour la desiccation ou la concentration des liquides a basse temperature [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / Louis Marmier // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 4. – P. 145–149. **142/71**

358. *Maze P.* Recherche d'une solution purement minerale capable d'assurer l'evolution complete du mais cultive a l'abri des microbes [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / P. Maze // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1919. – Vol. 33, iss. 3. – P. 139–173. **142/71**
359. *Metchnikov S.* Sur la digestion intracellulaire chez les protozoaires circulation des vacuoles digestives [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / S. Metchnikov // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 9. – P. 427–445. **142/71**
360. Elie Metchnikoff : [некролог] // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 7. – [C. 1–2]. **142/71**
361. *Metchnikoff O.* Epilogue : [гл. до неопубл. кн. про життя І. Мечникова] / O. Metchnikoff // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1919. – Vol. 33, iss. 2. – P. 53–59. **142/71**
362. *Minchin E. A.* Remarks on the nature and significance of the so-called «Infective granules» of protozoa [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / E. A. Minchin // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1915. – Vol. 29, iss. 11. – P. 537–544. **142/71**
363. *Morax V.* A Propos de la vitalite du gonocoque [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / V. Morax // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 10. – P. 471–475. **142/71**
364. *Noguchi H.* Certain alterations in biological properties of spirochaetes through artificial cultivation [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / H. Noguchi // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 1. – P. 1–4. **142/71**
365. *Omeliansky V. L.* Fermentation methanique [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / V. L. Omeliansky // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 2. – P. 56–60. **142/71**
366. *Pettersson A.* Sur les conditions de la bactericidie provoquee par les substances leucocytaires chez l'animal [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / A. Pettersson // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 11. – P. 511–521. **142/71**
367. *Richet C.* La fermentation lactique et les sels de thallium. Etude sur l'heredite [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / Ch. Richet // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1917. – Vol. 31, iss. 2. – P. 51–59. **142/71**
368. *Robert A.-E.* Action du bismuth sur la spirillose des poules [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / A.-E. Robert, B. Sauton // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 6. – P. 261–271. **142/71**

369. *Roger H.* Le role antiputride de la Bile [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / H. Roger // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1915. – Vol. 29, iss. 11. – P. 545–550. **142/71**
370. *Roubaud E.* Les particularites de la nutrition et la vie symbiotique chez les mooches tsetse [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / E. Roubaud // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1919. – Vol. 33, iss. 8. – P. 489–536. **142/71**
371. *Roux [M. E.]* Lettre de M. E. Roux / [M. E.] Roux // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1915. – Vol. 29, iss. 8. – P. 358–363. **142/71**
372. *Sanarelli G.* Sur la Vitesse de locomotion du vibron cholérique [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / G. Sanarelli // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1919. – Vol. 33, iss. 9. – P. 569–574. **142/71**
373. *Sanfelice F.* Recherches sur la genese corpuscules du Molluscum contagiosum [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / F. Sanfelice // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 8. – P. 363–373. **142/71**
374. *Sergent E.* Sur le paludisme des oiseaux du au Plasmodium relictum (vel Proteosoma) [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / E. Sergent, E. Sergent // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 8. – P. 382–388. **142/71**
375. *Silberschmidt W.* Contribution a l'etude des microbes antagonistes de la bacteridie charbonneuse (Bacillus anthracis) : Recherches experimentales [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / W. Silberschmidt, E. Schoch // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1920. – Vol. 34, iss. 10. – P. 669–683. **142/71**
376. *Swellengrebell N. H.* Quelques notes sur la distribution geographique des anophelines et du paludisme, a Sumatra [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / N. H. Swellengrebell // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1916. – Vol. 30, iss. 11. – P. 593–599. **142/71**
377. *Tchistovitch T.* Sur l'origine des myophages [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / Th. Tchistovitch // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1918. – Vol. 32, iss. 6. – P. 249–254. **142/71**
378. *Thomas P.* Sur le dosage du tryptophane dans les matieres proteiques [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / P. Thomas // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1920. – Vol. 34, iss. 10. – P. 701–708. **142/71**
379. *Tissier H.* Contribution a l'etude des infections intestinales le Bacillus booker [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] /

- H. Tissier // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1920. – Vol. 34, iss. 10. – P. 684–689. **142/71**
380. *Vincent H.* Remarques sur la vaccination antityphique / H. Vincent // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1911. – Vol. 25, iss. 6. – P. 455–460. **142/71**
381. *Violle H.* De la pathogenie du cholera [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / H. Violle // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie – 1916. – Vol. 30, iss. 4. – P. 160–162. **142/71**
382. *Weinberg M.* Role des hemolysines dans l'intoxication microbienne [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / M. Weinberg, M. Nasta // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1920. – Vol. 34, iss. 10. – P. 690–700. **142/71**
383. *Wollman E.* Sur la modification d'une souche microbienne par la selection des germes phagocytibles [Memoire publie a l'occasion du jubile de E. Metchnikoff] / E. Wollman // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1919. – Vol. 33, iss. 6. – P. 389–394. **142/71**
-
384. *Бондаренко П. П.* Борец за научное мировоззрение в прогрессе науки / П. П. Бондаренко // Вестн. Акад. мед. наук СССР. – 1956. – № 2. – С. 89–91. – Рец. на кн.: Мечников И. И. Сорок лет искания рационального мировоззрения. М. : Науч. слово, 1913. 291 с. **235/11**
385. *Гайсинович А. Е.* [Рецензія] / А. Е. Гайсинович // Микробиология : журн. общ., с.-х. и пром. микробиологии. – 1951. – Т. 20, вып. 3. – С. 291–293. – Рец. на кн.: Мечников И. И. Академическое собрание сочинений. Т. 6. М. : Изд-во АМН СССР, 1950. 366 с. **132/1134**
386. *Гринбаум Ф. Т.* [Рецензія] / Ф. Г. Гринбаум // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 1956. – № 3. – С. 103–104. – Рец. на кн.: Мечников И. И. Академическое собрание сочинений. М. : Медгиз, 1955. Т. 9. 367 с. **235/129**
387. *Гринбаум Ф. Т.* [Рецензія] / Ф. Г. Гринбаум // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунобиологии. – 1960. – № 5. – С. 128–130. – Рец. на кн.: Мечников И. И. Академическое собрание сочинений. М. : Медгиз, 1959. Т. 10. 473 с. **235/129**
388. *Кельштейн Л. В.* [Рецензія] / Л. В. Кельштейн // Вестн. Акад. мед. наук СССР. – 1961. – № 7. – С. 92–94. – Рец. на кн.: Мечников И. И. Академическое собрание сочинений. М., 1960. Т. 4. 564 с. **235/11**
389. *Лебедев Д. В.* [Рецензія] / Д. В. Лебедев // Природа. – 1951. – № 2. – С. 97–98. – Рец. на кн.: Мечников И. И. Избранные биологические сочинения / ред.: В. А. Догель, А. Е. Гайсинович. М., 1950. 797 с. **125/1267.**

390. *Лейтис С. М.* [Рецензія] / С. М. Лейтис // Вестн. Акад. мед. наук СССР. – 1957. – № 6. – С. 99–101. – Рец. на кн.: Мечников И. И. Академическое собрание сочинений. Т. 12. М. : Медгиз, 1956. 322 с. **235/11**
391. *Петров Б. Д.* [Рецензія] / Б. Д. Петров // Журн. микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. – 1962. – № 1. – С. 130–131. – Рец. на кн.: Рукописные и документальные материалы И. И. Мечникова / под ред. А. П. Музыченко. М., 1960. 260 с. **235/129**
392. *Петров Р. В. И. И. Мечников – О. Н. Мечниковой* / Р. В. Петров, Э. И. Пантелеев // Природа. – 1981. – № 6. – С. 123–124. – Рец. на кн.: Мечников И. И. Письма к О. Н. Мечниковой, 1876–1899 / под ред.: А. Е. Гайсиновича, Б. В. Левшина. М. : Наука, 1978. 326 с. ; Мечников И. И. Письма к О. Н. Мечниковой, 1900–1914 / под ред.: А. Е. Гайсиновича, Б. В. Левшина. М. : Наука, 1980. 352 с. **125/1267**
393. *Сиротинин Н. Н.* [Рецензія] / Н. Н. Сиротинин // Журн. микробиологии эпидемиологии и иммунологии. – 1955. – № 9. – С. 103. – Рец. на кн.: Мечников И. И. Академическое собрание сочинений. М. : Медгиз, 1953. Т. 8. 520 с. **235/129**
394. *Dx.* [Рецензія] / Dx // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1887. – Vol. 2, iss. 9. – P. 505–509. – Рец. на ст.: Metschnikoff E. Sur le role phagocytaire des cellules geantes du tubercule. *Virchows Archiv : European Journal of Pathology*. 1888. Vol. 113, iss. 1. P. 63–94. **142/71**
395. *Gamaleia [N.]* [Рецензія] / [N.] Gamaleia // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1889. – Vol. 3, iss. 1. – P. 41–42. – Рец. на ст.: Metschnikoff E. Sur la maniere d'etre des bacteries charbonneuses dans l'organisme. *Virchows Archiv : European Journal of Pathology*. 1888. Vol. 114, iss. 3. P. 41–42. **142/71**
396. *Spengel J. W.* [Рецензія] / J. W. Spengel // Biologisches Centralblatt. – 1884. – Bd. 3, № 22. – S. 698–701. – Рец. на ст.: Metschnikoff E. Die Embriologie von Planaria polychroa. *Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie*. 1883. Bd. 38, H. 3. S. 331–354. **132/1159**
397. *Wasserzug E.* [Рецензія] / J. W. Spengel // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1887. – Vol. 1, iss. 4. – P. 197–200. – Рец. на ст.: Metschnikoff E. De la lutte entre les cellules et le microorganisme de l'erysipele. *Virchows Archiv : European Journal of Pathology*. Bd. 107, iss. 2. P. 209–249. **142/71**
398. *Wasserzug E.* [Рецензія] / E. Wasserzug // Annales de L'Institut Pasteur : journal de microbiologie. – 1887. – Vol. 1, iss. 10. – P. 503–506. – Рец. на ст.: Metschnikoff E. Les Phagocytes dans la fièvre recurrente. *Virchows Archiv : European Journal of Pathology*. Bd. 109, iss. 1. P. 176–193. **142/71**

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК основних друкованих творів Іллі Мечникова

Академическое собрание сочинений – 1952.

Антропология и дарвинизм – 1875.

Биография Пастера – 1995.

Борьба за существование в обширном смысле природу – 1878.

Возможно ли продлить человеческую жизнь? – 1988.

Возраст вступления в брак: антропологический очерк – 1874.

Вопросы иммунитета: избранные труды – 1951.

Воспитание с антропологической точки зрения – 1871.

Воспоминания о последних годах жизни Пастера – 1977.

Воспоминания о И. М. Сеченове (к истории науки в России) – 1915, 1999.

Две холеры – 1911.

Етюди оптимізму: до 175-річчя від дня народження – 2020

Задачи современной биологии – 1871.

Закон жизни. По поводу некоторых произведений гр. Л. Толстого – 1891.

Избранные биологические произведения – 1950

Избранные работы по дарвинизму – 1958.

Иммунитет – 1898.

Исследование о превращении аксолотов – 1876.

Исследования о губках – 1877.

Исследования о двукрылых насекомых: письмо к К. М. Бэру – 1866.

Исследования о развитии планарий – 1877.

История развития NEBALIA: сравнительно-эмбриональный очерк – 1868.

История эмбрионального развития SEPIOLA: дис. для получения степени магистра зоологии – 1867.

К учению о действии блуждающего нерва на сердце – 1952. 1956.

К учению о малярии – 1951.

Александр Онуфриевич **К**овалевский. Очерк из истории науки в России – 1902.

Лекції з порівняльної патології запалення, читані у квіт. й трав. 1891 р. в Пастерівському ін-ті – 1932.

Лекции о сравнительной патологии воспаления – 1947.

Мадейра: воспоминания и заметки – 1873.

Материалы к учению о вредных насекомых юга России – 1880.

Мирозерцание и медицина – 1910.

Невосприимчивость в инфекционных болезнях – 1947.

О вредных для земледелия насекомых. Вып. 3 : Хлебный жук. О болезнях личинок хлебного жука – 1879.

О пищеварительных органах пресноводных турбеллярий – 1877.

О целебных силах организма – 1909.

Общий естественно-исторический очерк Мадейры – 1874.

Основатели современной медицины: Пастер. Листер. Кох – 1915.

Отчет И. Мечникова о командировке его с ученою целью за границу в 1870 г. – 1871.

Отчет о заграничной командировке в 1879/82 г. – 1880.

Очерк воззрений на человеческую природу – 1877.

Очерк вопроса о Происхождении видов – 1876.

Памяти Н. А. Умова – 1999.

Пастер – 1946.

Пессимизм и оптимизм – 1989.

Письма (1863–1916 гг.) – 1974.

Письма к О. Н. Мечниковой, 1876–1899 – 1978.

Письма к О. Н. Мечниковой, 1900–1914 – 1980.

Позвоночная теория черепа: речь, сост. для прочтения на торжеств. акте Новорос. ун-та 30 авг. 1871 г. – 1871.

Предисловие [Валлери-Радон Р. Луи Пастер] – 1889.

Рассказ о том, как и почему я поселился за границей – 1999.

Речь в Институте Пастера в мае 1915 г. – 1978.

Современное положение вопроса об иммунитете в инфекционных болезнях. Нобелевская лекция (1909) – 2016.

Сорок лет искания рационального мировоззрения – 1913, 1973.

Страницы воспоминаний: сборник автобиографических статей – 1946.

Экскурсия на остров Тенерифе – 1872.

Этюды о природе человека – 1904, 1908, 1961, 1973, 1991.

Этюды оптимизма – 1907, 1964, 1973, 1983. 1988.

Atrophie des muscles pendant la transformation des batraciens – 1892.

Causerie de M. E. Metchnikoff – 1915.

Contributions à l'étude du pleomorphisme des bacteriens – 1889.

Contribution à l'étude de la vaccination charbonneuse – 1891.

Les critiques de la theorie biologique de L'inflammation: revue anticritique. *Рец. на кн. та см.: Podwyssotsky. Le present de jubile de Virchow, 1892; Ziegler. Contribution a l'histoire et a la critique de la theorie de l'inflammation, 1892; Weiger. [Referat], 1893 – 1893.*

Deux travaux du laboratoire de M. Baumgarten diriges contre la theorie des phagocytes. *Рец. на кн.: Fahrenholz G. Contributions à la critique de la théorie des phagocytes de Metchnikoff, en se basant sur ses propres recherches sur les spores du charbon chez la grenouille / G. Fahrenholz. Königsberg, 1889 ; Czaplewski E. Recherches sur l'immunité des pigeons contre le charbon / E. Czaplewski. Königsberg, 1889 – 1890.*

Embryologische Studien an Medusen: ein Beitrag zur Genealogie der primitiv-Organen – 1886.

Entgegnung auf die Erwiderung des Herrn Prof. Leuckart in Giessen, in Betreff der Frage über die Nematodenentwicklung – 1866.

Entwicklungsgeschichte Beiträge – 1868.

Essais optimistes – 1907.

L'état actuel de la question de l'immunité: Rapport au Congrès International de Budapest) – 1894.

Études biologiques sur la vieillesse – 1902.

Études biologiques sur la vieillesse. Sur le blanchiment des cheveux et des poils – 1901.

Études expérimentales sur la Syphilis. Premier memoire – 1903.

Études expérimentales sur la Syphilis. Deuxieme memoire – 1904.

Études expérimentales sur la Syphilis. Troisieme memoire – 1904.

Études expérimentales sur la Syphilis. Quatrieme memoire – 1905.

Études expérimentales sur la Syphilis. Cinquieme memoire – 1906.

Études sur la flore intestinale – 1908.

Études sur la flore intestinale. Deuxieme mémoire: Poisons intestinaux et scléroses – 1910.

Études sur la flore intestinale. Trosieme mémoire: Toxicité des sulfoconjugués de la série aromatique – 1913.

Études sur la flore intestinale. Quatrième mémoire: Les diarrhées des nourrissons – 1914.

Études sur l'immunité – 1889, 1890, 1891, 1892, 1895.

Études sur la nature humaine Essai de philosophie optimiste – 1903.

Etudes sur la résorption des cellules – 1899.

Introduction [Burnet E. D. Microbes et toxines] – 1911.

Leçons sur la pathologie comparée de l'inflammation, faites à l'Institut Pasteur en Avril et Mai 1891 – 1892.

Lettre de M. Metchnikoff a M. Duclaux – 1888.

La **M**ort du papillon du murier: un chapitre de thanatologie – 1915.

La morve et l'immunité morveuse – 1890.

Note au sujet du memoire de M. Soudakewitch – 1892.

Note sur l'influence des microbes. Dans le developpement des tards – 1901.

Note sur le pléomorphisme des bactériens – 1889.

O naturze ludzkiej: zarys filozofii optymistycznej – 1905.

De Onevenredige Ontwikkeling der Menschelijke Natuur. Grondoorzaak van ons Gebrek aan Levensgeluk – 1904.

Opere alese de biologie – 1953.

Pasteuria ramosa, un représentant des bactéries à division longitudinale – 1888.

Quelques remarques à propos de l'article de M. Gabritchevsky. Sur la fièvre récurrente – 1896.

Quelques remarques sur les vaccinations. Propos du memoire de M. Choukewitch sur le cholera – 1911.

Recherches sur l'accoutumance aux produits microbiens – 1891.

Recherches sur l'action de l'hémotoxine sur l'homme – 1900.

Recherches sur le choléra et les vibrions. Premier mémoire: Sur la propriété préventive du sang humain vis-à-vis du vibron de Koch – 1893.

Recherches sur le choléra et les vibrions. Deuxieme mémoire: Sur la propriété pathogene des vibrions – 1893.

Recherches sur le choléra et les vibrions. Troisieme mémoire: Sur la variation artificielle du vibron cholérique – 1894.

Recherches sur le choléra et les vibrions. Quatrieme mémoire: Sur l'immunité et la receptivité vis-a-vis du cholérique – 1894.

Recherches sur la digestion intracellulaire – 1889.

Recherches sur l'épidémiologie de la tuberculose dans les steppes des Kalmouks – 1911.

Recherches sur la fièvre typhoïde expérimentale – 1911.

Recherches sur l'influence de l'organisme sur les toxines: Communication faite au Congrès de Moscou en août 1897 – 1897.

Recherches sur l'influence de l'organisme sur les toxines. Deuxieme mémoire: Influence du systeme nerveux sur la toxine tétanique – 1898.

Recherches sur l'influence de l'organisme sur les toxines. Troisieme mémoire: Toxine tétanique et leucocytes: Rapport communiqué au Congrès international d'hygiène à Madrid) – 1898.

Recherches sur l'influence de l'organisme sur les toxines. Quatrieme mémoire: Sur la spermotoxine et l'antispermotoxine. – 1900.

Réponse à la critique de M. Weigert au sujet des cellules géantes de la tuberculose – 1888.

Reponse de MM. Metchnikoff et Besredka: [à M. le Dr. Vincent «Remarques sur la vaccination antityphique»] – 1911.

Réponse à la note precedente – 1897.

Reponse à quelques critiques de la theorie des phagocytes: revue critique – 1894.

Roussettes et microbes – 1909.

Studien über die Natur des Menschen: eine Optimistische Philosophie – 1904, 1910.

Studia nad natura ludzka: zarys filozofii optymistycznej – 1904.

Sur L'atténuation des bacteridies charbonneuses dans le sang des moutons refractaires – 1887.

Sur les cytotoxines – 1900.

Sur l'immunité des rats blancs contre le charbon – 1889.

Sur La lutte des cellules de l'organisme contre l'invasion des microbes – 1887.

Sur la peste bubonique: Communication de M. Metchnikoff au Congres de Moscou. (Août 1897) – 1897.

Sur la prophylaxie de la syphilis: Rapport fait au XIIe Congres international d'hygiene de Berlin – 1907.

Sur la propriété bactéricide du sang de rat – 1891.

Sur quelques essais de désintoxication intestinale – 1912.

La **T**heorie des alexocytes: revue critique. *Рев. на см.: Hankin [E. H.]. Sur l'origine et la presence des alexines dans l'organisme, 1892; Hankin [E. H.], Kanthack [A. A.]. Sur la fièvre produite par l'injection des cultures sterilisees, 1892; Kanthack [A. A.]. Leucocytose aiguë, provoquée par des produits bacteriens, 1892; Kanthack [A. A.]. Immunité, phagocytose et chimiotaxie, 1892. – 1893.*

Toxine et antitoxine cholériques – 1896.

La tuberculine: revue critique – 1891.

Über Geodesmus bilineatus Nob. (Fasciola terrestris O. Fr. Müller?), eine europäische Landplanarie – 1865.

Untersuchungen über die mesodermalen Phagocyten einiger Wirbeltiere – 1884.

Des **V**accinations antityphiques. Deuxieme memoire – 1911.

Des vaccinations antityphiques Troisième memoire – 1913.

Zarysy optymistyczne – 1907.

Zur Entwicklungsgeschichte von Myzostomum – 1866.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абомелік (князь) 66
 Адамян В. М. 33, 192
 Адо А. Д. 186, 195
 Азаренков Н. А. 193
 Алексеев Н. 175
 Алексеева Л. А. 192
 Алексеева П. Э. 90
 Алексеєнко М. В. *див. Алексєєн-
ко М. В.*
 Алексєєв 154
 Алексєєнко М. В. (Алексєєнко
М. В.) 6, 7, 133
 Амброз Ч. 27
 Амброз Ю. А. *див. Амброз Ю. О.*
 Амброз Ю. О. (Амброз Ю. А.) 52,
189, 191, 192
 Амлинский И. Е. 182, 183
 Андріївський 150
 Андронати С. А. 192
 Андрух В. С. 30
 Аничков Н. Н. 31
 Антонович В. 146
 Ануфрієв Л. А. *див. Ануфрієв Л. О.*
 Ануфрієв Л. О. (Ануфрієв Л. А.)
52, 189, 191
 Анциферов М. (Анциферов Н. П.)
131, 133, 142, 148
 Анциферов Н. П. *див. Анцифе-
ров М.*
 Аппатов С. И. *див. Аппатов С. О.*
 Аппатов С. О. (Аппатов С. И.) 52,
189, 191
 Арістотель 95
 Арсеньєв К. К. 31
 Ахмечет Л. А. 195
 Бабий А. И. 195
 Багата Л. 106
 Багачик Т. А. 68, 197
 Байков Д. 56
 Байрон Дж. 103
 Баканова Л. 17
 Бакіров В. С. 204
 Бакунін М. 141
 Баланюк Л. И. 196
 Бардах Я. Ю. 20, 21, 30, 42, 60, 76,
77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87,
90, 153, 155, 160
 Барі Г. А. де 72, 159
 Бароян О. В. 87
 Бастрова М. С. 33, 193
 Баумгартен (Baumgarten М.) 158,
159, 172. 224
 Бахчиванжи А. П. 148
 Бачинська О. А. 30
 Бачинський Ю. 146
 Башмакова Р. А. 186
 Безредка А. М. *див. Безредка О.*

- Безредка О. (Безредка А. М., Besredka A. M.) 20, 21, 30, 96, 116, 175, 179, 180, 214, 226
- Безубець Л. П. 32
- Бекетов А. 57
- Белкин Р. И. *див. Белкін Р.*
- Беловашина Н. М. 204
- Белозеров И. В. 32
- Беляев С. Т. *див. Беляев С.*
- Беляков В. Д. 196
- Бенінаті К. (Beninatithe C.) 27, 35
- Бер К. М. (Бэр К. М., Baer K. E. R. von) 127, 167, 206, 223
- Бервено О. М. 30
- Бергсон А. 20, 99, 111
- Березовський К. (Berezowski K.) 129, 133
- Берман А. (Berman A. A.) 96, 116
- Бернацький Е. (Biernacki E. F.) 129, 177
- Бернштейн С. 124, 150, 155
- Бетховен Л. ван 103
- Белкін Р. (Белкин Р. И.) 22, 23, 30, 68, 87, 182, 186, 196
- Беляев С. (Беляев С. Т.) 22, 187
- Бирюков Д. А. 187
- Білокопитов В. М. 67, 130, 131
- Білокопитов М. І. 59, 65, 130
- Білокопитов М. М. 130
- Білокопитова Є. І. 130
- Білокопитова К. 65
- Білокопитова Л. К. (Зегебарт Л. К. (у дівоцтві)) 67, 131, 132
- Білокопитова О. М. *див. Мечникова О. М.*
- Біондо К. (Biondo C.) 27, 35
- Блау О. 71
- Блинкин С. А. *див. Блінкін С.*
- Блінкін С. (Блинкин С. А.) 24, 187
- Блок Г. 196
- Блох А. М. 196
- Бляхер Л. Я. 187, 189
- Божков А. І. 133
- Болдирєв О. 148
- Больш Л. 99
- Бондаренко В. М. 197
- Бондаренко П. П. 44, 45, 196, 220
- Бородулин В. И. 197
- Бравнер А. *див. Браунер О. О.*
- Бражник І. О. 32
- Брайкевич О. 79, 153
- Браунер А. А. *див. Браунер О.*
- Браунер О. О. (Бравнер А., Браунер А. А., Brauner O.) 60, 87, 126, 132, 133, 134, 232, 236, 240
- Брехнах К. (Breathnach C.) 26, 33
- Бржеский В. Ч. 197
- Брікнер О. (Brückner A.) 139, 230, 234, 238
- Брокгауз Ф. 19, 31, 53, 120
- Бруардель П. 158
- Брусиловский Е. М. *див. Брусиловський Є.*
- Брусиловський Є. (Брусиловский Е. М.) 82, 88, 157
- Булгакова О. А. 133
- Бунин И. 197
- Бурдые П. 107
- Бурлака Т. В. 197
- Бутенко 150
- Бутич И. Л. *див. Бутич І. Л.*
- Бутич І. Л. (Бутич И. Л.) 148
- Бутич М. І. 148
- Быков К. М. 182
- Бэр К. М. *див. Бер К. М.*
- Бюрне Е. (Burnet E. D.) 122, 179, 214, 225
- Бялик Б. А. 188
- Вагнер В. 59
- Вагнер Н. 205
- Вайгерт 159
- Вайндрох Г. М. 22, 186
- Ваксман Ю. Ф. 134
- Валентей Д. И. 213

- Валері-Радю Р. 120, 133, 171, 224
Валескалі П. І. 188, 199
Валецький В. 134
Васецкий Г. С. 190
Васильев К. Г. 29, 30, 188, 197
Васильев Ю. К. 29, 30, 188
Васильева Т. В. 133
Васильченко Т. В. 6, 7
Васильчук Л. 197
Введенская Е. Г. 204
Введенский Б. А. 197
Введенский Н. Е. 182
Великодна Г. В. 134
Вергунов В. А. 31
Веригу О. 39, 40, 42, 75, 76, 77, 150
Вермінський Ф. (Werminiński F.) 125, 127, 177, 178
Вернадський В. 94, 111, 115
Вертеш Л. (Vertes L.) 26, 35
Вершиніна К. І. 197
Вилциньш Т. О. 199
Винникова М. А. 197
Виноградов Н. 198
Вірхов 159
Високович (Высокович В. К.) 159
Відгальм І. 60
Вільямсон Д. (Williamson) 26, 33
Вінцовський Т. 148
Вірхов Р. (Virchow) 158, 174, 221, 224
Віханські Л. 27, 28, 35, 96, 116
Владимирова Л. Б. 198
Воган Р. 25
Воллес А. 104
Волохов А. А. 188
Воробьев А. И. 193, 198
Ворожбіт-Горбатюк В. 31
Вундт В. 104
Выгодчиков Г. В. 196, 198
Высокович В. К. *див. Високович*
В'язовський Г. 36, 41, 52, 195
Гайсинов А. Е. 134
Гайсинович А. Е. (Gaisinovici A. E.) 24, 31, 32, 89, 148, 181, 182, 183, 184, 193, 198, 220, 221
Галушка Р. А. 31
Гальмфельд 159
Галяс В. Т. 52
Гамалея Н. Ф. *див. Гамалія М.*
Гамалія В. М. 21, 207
Гамалія М. (Гамалея Н. Ф., Gama-leia N.) 42, 77, 80, 81, 82, 83, 85, 88, 90, 120, 133, 152, 153, 155, 156, 159, 160, 171, 181, 188, 221
Ганін М. 127
Гарвард Дж. 145
Гарріс Г. (Harris H.) 25, 34
Гегель 107
Геккель Е. 20, 69, 193
Гелен А. 101
Генес С. Г. 21, 127,
Геракліт 107
Герлігі П. 26, 31
Геррлінгер Р. 25
Герхарт 159
Герцен О. 141
Герценштейн М. 143
Гете Й. 148
Гешелин С. А. 198
Гиляров М. С. 198
Гиппократ 192
Гіллен Л. (Gillen L.) 27
Гільденбрант 159
Гірш Д. (Hirsch J.) 26, 34
Гісцова Л. 3. 148
Гладкий Т. В. 211
Глазунова Л. И. 31
Глебов В. В. 4, 134
Глер Т. (Glare T.) 26, 35
Глибицька С. Б. 133, 186
Глизь І. І. 148
Глухов А. Г. 199
Гнатюк М. 204
Гобсбаум Е. 136

- Гоженко А. И. 188
Голованов Я. 199
Головкинский Н. *див. Головкин-ський М.*
Головкинський М. (Головкин-ський Н.) 39, 42
Голубнича Л. О. 31
Голубович І. В. 6, 7, 115
Гольбах П.-А. 102
Гольд Э. Ю. 197, 199
Гомон М. Л. 188
Гордеев Д. И. 189
Гордзялковський І. 84
Гордієвський М. 146, 148
Гордон С. (Gordon S.) 27, 28, 29, 33, 34
Горін К. 25
Горкин А. П. 204
Говиц-Власова Л. 199
Горський В. С. 116
Гохлернер Г. 199
Грабовская Л. И. 133
Гремяцкий М. А. *див. Гремяць-кий М. А.*
Гремяцкий М. (Гремяцкий М. А.) 22, 23, 188
Григор'єв А. В. 203
Григорович В. (Grigorovich V., Grigorovitch V.) 40, 139, 230, 234, 238
Гринбаум Ф. Т. 220
Громова Л. И. 202
Громовенко Л. 204
Грушевський О. 144
Губский Е. Ф. 204
Гузенко Ю. І. 204
Гумбольд В. фон 102
Гуменюк Г. Б. 212
Гурко О. 26
Гурьянов В. П. 199
Глік Т. (Glick T.) 26, 33
Гордон А. 28
Грот М. 94, 95, 115, 144
Давидова А. О. 133
Давиташвили Л. Ш. 188
Далматов М. К. 199
Данилевский В. Я. 192
Дарвин Ч. *див. Дарвін Ч.*
Дарвін Ч. (Дарвин Ч.) 46, 50, 102, 104, 105, 112, 115, 150, 163
Даркінг 159
Даян М. 27
Дейвіс Н. 136, 148
Дейнеко А. О. 133
Де-Рибас А. 199
Десовітц Р. (Desowitz R.) 26, 33
Дзюба І. М. 32, 33
Диатроптова П. Н. 30
Дирбе А. В. 188
Діатропов П. 82
Дільтей В. 99
Дмитрашко П. І. 44, 199
Дмитриева М. С. *див. Дмитріє-ва М. С.*
Дмитрієва М. С. (Дмитриева М. С.) 106, 199
Добкин А. И. 148
Доброклонский А. А. *див. Добро-клонський О.*
Доброклонський О. (Доброклон-ский А. А.) 38
Добролюбский К. П. *див. Добро-любський К. П.*
Добролюбський К. П. (Добролюб-ский К. П.) 39, 52, 191
Добронравова І. С. 115
Довганюк І. В. 133
Догель В. А. (Doghel V.A., Dogiel V.A.) 31, 181, 182, 215, 220
Дондюк А. М. 115
Доннікова І. 106
Дорошевський (лікар) 155, 156
Дроботько В. Г. 194
Дубо Р. (Dubos R.) 25, 33

- Дунаєва Л. М. 4, 134
 Дунін С. 59
 Дупленко Ю. К. 188, 200, 210
 Духновський (лікар) 80
 Дьомін О. Б. 36, 48, 49, 52, 189
 Дьяков В. А. 197
 Дювернуа М. 42
 Дюкло Е. (Duclaux E.) 85, 121, 171, 225
 Дяченко С. С. 22, 31, 189
 Евдокимов В. И. 200
 Еккер А. 108
 Елкін І. І. 200
 Епікур 105
 Ефимов А. 199
 Ефременко А. А. 200
 Ефрон С. Я. 19, 31, 53
 Єршова-Бабенко І. 106
 Жалковский Б. В. 200
 Жданов Д. А. 201
 Железняк М. Г. 32, 33
 Желенка Л. 201
 Желябов А. 143
 Жижек С. 93
 Жуковский А. І. 32, 33
 Забаринський П. 120
 Заболотний Д. К. (Заболотный Д. К.) 20, 42, 85, 189, 200, 203
 Заболотный Д. К. *див. Заболотный Д. К.*
 Загони М. 201
 Загороднюк І. 134
 Зазыбин Н. И. 201
 Зайцев Б. П. 204
 Зайцев Н. 25
 Заленский В. И. *див. Заленський В.*
 Заленський В. (Заленский В. И.) 20, 42, 48, 62, 79, 201
 Залкинд С. Я. *див. Залкінд С. Я.*
 Залкінд С. Р. 23
 Залкінд С. Я. (Залкинд С. Я., Zalkind S.) 23, 35, 96, 116, 189
 Залюбовський І. 201
 Замлинский В. А. 148
 Заморов В. В. 4
 Занчевская Т. А. 197, 199
 Засухин Д. Н. 182, 188, 192, 201
 Заяц О. 185
 Зверев И. Д. 189
 Зверезомб-Зубовский Е. В. 201
 Зегебарт Л. К. *див. Білокопитова Л. К.*
 Зеленський 153
 Зелинский И. П. *див. Зелінський І.*
 Зелінський І. (Зелинский И. П.) 45, 49, 52, 190, 191, 201
 Зильбер Л. А. *див. Зільбер Л.*
 Зільбер Л. (Зильбер Л. А.) 22, 31, 182, 201
 Зіммель Г. 99
 Зубов В. П. 189
 Иванов А. В. 201
 Игонин М. К. 195
 Ижик Л. В. 133
 Имшенецкий А. А. 191
 Иовчук М. Т. 190
 Иоганзен Б. Г. 203
 Исаев В. И. 197
 Исаченко Б. Л. 189
 Ібсен Г. 129
 Іваненко М. О. 31
 Іваниця В. О. 4, 18
 Іванова О. А. 4
 Іскерський (лікар) 152, 155
 Каган В. Ф. 123, 133
 Кадеєв В. І. 204
 Калита В. 31
 Калустян Л. 44
 Каменский Ф. М. *див. Каменський Ф. М.*
 Каменський Ф. М. (Каменский Ф. М.) 88

- Кандюк Р. П. 211
Кантані 159
Каразін В. 145
Карев В. М. 204
Карлик Л. 22
Карновський М. 26
Касьяненко В. Г. 201
Касьянов Г. 13, 14, 18
Кауфман И. М. 186
Кауфман Ш. 28
Кельштейн Л. В. 220
Кеслер 156, 162
Киреева И. В. 195
Кириченко М. И. 32
Кирпичников А. *див. Кирпичников О.*
Кирпичников О. (Кирпичников А.) 48
Киселев Л. Л. 201
Кишш Ф. 201
Ківганов Д. А. 210
Кінг Ч. (King Ch.) 28, 34, 94, 116, 148
Кістяківський О. Ф. 137, 138, 148
Клагес Л. 99
Клейн Б. І. 22, 31, 201
Клімова О. М. 31, 32, 133
Клосовський О. В. (Клоссовський А. В.) 39
Клоссовский А. В. *див. Клосовський О. В.*
Кн. Н. 31
Книпович М. 19
Князев Г. А. 32, 33, 89, 192, 193
Князькин И. В. *див. Князькін І.*
Князькін І. (Князькин И. В.) 24, 33
Ковалевский А. О. *див. Ковалевський О. О.*
Ковалевський О. О. (Ковалевский А. О., Kovalevsky A.) 15, 32, 38, 40, 42, 55, 60, 62, 72, 79, 86, 89, 90, 124, 126, 127, 144, 153, 154, 161, 163, 176, 192, 195, 201, 204, 208, 211, 213, 223, 230, 234, 238
Коваленко О. 148
Коваленко С. Г. 133
Коваль І. М. 6, 18, 48, 49, 52, 134, 148, 191, 210
Ковальчук Л. В. 201
Ковальчук П. И. 211
Коган В. М. 30
Кожухарь І. 17
Козаченко О. 17
Козиренко С. 31
Колешко О. И. 189
Колотова Т. Ю. 31
Колчанов 152, 159
Коляскина Г. И. 202
Кольцова В. А. 202
Кольченко Л. О. 203
Комаров В. 23
Кондаков Н. П. 48, 120
Кононенко В. 32
Конрад Д. 195
Конт О. 97
Кордон Т. І. 31
Коржинский С. И. 211
Короткий Р. М. 202
Корш (лікар) 157, 164
Коршунов В. М. 202
Космачевская Э. А. 202
Костенков К. 64
Костомаров М. (Костомаров Н. И.) 139, 143, 148
Костомаров Н. И. *див. Костомаров М.*
Костюк П. Г. 194
Котинський О. 59
Котляревський І. 146
Кох Р. (Koch) 85, 122, 173, 180, 223, 226
Кочубинський О. 37
Кошкін М. І. 4

- Коштоянц Х. С. 32, 148, 181, 194, 202
 Кошук 150
 Кравченко Н. О. 4
 Красильщик И. М. 88, 213
 Кротков Ф. Г. 31, 181, 196
 Крюи П. *див. Крюйф П.*
 Крюйф П. де (Крюи П., Kruif P. de) 21, 34, 190
 Крячун А. 40, 41, 42, 43, 51
 Ксенофонтова А. С. 184
 Куванова Л. К. 33, 193
 Куделко С. М. 203, 204
 Кузнецов В. Д. 29, 126
 Кузнецов В. О. *див. Кузнєцов В. О.*
 Кузнецова Н. В. 133, 134
 Кузнецов В. О. (Кузнецов В. О.) 6, 7, 31, 88, 133, 134
 Кузьмин М. К. 191
 Купріянова Н. М. 6, 7
 Куріс 158
 Кучма И. Ю. *див. Кучма І.*
 Кучма І. (Кучма И. Ю.) 28, 31, 32, 89
 Кушнір В. Г. 4
 Лаврова Л. Н. 31, 202
 Лаказ-Дютье А. де (Lacaze-Duthiers F.-J.-H. De) 121
 Лалаянц И. Э. 190
 Ланге М. М. (Ланге Н. Н.) 95, 115
 Ланге Н. Н. *див. Ланге М. М.*
 Ланкастер Р. (Lankester R.) 34, 70
 Ланцанова Л. Ю. 90
 Лебедев Д. В. 220
 Лебедев С. И. 193, 202
 Лебедева М. Н. 202
 Левина Е. С. 201
 Леві-Брюль Л. 104
 Левченко В. В. 133
 Левшин Б. В. (Лёвшин Б. В.) 24, 31, 89, 134, 183, 184, 193, 221
 Лейкарт К. (Leuckart K.) 125, 224
 Лейланд К. 115
 Лейтис С. М. 221
 Ленін В. 51
 Леон 155
 Леонтович Ф. І. 37, 139
 Лепешинская О. Б. 203
 Лепін П. 26, 85
 Лёвшин Б. В. *див. Левшин Б. В.*
 Линниченко И. А. *див. Линниченко І. А.*
 Линниченко І. А. (Линниченко И. А.) 38
 Липа І. 147
 Липский Ю. Н. 204
 Лисицин Ю. П. 184
 Листер *див. Лістер*
 Лиходед В. Г. 196
 Лігін В. 75, 76
 Лінденман 152
 Лістер (Листер) 122, 180, 223
 Лобков В. А. *див. Лобков В. О.*
 Лобков В. О. (Лобков В. А.) 134, 210
 Ломачинська І. А. 4
 Лорд Д. (Lord J.) 27, 34
 Лоренц К. 100
 Луценко І. М. 147, 148
 Льюїс Д. 27
 Любарш 159
 Лянцман С. 203
 Мазепа І. І. 195
 Мазурмович Б. М. 190
 Макіавеллі Н. 109
 Маков'як Ф. (Maskowiak Ph.) 27, 34
 Малахов В. В. 203
 Малинин М. И. *див. Малінін М. І.*
 Малінін М. І. (Малинин М. И.)
 Мальтус Т. 104
 Манадеева Р. Ш. 190, 203
 Манадєєва Р. 23
 Мандельштам Л. 139
 Мануйлов О. 141
 Мар Е. 203

- Маркевич А. І. *див. Маркевич О. І.*
Маркевич О. І. (Маркевич А. І.) 19, 31, 36, 37, 38, 39, 41, 43, 49, 50, 52, 88, 133, 144, 154, 190
Марковніков В. 62
Маркузен І. 56
Маровський Л. 79, 152, 153, 157, 164
Марчук П. Д. 191, 203
Марьянович А. Т. *див. Марьянович О.*
Марьянович О. (Марьянович А. Т.) 24, 33
Маслин А. Н. 190
Мачульский Е. Н. 203
Мегілл А. (Megill A.) 13, 18
Меликьян Г. Г. 213
Мельник М. І. 31
Менделевич Г. А. 188
Мендель Г. 212
Мензбир М. А. 207
Менчук В. В. 4
Метерлінк М. 20
Метёлкин А. І. 31, 88
Мечников Ілля 54
Мечников Л. І. 200
Мечникова Емілія 54, 103
Мечникова О. М. (Білокопитова О. М. (у дівоцтві), Мечникова О. Н., Belokopytova O., Metchnikoff O.) 20, 29, 34, 61, 65, 66, 67, 68, 73, 74, 76, 84, 87, 90, 91, 130, 134, 140, 141, 143, 184, 190, 193, 195, 204, 210, 218, 221, 223, 231, 235, 239
Мечникова О. Н. *див. Мечникова О. М.*
Мигаль К. 43
Микола (рос. імператор) 137
Микулинский С. Р. 194
Миленушкин Ю. І. 205
Милованова Л. С. 190
Минухин В. В. 31
Миронець Н. І. 148
Митрофанія (матір) 154
Михайлов В. П. 187
Мікуліна О. І. 32
Міхновський М. 146
Мішнаєвський М. С. 197
Могилевский Б. Л. *див. Могилевський Б.*
Могилевський Б. (Могилевский Б. Л.) 22, 191
Могильницький Б. 23
Можаровська А. 44
Моммзен Т. 139
Московець С. М. 203
Моцарт В. А. 103
Музичко О. Є. 49, 115, 148, 205
Музыченко А. П. 134, 193
Мурашко О. С. 17, 115
Мурзакевич М. 140, 143
Мусский С. А. 205
Мучник (лікар) 155, 163
Нагорный А. В. 190, 192
Назаренко Л. 44
Невахович Л. 54
Некрасов А. Д. 205
Некрасов П. 43
Неручаєв *див. Неручаєв*
Неручаєв (Неручаєв) 150, 164
Нескоромная Т. П. 186
Неуймін Г. М. 68
Немченко В. 43
Нікітін 159, 161
Нікітін В. М. 191
Ніколаєва М. І. 4
Ніцук Ю. А. 4
Ніцше Ф. 99, 103
Нічик В. М. 116
Новиков П. А. *див. Новіков П.*
Новіков П. (Новиков П. А.) 22, 32
Нора П. (Nora P.) 12, 18

- Овсянико-Куликовский Д. Н. *див. Овсянико-Куликовский Д. М.*
 Овсянико-Куликовский Д. М. (Овсянико-Куликовский Д. Н.) 205
 Овсянников Ф. В. 191
 Огнева Е. Д. 205
 Огородник І. В. 32
 Окропиридзе Г. Г. 205
 Олейник Ю. Н. 202
 Олександр II (рос. імператор) 46, 74
 Олійник Ю. 134
 Ольденбургський (принц) 84, 157, 159, 164
 Омелянский В. Л. (Omelian-sky V. L.) 191, 218
 Оніщенко О. С. 115
 Оствальд В. Ф. (Ostwald W. F.) 20, 121, 177
 Острякова Г. А. 204
 Острянин Д. Ф. *див. Острянін Д. Х.*
 Острянин Д. Х. (Острянин Д. Ф.) 23, 24, 32, 115, 116, 192, 205
 Очкурова О. Ю. 204
 Павлов І. П. *див. Павлов І.*
 Павлов І. (Павлов І. П.) 139, 182, 196, 198, 199, 202, 203
 Павлов О. 48
 Павловский Е. Н. 205
 Пазюк Л. І. 193
 Паламарчук Н. І. 18, 29, 32
 Памфилова А. К. 184
 Панкеев (поміщик) 83, 84, 160, 161
 Панкеев К. 83
 Панкеев П. 83
 Паньков А. І. *див. Паньков А. І.*
 Паньков А. І. (Паньков А. І.) 205
 Папірок Б. (Papierok B.) 26, 35
 Парамонов А. Ф. 32
 Парин В. В. 205
 Пасічник А. 22
 Пастер Л. 9, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 120, 122, 133, 152, 155, 156, 158, 159, 161, 162, 171, 180, 200, 202, 222, 223, 224
 Перефільєв П. П. 210
 Перцева Ж. Н. 32, 116
 Першина З. В. 21, 36, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 51, 52, 195, 205
 Петров Б. Д. 192, 221
 Петров Р. В. 192, 206, 221
 Петров Ф. Н. 188
 Петрова З. П. 206
 Петрушевский Ф. Ф. 31
 Петрюк П. Т. 28, 32, 89
 Пирогов М. І. (Пирогов Н. І.) 54, 144, 191, 200
 Пирогов Н. І. *див. Пирогов М. І.*
 Підвисоцький В. (Подвысоцкий В. В., Podwyssotsky) 20, 30, 174, 224
 Плавильщиков Н. Н. 191
 Планельєс Х. Х. 206
 Плесснер Х. (Plessner H.) 101, 111, 112, 116
 Погорелов О. Ф. 206
 Подвысоцкий В. В. *див. Підвисоцький В.*
 Подгрушный І. І. 206
 Подольський С. (Podolsky S.) 27, 34
 Подрезова М. О. 115, 133, 148, 207
 Подшивалкіна В. І. 115
 Полевщикова О. В. 17, 133
 Половцов В. 85
 Полосатова Е. В. 206
 Поляков І. А. 188
 Поляков І. М. 206
 Полянский Ю. І. 32, 89, 192
 Попов В. В. 195
 Попова Т. М. 37, 52
 Попруженко М. 36, 38, 39, 44, 48, 51, 52
 Посников А. С. *див. Посников О. С.*

- Посников О. С. (Посников А. С.) 40, 42, 44, 62, 141, 143
 Преєр Т. 108
 Прендель О. 44
 Прендель Р. 39
 Преображенський В. 42
 Приваленко Л. В. 192
 Притыкин Я. М. 206
 Прокопова В. Д. 186
 Проценко Е. С. 32
 Пружина В. П. 6, 7, 133, 197
 Пуанкаре А. 20
 Пугач Б. Я. 185, 193
 Пузанов И. И. *див. Пузанов І. І.*
 Пузанов І. І. (Пузанов И. И., Rouzanov I., Puzanov I.) 44, 67, 68, 90, 131, 132, 134, 207, 232, 236, 240
 Рабинович М. Х. 207
 Раевский А. А. *див. Раєвський А. О.*
 Раєвський А. О. (Раевский А. А.) 80, 90
 Райков Б. Е. 32, 33, 89, 192, 193, 207
 Раковський М. 43, 45, 47
 Рамон Г. (Ramón G.) 25, 34
 Ратульд-Раковська М. 129
 Резник Б. Я. 207
 Резник В. И. 28, 32, 89
 Резник С. Е. 24, 193, 199, 207
 Рейнгард 150
 Ремзі В. 139
 Репяхов В. М. (Rpyakhov V.) 77, 90, 124, 128, 132, 133, 232, 236, 240
 Рибберт *див. Рібберт*
 Риков 154
 Рібберт (Рибберт) 159
 Рітана 157
 Рішаві Л. 79
 Рогальчук Л. З. 32
 Рогожин Б. А. 32
 Родбертус-Ягцов фон 143
 Рожнятовська О. А. 207
 Розова К. А. 207
 Романова Л. І. 32, 33
 Романович 154
 Роменець В. А. 193
 Росина Н. Я. 207
 Ру Е. (Ру Э.) 31, 66, 85, 90, 121, 145, 193
 Ру Э. *див. Ру Е.*
 Рубинштейн Д. 134
 Руда С. П. (Рудая С. П.) 29, 32, 207, 208
 Рудая С. П. *див. Руда С. П.*
 Рудычева И. А. 204
 Рузвельт Т. 129
 Руссо Ж.-Ж. 100, 102
 Рывкинд А. С. 186
 Рябков (фельдшер) 155
 Рябова (фельдшер) 81
 Рясиков Л. В. *див. Рясіков Л.*
 Рясіков Л. (Рясиков Л. В.) 50, 68, 133
 Савич В. П. 189
 Савчук В. С. 29, 33, 61, 90, 208
 Савчук М. П. 39, 44, 49, 208
 Савчук Н. А. 208
 Савчук О. Е. *див. Савчук О. Є.*
 Савчук О. Є. (Савчук О. Е.) 208
 Самодурова В. В. 115, 133, 148, 197, 207
 Самойлов Ф. А. 185, 199, 204
 Самсоник Н. І. 148
 Сахаров Н. А. 188
 Севастьянов В. Д. 29, 33, 90, 134, 208
 Семака Л. 204
 Семашко Н. А. 30, 90, 192
 Семевский В. И. *див. Семевський В. І.*
 Семевський В. І. (Семевский В. И.)
 Семененко Т. А. 196
 Семенов Б. Ф. 208

- Семенов Я. 131
Семенюк Л. А. 209
Семик Л. И. 211
Сербов М. Г. 4
Сердюк Ю. 209
Серков Ф. Н. 193
Сеченов И. М. *див. Сеченов И. М.*
Сеченов И. М. (Сеченов И. М., Sechenov I., Setchenov I.) 22, 30, 33, 40, 42, 44, 62, 68, 90, 139, 150, 180, 182, 194, 200, 211, 222, 230, 234, 238
Сизоненко Є. 43
Синцов І. 150
Синявська О. О. 52, 148
Сиротинин Н. Н. *див. Сиротинін М. М.*
Сиротинін М. М. (Сиротинин Н. Н.) 194, 209, 221
Сіменс В. 129
Сінцов І. 39
Скляр Н. И. 31
Скляренко В. М. 204
Скрипаль І. Г. 33
Скрипченко Г. С. 29, 33, 90, 209
Слободян М. В. 30
Слоссон Е. (Slosson E. E.) 20, 34
Сминтина В. А. (Smyntyna V. A.) 47, 49, 189, 195, 197, 200, 208, 211, 213
Смирнов Г. 199
Смітюх А. В. 4
Смоленський Л. А. 146, 148
Собченко Т. 31
Сокольская В. П. 209
Сорокина А. В. *див. Сорокіна А. В.*
Сорокіна А. В. (Сорокина А. В.) 24, 33, 209, 210
Сохань П. С. 148
Спенсер Г. 97, 98, 100
Спенсер У. 158
Співак Н. Я. 6
Стадніков Г. 139
Стамблер І. (Stambler I.) 27, 33, 34
Стойловський В. П. 210
Страдынь Я. П. 199
Страшун И. Л. 186
Стрій Л. І. 4, 6
Строганов (лікар) 153, 155, 156
Строганов М. 79, 80
Строєско М. 80
Стуарт О. 56
Сугак В. 17
Суровцева О. В. 6
Сухов А. Д. 33, 183
Сухотин А. К. 203
Табачковский В. Г. *див. Табачковський В. Г.*
Табачковський В. Г. (Табачковский В. Г.) 112, 115, 116
Тарасевич Л. А. *див. Тарасевич Л. О.*
Тарасевич Л. О. (Тарасевич Л. А., Tarassevitch L.) 20, 31, 32, 85, 123, 133, 179, 210
Тарасов Л. 210
Тарасова Л. П. 210
Таращук П. 148
Таубер А. (Tauber A.) 26, 27, 34, 35, 96, 116
Терехов П. Г. 210
Теті Д. (Teti G.) 27, 35
Тижненко 156
Тимирязев К. А. *див. Тимірязєв К.*
Тимірязєв К. (Тимирязев К. А.) 54, 90, 181, 194, 206, 207, 210
Тишков А. А. 90, 184
Тінберген Н. 100
Ткаченко Г. 44
Ткаченко Ф. П. 88
Ткачук М. Л. 116
Токарчук Л. М. 4
Токин Б. П. *див. Токін Б. П.*
Токін Б. П. (Токин Б. П.) 194, 210

- Толстой К. К. 194
Толстой Л. Н. 96, 172, 188, 196, 222
Томилин А. Н. 210
Топінар П. (Topinard P.) 126
Трачевський О. 40, 120
Третьяков Д. К. 22, 33, 55, 58, 60, 90, 128, 134
Троцкий В. Л. 186
Труба В. І. 4
Трубина Л. М. 210
Тульчинська В. П. 44, 211
Тункина И. В. *див. Тункіна І.*
Тункіна І. (Тункина И. В.)
Турчановська (фельдшер) 81
Тющенко Т. В. 203
Уйомов А. 95
Ульянкина Т. И. *див. Ульянкiна Т.*
Ульянкiна Т. (Ульянкина Т. И.) 15, 206, 211
Умов М. О. (Умов Н. А.) 20, 40, 42, 44, 62, 142, 185, 194, 223
Умов Н. А. *див. Умов М. О.*
Успенський Ф. (Uspensky F.) 40, 48, 139, 230, 234, 238
Файтельберг Р. О. 44, 211
Фандо Р. А. 211
Фатеев А. 211
Федорович Л. В. (Fedorovich L., Fedorovitch L.) 57, 58, 59, 63, 87, 231, 235, 239
Филипченко Ю. А. 211
Фиш Н. Г. 212
Філатов В. 139
Флоровский Г. В. *див. Флоровський Г. В. (протоієрей)*
Флоровський А. В. 41, 52
Флоровський Г. В. (Флоровский Г. В.) (протоієрей) 134
Фортунатови 131
Франко О. О. 148
Фрейд З. 209
Фрейдлин И. С. 212
Фридман Э. П. 212
Фробеніус Л. 99
Фролов В. А. 24, 32, 184, 194
Фролова В. В. 200
Фролькис В. В. 212
Фрумкін О. 139
Фуко М. 112
Хавкін В. 85
Ханисов Г. А. 194
Ханонкін О. 106
Харченко Т. Н. 204
Хижняков В. В. 22, 186
Хижнякова Н. В. 22, 186
Хмарський В. М. 6, 7, 18, 36, 48, 49, 52, 94, 115, 148, 189, 191, 197
Холін Ю. 201
Холодний І. 21, 31, 127
Христіян О. М. 32, 33
Христмас *див. Хрістмас*
Хрістмас (Христмас) 159
Хрушов Г. К. 194, 212
Цейсс Г. (Zeiss H.) 21, 35
Целух А. В. 209
Ценковский Л. С. *див. Ценковський Л. С.*
Ценковський Л. С. (Ценковский Л. С.) 22, 30, 31, 40, 42, 56, 66, 72, 80, 88, 90, 139, 150, 159, 163, 213
Циганенко А. Я. 206
Циммерман Г. (Zimmermann G.) 26, 35
Цитович П. П. 40, 43
Цімсен 159
Цомакіон 150
Чахова О. В. 212
Чеботарев Д. Ф. 188
Чекман І. 212
Чень І. Б. 212
Черешнев В. А. 211
Черниговский В. Н. 207
Чернобель Г. Т. 212

- Черняк Л. (Chernyak L.) 26, 35, 96, 116
 Чеснова Л. В. 91, 213
 Чистович В. О. 210
 Чистович М. 21, 85
 Чистович Н. Я. 33
 Чистович Ф. 85
 Шабров А. В. *див. Шабров О.*
 Шабров О. (Шабров А. В.) 24, 33
 Шалашенко Г. А. 115
 Шалімов М. О. 195
 Шандра В. С. 148
 Шандра О. А. 200
 Шаповалова О. 17
 Шарден Т. де 94
 Шаров І. 213
 Шатуновський С.
 Швалб М. Г. 186
 Шведов Ф. Н. 75, 76, 150
 Швець Г. А. 133
 Шевцов С. П. 6, 7
 Шевченко Т. 146
 Шелер М. (Scheler M.) 101, 108, 111, 112, 116
 Шелестов Д. К. 213
 Шеффле А. 108
 Шиллер І. Г. 213
 Шильдкрет К. Г. 22, 195
 Шитюк М. М. 204
 Шишковський В. 119
 Шіодте 155
 Шкварець В. П. 204
 Шмальтіг Ф. (Schmalstieg F.) 28, 34
 Шманкевич В. 65
 Шмидт Г. А. 187
 Шпенглер О. 99
 Штрайх С. І. 20, 21, 91
 Штрайх С. Я. 30, 195, 213
 Шульга І. К. *див. Шульга І. К.*
 Шульга І. К. (Шульга І. К.) 190, 195
 Шумова Т. А. 213
 Щасний Д. 44
 Щастний С. (Щастный С. М.) 21, 33, 79, 81, 91
 Щастный С. М. *див. Щастний С.*
 Щелков І. 54
 Щербин В. Р. 188
 Эрисман Ф. Ф. 196
 Эрлих П. 192
 Юргелайтіс Н. Г. 197
 Юрженко О. І. 36, 41, 42, 43, 49, 52, 189, 195
 Юркина Г. А. 199
 Юханцев 154
 Яблонская Е. И. 200
 Яворська В. В. 4
 Яковенко О. А. 133
 Якубовская А. Н. 214
 Ярошевский М. Г. 194
 Ярошенко С. 37, 142
 Ясна А. Л. 30
- ***
- Ambrose Ch. 33
 Baer K. E. R. von *див. Бер К. М.*
 Basseches S. 214
 Bataillon M. E. 214
 Baumgarten M. *див. Баумгартен*
 Belokopytova O. *див. Мечникова О. М.*
 Beninatithe C. *див. Бенінаті К.*
 Berezowski K. *див. Березовський К.*
 Bergson H. L. 116
 Berman A. A. *див. Берман А.*
 Berthelot A. 179, 214
 Besredka A. M. *див. Безредка О.*
 Biernacki E. F. *див. Бернацький Е.*
 Biondo C. *див. Біондо К.*
 Blaringhem L. 214
 Bordet J. 214
 Brauner O. *див. Браунер О. О.*
 Breathnach C. *див. Брехнах К.*

- Brückner A. *див. Брікнер О.*
 Burnet É. D. *див. Бюрне Е.*
 Calmette A. 214
 Cantacuzene J. 214
 Casagrandi O. 215
 Castellani A. 215
 Chernyak L. *див. Черняк Л.*
 Choukewitch 179, 226
 Crolbois J. 215
 Czaplewski E. 224
 Danysz J. 215
 Delage Y. 215
 Delepine S. 215
 Delezenne C. 215
 Desowitz R. *див. Десовітц Р.*
 Distaso A. 179
 Doghel V. A. *див. Догель В. А.*
 Dogiel V. A. *див. Догель В. А.*
 Dubos R. *див. Дубо Р.*
 Duclaux É. *див. Дюкло Е.*
 Dx 221
 Eshuys H. 177
 Ezepchuk Yu. V. 33
 Fahrenholz G. 172, 224
 Fedorovich L. *див. Федорович Л. В.*
 Fedorovitch L. *див. Федорович Л. В.*
 Flexner S. 215
 Fournau E. 215
 Franc 216
 Gabritchovsky G. 175, 216, 226
 Gaisinovici A. E. *див. Гайсинович А. Е.*
 Galeotti G. 216
 Gamaleia N. *див. Гамалія М.*
 Gillen L. *див. Гіллен Л.*
 Glare T. *див. Глер Т.*
 Glick T. *див. Глік Т.*
 Goldhammer A. 18
 Goldman A. 34
 Goldsmith M. 215
 Gordon S. *див. Гордон С.*
 Gourko H. 34
 Grigorovich V. *див. Григорович В.*
 Grigorovitch V. *див. Григорович В.*
 Guilliermond A. 216
 Harde E. S. 216
 Horowitz A. 216
 Hankin E. H. 174, 227
 Harris H. *див. Гарріс Г.*
 Herrlinger R. 34
 Hirsch J. *див. Гірш Д.*
 Imhof B. 34
 Jensen V. 216
 Kanthack A. A. 174, 227
 Karnovsky M. 34
 Kaufmann S. 34
 King Ch. *див. Кінг Ч.*
 Koch *див. Кох Р.*
 Kolybo D. V. 33
 Kovalevsky A. *див. Ковалевський О. О.*
 Kritzman L. D. 18
 Kruij P. de *див. Крюйф П. де*
 Kucharski St. 178
 Lacaze-Duthiers F.-J.-H. de *див. Лаказ-Дют'є А. де*
 Laland K. 116
 Lambinet J. 217
 Lankester R. *див. Ланкастер Р.*
 Launov L. 216
 Leger L. 216
 Leishman W. B. 216
 Lépine P. 34
 Leuckart K. *див. Лейкарт К.*
 Levaditi C. 217
 Levene P. A. 217
 Lewis D. 34
 Loeb J. 217
 Loghem J. J. 217
 Lord J. *див. Лорд Д.*
 Mackowiak Ph. *див. Маков'як Ф.*
 Madsen T. 217
 Malvoz E. 217
 Marchoux E. 217

- Marie A. 217
 Marmier L. 217
 Martin D. 34
 Maze P. 218
 Megill A. *див. Мегілл А.*
 Mesnil F. 215
 Metalnikov S. 218
 Metchnikoff O. *див. Мечникова О. Н.*
 Meyer G. H. 217
 Minchin E. A. 218
 Morax V. 218
 Müller O. Fr. 128, 167, 227
 Nasta M. 220
 Noguchi H. 218
 Nora P. *див. Нора П.*
 Omeliansky V. L. *див. Омелян-
ский В. Л.*
 Ostwal W. F. *див. Оствальд В. Ф.*
 Papierok B. *див. Папірок Б.*
 Pettersson A. 218
 Plessner H. *див. Плесснер Х.*
 Podolsky S. *див. Подольський С.*
 Podwysotsky *див. Підвисоцький В.*
 Pouzanov I. *див. Пузанов І. І.*
 Pozersky E. 179
 Puzanov I. *див. Пузанов І. І.*
 Ramon G. *див. Рамон Г.*
 Repyakhov V. *див. Репяхов В. М.*
 Richet C. 218
 Robert A.-E. 218
 Roger H. 219
 Roubaud E. 219
 Roudenko T. 173
 Roux É. 173, 175, 177, 178
 Sanarelli G. 219
 Sanfelice F. 219
 Sauton B. 218
 Scheler M. *див. Шелер М.*
 Schmalstieg F. *див. Шмальтіг Ф.*
 Sechenov I. *див. Сеченов І. М.*
 Sergeant E. 219
 Setchenov I. *див. Сеченов І. М.*
 Silberschmidt W. 219
 Slosson E. E. *див. Слоссон Е.*
 Smyntyna V. A. *див. Сминтина В. А.*
 Soudakewitch 173, 225
 Spengel J. W. 221
 Stambler I. *див. Стамблер І.*
 Swellengrebell N. H. 219
 Tarassevitch L. *див. Тарасевич Л. О.*
 Tauber A. *див. Таубер А.*
 Tchistovitch T. 219
 Teti G. *див. Теті Д.*
 Thomas P. 219
 Tissier H. 219
 Topinard P. *див. Топінар П.*
 Underhill D. 34
 Uspensky F. *див. Успенський Ф.*
 Vaughan R. B. 35
 Vertes L. *див. Вертеш Л.*
 Vikhanski L. *див. Віханські Л.*
 Vincent H. 179, 220, 226
 Violle H. 220
 Virchow *див. Вірхов Р.*
 Wasserzug E. 221
 Weiger 224
 Weigert 171, 226
 Weinberg M. 179, 220
 Wermiński F. *див. Вермінський Ф.*
 Williamson *див. Вільямсон Д.*
 Wollman E. 180, 220
 Wulff O. 217
 Zalkind S. *див. Залкінд С. Я.*
 Zeiss H. *див. Цейсс Г.*
 Ziegler 174, 224
 Zimmermann G. *див. Циммерман Г.*

РЕЗЮМЕ

Монографію присвячено одеському періоду життя видатного науковця Іллі Мечникова (1845–1916). Цей період охоплює, з перервами, понад 20 років (1867–1888). Більшу частину цього часу І. Мечников був професором Одеського університету.

Осмилення постаті І. Мечникова в історіографії відбувалося шляхом створення певних образів відповідно до трьох великих епох вітчизняної історії – імперської, радянської та сучасної. Масштабна персона І. Мечникова привертала увагу ще за його життя. Втім активне вивчення життя І. Мечникова та його місця у науці розпочалось лише після його смерті через розлогі некрологи та пам'ятні згадки і до середини XX століття вийшли друком кілька праць про нього. У зв'язку зі столітнім ювілеєм відбулась інтенсифікація дослідницької уваги до І. Мечникова. Її центр перемістився до СРСР, оскільки там стало актуальним продемонструвати, що поступ радянської науки спирався на міцні традиції, закладені «прогресивними» науковцями в імперську добу. Саме у цьому контексті варто розглядати надання Одеському університету імені І. Мечникова. Західна історіографія зосередилась на вузькоспеціальних питаннях наукового доробку І. Мечникова. З розпадом СРСР розпочались процеси становлення національних історіографій, які однозначно високо оцінювали його наукові надбання, але по-різному сприймали його національну належність. Українська історіографія небезпідставно залучила спадщину І. Мечникова і до цивілізаційної скарбниці України.

Вже у першій праці з історії Одеського університету І. Мечников був представлений як видатний науковець (1890). У радянський час було сформовано образ суспільного діяча, що вів боротьбу з місцевим консервативним академічним середовищем, але згодом акцент все більше зміщувався на його наукову діяльність і внесок у світову науку. У сучасних працях він знову змальований як людина, що цілковито була зосереджена на науці, хоч і не був байдужий до колізій в університетському житті.

Одеський університет виник 1865 року в умовах соціально-економічного і суспільного реформування Російської імперії середини XIX сто-

ліття, коли вона намагалась розв'язати проблеми модернізації, а такий величезний регіон, як Південь України, ще не мав свого закладу вищої освіти. Після відкриття Одеський університет постійно відчував кадровий голод і потребу заповнити вакансії на кафедрах, що давало можливість запрошувати молодих, відомих науковців, зокрема Іллю Мечникова. Життя університету, як інституції, було вельми чутливим до державного регулювання організації освітнього процесу. Суспільна обстановка, боротьба між ліберальною та консервативною тенденціями у системі освіти відображалась як на організації освітнього процесу, так і складі професорської корпорації, до якої належав Ілля Мечников.

Незважаючи на значний ступінь політизації, що оточувала заклад і проривалася в його стіни – насамперед у вигляді студентських заворушень, Одеському університету вдалося успішно розвиватися впродовж значного періоду передусім як науково-педагогічній установі. Особливо якісно склад викладачів виділявся у перші десятиліття його існування за наявності таких зірок, як О. Брікнер, В. Григорович, І. Мечников, І. Сеченов, Ф. Успенський.

Одеський період життя та науково-педагогічної діяльності І. Мечникова складає понад 20 років (1867–1888 рр.). Більшу частину цього часу він працював на посаді ординарного професора кафедри зоології та порівняльної анатомії. Саме тут розкрився його лекторський талант у всій силі, який згодом він розвинув у численних публічних виступах. Тут І. Мечников навчився створювати за допомогою колег, учнів та послідовників відповідне професійне середовище. Це уміння він блискуче реалізував у Пастерівському інституті.

Наукові праці І. Мечникова одеського періоду присвячено зоології безхребетних та порівняльній ембріології. І. Мечников показав спільність в ембріональному розвитку хребетних і безхребетних тварин і довів їхню філогенетичну спорідненість. В Одесі він створив теорію фагоцителли (паренхімелли). Спільно з О. Ковалевським став засновником еволюційної порівняльної ембріології. Результатом багаторічних досліджень І. Мечникова над еволюцією внутрішньоклітинного травлення організмів різного організаційного рівня стало відкриття і подальший розвиток фагоцитарної теорії імунітету, за яку він одержав у 1908 році Нобелівську премію.

Залишивши Університет, але ще перебуваючи в Одесі (1882–1888 рр.), І. Мечников присвятив себе вивченню мікробіології та імунології і розробив теорію порівняльної патології запалення.

Крім наукової та викладацької роботи І. Мечников проводив активну громадську роботу – був присяжним засідателем та почесним мировим суддею Одеси. За політичними поглядами він був поміркованим лібералом, але політичної чи корпоративної боротьби намагався уникати. Разом

з тим він був нетерпимим щодо проявів несправедливості в університетському житті, що робило йому імідж непередбачуваної особи в очах консервативної більшості колег.

В Одесі відбулись важливі процеси у формуванні його особистості, пов'язані з драматичними подіями в особистому житті. Саме в Одесі він пережив смерть своєї першої дружини Людмили Федорович (1873), що ледве не призвело до трагічного завершення його власного життя. Саме тут у 1875 році розпочався його другий шлюб з Ольгою Білокопитовою (1858–1944), з якою вони були однодумцями і гармонійно прожили разом до кінця його життя.

І. Мечников мав достатньо внутрішньої сили і наукового визнання у світі, щоби зробити рішучий крок – залишити Одеський університет, а потім і Російську імперію. Майбутнє показало, що це цілковито виправдало себе – він швидко інкорпорувався у французьке середовище, успішно працюючи у Пастерівському інституті, став світилом світової науки.

Крім наукового доробку у Франції остаточно склався оригінальний світогляд І. Мечникова, формування якого безсумнівно значною мірою відбулось ще в Одесі. Науковець стояв біля витоків сучасної метафізичної концепції організму, що визначається, насамперед, імунітетом, і його припущення багато в чому визначило формування нового філософського поняття «самості». Він особливим чином переосмислив дарвінівську теорію еволюції: з потенційно дисгармонічного еволюційного організму виникав організм гармонізований, і провідну роль у цьому грав процес фагоцитозу. Тобто виникав внутрішньоклітинний відбір, і за умов нормального розвитку клітини-фагоцити пожирали чужорідні дисгармонічні елементи. Навіть психічний стан людини дослідник схильний був пояснювати саме так – дисгармонійне функціонування призводило до песимістичного стану та погляду на світ, а гармонізація його (багато в чому за рахунок правильної їжі та правильного способу життя, що спрямовує процес фагоцитозу у відповідне русло) – до встановлення оптимістичного погляду на світ. Врешті це відбилось у формуванні теорії ортобіозу – вченні про правильне життя, що має бути різноманітним, активним і поміркованим.

В Одеському університеті, крім місць пам'яті, спадщина І. Мечникова втілена насамперед у книжковій колекції Наукової бібліотеки. Формування її розпочалось ще з 1867 року, а найпродуктивнішим цей процес був у періоди безпосередньої викладацької роботи в університеті самого І. Мечникова. Після його звільнення процес придбання праць не зупинявся, адже наприкінці XIX – на початку XX століть придбано значну частину основних праць І. Мечникова. Одним з джерел поповнення прижиттєвими працями вченого були книжкові фонди ліквідованих чи реорганізованих на початку 20-х років XX століття різноманітних закладів

освіти, науково-дослідних установ, підрозділів Одеського університету. Значна частина досліджень І. Мечникова надійшла до університетської книгозбірні з приватних книжкових зібрань його безпосередніх учнів та наукових послідовників (О. Браунера, І. Пузанова, В. Репяхова). І, безумовно, наявність інскрипту та автографу Іллі Мечникова на книжках із приватної бібліотеки його родичів Білокопитових підвищує престижність книжкового зібрання Одеського університету.

Роки перебування Іллі Мечникова в Одесі стали часом непростих наукових пошуків та особистих змін у житті науковця. І хоча суспільна обстановка в Російській імперії та Одеському університеті стали врешті не прийнятними для нього, змусили його виїхати назавжди у Францію, але Одеський університет став майданчиком для народження і просування його ідей, що у подальшому сприяли його науковому злету. Згодом для Одеського університету перебування Нобелівського лауреата у його стінах стало знаковим. Пам'ять про одеський період та доробок Іллі Мечникова є невід'ємною частиною культури України.

SUMMARY

The monograph is devoted to the Odesa period in the biography of the outstanding scientist Ilya Mechnikov (*Élie Metchnikoff*; 1845-1916). He had been staying in this city, with some intervals, for more than 20 years (1867-1888) most of this time being a professor of the Odesa University.

The reflexive comprehension of I. Mechnikov's personality in historiography went through creating certain images in accordance with three great epochs of national history - imperial, Soviet and modern. The prominent personality of Ilya Mechnikov attracted attention even during his lifetime. However, focused research of I. Mechnikov's biography as well as his contribution to science only began after his death in lengthy obituaries and memorials. By the middle of the 20th century, several works on the subject had been published. Researchers' attention to Ilya Mechnikov significantly increased due to his centennial celebrations, the main interest to his personality shifting to the USSR where it became relevant to demonstrate that the achievements of Soviet science were based on strong traditions laid down by "progressive" scientists in the imperial era. It is in this context that the granting of Ilya Mechnikov's name to Odesa University should be considered. Western historiography focused on more specific aspects of I. Mechnikov's academic legacy. With the collapse of the Soviet Union, the processes of formation of national historiographies began, which unequivocally highly appreciated his scientific achievements, but perceived his national identity differently. Ukrainian historiography, not without reason, included I. Mechnikov's legacy also in the civilizational treasury of Ukraine.

In the very first paper on the history of Odesa University, I. Mechnikov was presented as an outstanding scientist (1890). In Soviet times, the image of a public figure fighting against local conservative academic environment was formed, but subsequently the emphasis more and more shifted to his scientific activities and contribution to world science. In recent works, he is anew depicted as a person completely focused on science, although he was not indifferent to the collisions of University life.

The Odesa University was founded in 1865 under conditions of economic and social reforming of the Russian Empire in the mid-19th century aimed

to solve the problems of modernization while a huge region of the South of Ukraine did not yet have its own higher education institution. After its opening, the University constantly felt a shortage of personnel and needed vacancies in departments to be filled, which made it possible to invite young, prominent scientists, in particular, Ilya Mechnikov. The life of the University, as an institution, was very sensitive to state regulation of educational process. The social situation and controversies between liberal and conservative tendencies in the education system had an impact on both the organization of the educational process and professorial corporation to which Ilya Mechnikov belonged.

Despite the significant degree of politicization that surrounded the institution and broke through its walls - primarily in the form of student unrest, Odesa University managed to develop successfully over a significant period, primarily as a scientific and pedagogical institution. The teaching staff was especially distinguished in the first decades of University history with the presence of reputed professors Alexander Brückner, Victor Grigorovich, Ilya Mechnikov, Ivan Sechenov, Fyodor Uspensky.

The Odesa period of life and scientific and pedagogical activity of I. Mechnikov lasted for more than 20 years (1867-1888). Most of this time he was active as an ordinary professor of the Department of Zoology and Comparative Anatomy. It was here that his talent for lecturing unfolded with all its strength, later growing into a number of public speeches. Here I. Mechnikov learned to create an appropriate professional environment with the help of colleagues, students and followers. This skill was brilliantly implemented at the Pasteur Institute.

Ilya Mechnikov's scientific works of the Odesa period are devoted to invertebrate zoology and comparative embryology. I. Mechnikov showed commonalities in embryonic development of vertebrate and invertebrate animals and proved their phylogenetic relationship. In Odesa, he created the theory of phagocytella (parenchymella). Together with Alexander Kovalovsky, he became the founder of evolutionary comparative embryology. Long years of Mechnikov's research on the evolution of intracellular digestion of organisms of various organizational levels resulted in discovery and further development of the phagocytic theory of immunity, for which he awarded the 1908 Nobel Prize.

After leaving the University, but still in Odesa (1882-1888), I. Mechnikov devoted himself to the study of microbiology and immunology and developed a theory of comparative pathology of inflammation.

Besides his scientific and teaching work, Ilya Mechnikov was involved in some public activities-being a juror and an honorary Justice of the Peace in Odesa. In terms of political views, he could be considered as a moderate liberal. However, he tried to avoid taking part in political or corporate controver-

sies. At the same time, Mechnikov was known for his intolerance of injustice manifested in University life, which gave him the image of an unpredictable person in the ranks of the conservative majority of his colleagues.

Dramatic events in Mechnikov's personal life happened in Odesa having serious consequences on his personality. It was in Odesa that he experienced the death of his first wife Lyudmila Fedorovich (1873), which almost led to the tragic end of his own life. It was in Odesa in 1875 that his second marriage to Olga Belokopytova (1858–1944) took place. Mechnikov's second wife being his like-minded person they lived harmoniously together until the end of his life.

Ilya Mechnikov had enough inner strength and scientific recognition in the world to take a decisive step and leave the Odesa University, and afterwards the Russian Empire. His future proved this decision to be fully justified as he quickly integrated into the French milieu, working successfully at the Pasteur Institute, and became an iconic figure in world science.

In France, in addition to his scientific achievements, I. Mechnikov's original worldview was eventually formed, the process, undoubtedly, to a large extent, had been taking place in Odesa. The scientist was at the origins of modern metaphysical concept of an organism, which is determined, first of all, by immunity, and his assumption largely contributed to the formation of a new philosophical concept of «self». He reinterpreted Darwin's theory of evolution in his own unique way proving that a potentially disharmonious evolutionary organism arose to a harmonized organism, the process of phagocytosis playing a leading role in this transformation. That is, intracellular selection arose, and under normal development conditions, phagocyte cells devoured non-indigenous disharmonious elements. The researcher even tended to explain a person's mental state the following way: disharmonious functioning leads to a pessimistic state and outlook on the world, while its harmonization (largely due to proper nutrition and healthy lifestyle, which guides the process of phagocytosis in the appropriate direction) establishes an optimistic outlook on the world. Ultimately, this was reflected in the orthobiosis theory - the doctrine of healthy ageing, which should be varied, active and moderate.

In the Odesa University, in addition to memorial sites, I. Mechnikov's legacy is embodied primarily in the collection of his oeuvres conserved in the Scientific Library. Its formation started in 1867, being most active during the periods of I. Mechnikov's teaching at the University. Nevertheless, the acquisition of the scientist's works by the library did not stop after his dismissal, and a significant part of I. Mechnikov's main oeuvres replenished the library stocks in the late 19th - early 20th centuries. One of the sources of replenishment with I. Mechnikov's lifetime publications were book collections of various educational and research institutions as well as departments of Odesa University that were liquidated or reorganized in the early 1920s. A

significant part of I. Mechnikov's oeuvres came from private book collections of his students and scientific followers (Olexander Brauner, Ivan Puzanov, Vasyl Repyakhov). Ilya Mechnikov's inscription and autograph on books from the private library of his relatives (the Bilokopytovs) make this book collection of Odesa University more prestigious.

The Ilya Mechnikov's stay in Odesa was marked by challenging scientific searches and personal changes in the scientist's life. Although the social situation both in the Russian Empire and Odesa University eventually became unacceptable forcing him to leave for France forever, Odesa University became a platform for the birth and promotion of Mechnikov's ideas, which later contributed to his scientific rise. Subsequently, the stay of the Nobel laureate within University walls became significant for our *alma mater*. The memory of the Odesa period and Ilya Mechnikov's achievements is an integral part of the culture of Ukraine.

RESUME

La monographie est consacrée à la période de la vie de l'éminent scientifique Ilya Metchnikov (Élie Metchnikoff; 1845-1916) à Odesa. Son séjour en ville dura, par plusieurs reprises, plus de 20 ans (1867-1888). La plupart de ce temps Metchnikov fut professeur de l'Université d'Odesa.

La compréhension historiographique de la personnalité d'Ilya Metchnikov s'était faite à travers la création de certaines images correspondant aux trois grandes époques de l'histoire nationale: impériale, soviétique et moderne. La personne du savant a retenu l'attention dès son vivant. Cependant, l'étude ciblée de sa vie ainsi que sa contribution à la science n'a commencé qu'après sa mort, grâce à de longues nécrologies et aux commémorations. Au milieu du XXe siècle, plusieurs ouvrages lui étaient consacrés. L'attention des chercheurs envers Ilya Metchnikov a considérablement augmenté en raison des célébrations de son centenaire, l'intérêt principal pour sa personnalité s'étant déplacé vers l'URSS où il est devenu pertinent de démontrer que le progrès de la science soviétique reposait sur de solides traditions établies par des scientifiques «progressistes» de l'époque impériale. C'est dans ce contexte qu'il convient considérer l'octroi du nom d'Ilya Metchnikov à l'Université d'Odesa. L'historiographie occidentale s'est concentrée sur des aspects plus étroitement spécialisées de l'héritage scientifique d'I. Metchnikov. L'effondrement de l'URSS a favorisé la formation des historiographies nationales, dont les représentants ont sans équivoque hautement apprécié les réalisations scientifiques de Metchnikov, mais ont perçu différemment son identité nationale. L'historiographie ukrainienne a raisonnablement intégré l'héritage d'I. Metchnikov au patrimoine civilisationnel de l'Ukraine.

Dès le premier ouvrage sur l'histoire de l'Université d'Odesa (1890), Ilya Metchnikov était présenté comme un scientifique exceptionnel. À l'époque soviétique, l'image d'une personnalité publique luttant contre le milieu universitaire conservateur local s'était forgée, mais par la suite, l'accent s'est de plus en plus déplacé vers ses activités scientifiques et sa contribution à la science mondiale. Dans les ouvrages récents, il est à nouveau dépeint comme

une personne entièrement tournée vers la science, même s'il n'était pas indifférent aux conflits de la vie universitaire.

L'Université d'Odesa a été fondée en 1865 dans le contexte des réformes économiques et sociales de l'Empire russe au milieu du XIXe siècle, alors qu'elle s'efforçait de résoudre les problèmes de modernisation. Cependant une région aussi vaste que le sud de l'Ukraine ne disposait pas encore de son propre établissement d'enseignement supérieur. Après son ouverture, l'Université d'Odesa a constamment connu une pénurie de personnel et la nécessité de pourvoir les postes vacants dans les départements, ce qui a permis d'inviter de jeunes scientifiques renommés, notamment Ilya Metchnikov. La vie de l'Université, en tant qu'une institution, était très sensible à la réglementation étatique du système d'enseignement. La situation sociale et la lutte entre tendances libérales et conservatrices au sein du système éducatif ont influencé tant l'organisation du système éducatif que la composition du corps professoral dont Ilya Metchnikov faisait partie.

Malgré l'importante politisation qui entourait l'institution et perçait ses murs, principalement sous la forme de mouvements étudiants, l'Université d'Odesa a réussi à se développer avec succès pendant une longue période, principalement en tant qu'institution scientifique et pédagogique. Le personnel enseignant s'est particulièrement distingué dans les premières décennies de son existence avec la présence de professeurs renommés telles que Alexander Brückner, Victor Grigorovitch, Ilya Metchnikov, Ivan Setchenov, Fyodor Uspensky.

La vie et les activités scientifiques et pédagogiques d'I. Metchnikov à Odesa s'étendent sur plus de vingt ans (1867-1888). Il a principalement travaillé comme professeur ordinaire au département de zoologie et d'anatomie comparée. C'est là où son talent de lecturer s'est révélé dans toute sa splendeur, qui s'est ensuite traduit par de nombreuses interventions publiques. Avec l'aide de ses collègues, étudiants et disciples, I. Metchnikov y a créé le milieu professionnel approprié. Plus tard, il a brillamment incarné cette compétence à l'Institut Pasteur.

Les travaux scientifiques d'I. Metchnikov, durant la période d'Odesa, sont consacrés à la zoologie des invertébrés et à l'embryologie comparée. I. Metchnikov démontre les similitudes du développement embryonnaire des vertébrés et des invertébrés et prouve leur parenté phylogénétique. À Odesa, il élabore la théorie des phagocytaires (parenchymelles). Avec O. Kovalevsky, il devient un fondateur d'embryologie comparative évolutive. Le résultat de ses nombreuses années de recherche sur l'évolution de la digestion intracellulaire d'organismes de différents niveaux d'organisation a été la découverte et le développement de la théorie phagocytaire de l'immunité, pour laquelle il a reçu le prix Nobel en 1908.

Après avoir quitté l'Université, mais toujours à Odesa (1882-1888), I. Metchnikov s'est consacré à l'étude de la microbiologie et de l'immunologie et a développé une théorie de la pathologie comparée de l'inflammation.

Outre ses activités scientifiques et pédagogiques, I. Metchnikov s'impliqua activement dans la vie social étant juré et juge de paix honoraire d'Odesa. Politiquement, il était un libéral modéré s'efforçant quand même d'éviter de prendre part aux controverses politiques ou corporatives. En même temps, il ne tolérait aucune injustice dans la vie universitaire, ce qui lui donnait l'image d'un personnage imprévisible aux yeux de la majorité conservatrice de ses collègues.

À Odesa, d'importantes transformations de sa personnalité se sont déroulées, associées aux événements dramatiques de sa vie personnelle. C'est à Odesa qu'il a vécu la mort de sa première épouse, Lioudmila Fedorovitch (1873), ce qui a failli le mener à une fin tragique. C'est ici, en 1875, qu'a débuté son second mariage avec Olga Belokopytova (1858-1944), avec qui il partageait les mêmes idées et ils ont vécu en harmonie jusqu'à la fin de sa vie.

Ilya Metchnikov possédait suffisamment de force intérieure et de reconnaissance scientifique internationale pour franchir une étape décisive et quitter l'Université d'Odesa, puis l'Empire russe. Son avenir a prouvé cette décision étant pleinement justifiée car il s'est rapidement intégré au milieu français, travaillant avec succès à l'Institut Pasteur, et est devenu une figure iconique de la science mondiale.

En France, en plus de ses réalisations scientifiques, la vision du monde singulière de I. Metchnikov s'est finalement façonnée. C'était un processus dont la formation, sans doute, dans une large mesure, avait eu lieu à Odesa. Ce scientifique est à l'origine de la conception métaphysique moderne de l'organisme, déterminée avant tout par l'immunité, et ses hypothèses ont largement influencé la formation d'une nouvelle conception philosophique du « soi ». Il a réinterprété la théorie d'évolution de Darwin d'une manière particulière : un organisme harmonisé provient d'un organisme évolutif potentiellement disharmonieux, avec le processus de phagocytose jouant un rôle majeur dans cette transformation. Autrement dit, une sélection intracellulaire s'est produite et, dans des conditions de développement normales, les cellules phagocytaires ont dévoré les éléments disharmonieux non-indigènes. Le chercheur était enclin à l'expliquer même l'état mental d'un individu d'une manière suivante : un fonctionnement disharmonieux conduit à un état d'esprit pessimiste ainsi qu'à une vision du monde pessimiste, tandis que son harmonisation (en grande partie grâce à une alimentation et un mode de vie adaptés sains, qui orientent le processus de phagocytose dans une direction appropriée) conduit à une vision optimiste du monde. Ces idées ont finalement reflétées dans la formation de la théorie de l'orthobiose – la doctrine d'une vie saine, qui doit être variée, active et modérée.

À l'Université d'Odesa, outre les lieux de mémoire, l'héritage d'I. Metchnikov réside principalement dans la collection de ses oeuvres dans la Bibliothèque scientifique universitaire. Sa formation débuta en 1867, étant particulièrement active durant les périodes d'enseignement d'I. Metchnikov à l'Université. Néanmoins, l'acquisition des travaux du scientifique par la bibliothèque ne cessa pas après son renvoi, et une part importante des œuvres principales d'I. Metchnikov vint enrichir les fonds de la bibliothèque à la fin du XIXe et au début du XXe siècle. Un nombre de ses publications à vie provient des collections de livres de divers établissements d'enseignement et de recherche, ainsi que des départements de l'Université d'Odesa, liquidés ou réorganisés au début des années 1920. Une partie importante des œuvres d'I. Metchnikov provient des collections privées de ses étudiants et disciples scientifiques (Olexander Brauner, Ivan Pouzanov, Vasyl Repyakhov). L'inscription et l'autographe laissés par 'Ilya Metchnikov sur des livres conservés dans la bibliothèque privée de ses proches (les Bilokopytov) rendent cette collection de livres de l'Université d'Odesa plus prestigieuse.

Le séjour d'Ilya Metchnikov à Odesa fut marquée par ses recherches scientifiques exigeantes et des changements personnels. Bien que la situation sociale, tant dans l'Empire russe qu'à l'Université d'Odesa, devienne finalement inacceptable, le contraignant à partir définitivement pour la France, l'Université d'Odesa devint un lieu d'émergence et de diffusion des idées de Metchnikov, contribuant plus tard à son ascension scientifique. Par la suite, le séjour du lauréat du prix Nobel dans les murs de l'Université d'Odesa devint significatif pour notre alma mater. La mémoire de cette période de la vie d'Ilya Metchnikov ainsi que de son héritage fait partie intégrante du patrimoine de l'Ukraine.

Наукове видання

*Серія «Розвиток науки в Одеському національному університеті
імені І. І. Мечникова»*

Випуск: Біологія. Історія. Філософія.

**ІЛІЯ МЕЧНИКОВ
В ОДЕСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ:
образ, світогляд, доробок**

Монографія

Електронне видання мережевого використання

Хмарський Вадим Михайлович
Кузнєцов В'ячеслав Олександрович
Голубович Інна Володимирівна
Шевцов Сергій Павлович
Алексєєнко Майя Володимирівна
Пружина Валентина Павлівна

Упорядники:

Купріянова Наталя Миколаївна
Васильченко Тетяна Василівна

Рецензенти:

Коваль Ігор Миколайович
Співак Микола Якович

Верстка, обкладинка

Вітвицька Валентина Геннадіївна

Ум.-друк. арк. 20,64. Формат 70х100/16.
Зам. № 3074. Підписано до друку 10.12.2025 р. Тираж 150 прим.

Видавець

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
вул. Університетська, 12, м. Одеса, 65082, Україна
Тел.: +38 (048) 723 28 39
e-mail: druk@onu.edu.ua

Виготовлювач

Друкарня «Апрель» ФОП Бондаренко М.О.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4684 від 13.02.2014 р.
вул. В. Арнаутська, 60, Одеса, 65045, Україна
Тел.: +38 (048) 703 11 86
E-mail: info@aprel.od.ua

Надруковано з готового оригінал-макета